

УДК:1751.801

Мохиёул АЗИМОВА,

Андижон Давлат университети

Факультетлараро чет тиллар (ижтимоий-гуманитар фанлар) кафедраси ўқитувчиси

Лола Жўраева,

Андижон Давлат университети

Факультетлараро чет тиллар (ижтимоий-гуманитар фанлар) кафедраси ўқитувчиси

Насиба ОЧИЛОВА,

Андижон Давлат университети

Факультетлараро чет тиллар (ижтимоий-гуманитар фанлар) кафедраси ўқитувчиси

E-mail: etiborbaxriddinova@gmail.com

ЎзДЖТУ профессори Г.И.Эргашева тақризи асосида

ENGLISH INTERPRETATION OF MOTIVATION OF PERSONAL NAMES

Abstract

The article discusses the history of English names, the factors of their origin, their understanding, onomastics, meanings. Having studied the semantics and etymology of nouns, consisting of words in Hebrew, Greek and Germanic languages.

Key words: onomastics, name, system, traditional, sur name, nobility, tradition, titul, formal, list, church, biological, individual, etymology.

МОТИВАЦИЯ ИМЕН НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассмотрены об история английских имен, факторы их происхождения, их понимание, ономастика и значения. Изучив семантика и этимология имен, можно сказать, что основная часть английских имен состоит из слов еврейского, грекского и немецкого языков.

ШАХС НОМЛАРИ МОТИВАЦИЯСИ ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ ТАЛҚИНИ

Аннотация

Мақолада инглиз исмлари тарихи, уларнинг пайдо бўлиш омили, англашилиши, ономастикаси, маънолари ҳақида сўз боради. Исмлар семантикаси ва этимологиясини ўрганган ҳолда айтишимиз мумкин, инглиз исмларининг асосий қисми яҳудий, грек ва немис тилла ридаги сўзлардан ташкил топган исмлардан иборатдир.

Калит сўзлар: ономастика, исм, тизим, анъанавий, фамилия, зодагон, урф, сарлавҳа, расмий, рўйхат, черков, биологик, индивидуал, этимология.

Кириш. Инглиз исмлари тизими жуда қизиқарли ва кўп ҳолларда ғайриоддийдир. Қоидага кўра, инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатларда тўлиқ исм уч қисмдан ташкил топади: инсонга ота-она ва ёки бошқа шахс томонидан танлаб олинган исм (first name, Christian name, given name), иккинчи исм – падар номи (middle name) ва фамилия (name, surname, last name). Шу билан бирга, биринчи ва иккинчи номлар сифатида нафақат анъанавий исмлар, балки фамилиялар ҳам берилиши мумкин. Бунинг учун одатда қариндошлар, машҳур кишилар ёки тарихий шахсларнинг фамилиялари танланади. Ўн тўққизинчи асрнинг бошларига қадар фамилияларни шахсий номлар сифатида танлаш анъанаси одатда зодагон оилаларда урф бўлган.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Жейн Остиннинг "Ғурур ва хурофот" романини эслайлик: асосий қаҳрамоннинг тўлиқ исми Фитсуиллям Дарси эди. Дарси - норманд зодагонларига хос бўлган фамилия бўлиб, —келиб чиқиши Арсидан (Арсидан — Нормандиядаги кичик шаҳарча) маъносини англатади. Фитсуиллям ҳам фамилиядир, бироқ у "Уилям ўғли" деган маънони англатади. Бироқ, Жейн Остин қаҳрамони ҳолатида у исм сифатида намоён бўлади. Бошқа томондан, Дарси фамилиясининг ўзи шахсий исм сифатида берилиши мумкин: Кардифф Сити (Kardiff Sity) жамоасида футболчи Дарси Блейк ўйнайди ва Канада хоккей лигасида Дарси Таккер исми ўйинчи бор. Инглиз номларининг яна бир ўзига хос хусусияти —

қискартирилган шакллардан кенг фойдаланиш ҳисобланади. Оммавий ахборот воситаларида "Дима Медведев Миша Саакашвили ва Витя Ющенко билан учрашди" деган ибора очик-ойдин бемаъниликка ўхшаб қолади. Бироқ дунёнинг ҳар қандай газетаси ҳеч бир иккиланишсиз "Клинтоннинг тўлиқ исми Уилям Жефферсон ва Блернинг тўлиқ исмшарифи — Энтони Чарльз Линтон бўлишига қарамай, —Билл Клинтон Тони Блер билан музокара олиб бормоқда номи сарлавҳадан фойдаланаверади. Инглиз тилида сўзлашадиган мамлакатларда ҳатто болага расмий равишда қискартирилган исмларни рўйхатдан ўтказишингиз мумкин -рўйхатга олиш қонунчилиги жуда либерал ва унга деярли ҳеч қандай чегара

қўйилмайди. Шунинг учун, деярли ҳар қандай сўзни исм сифатида танлаб олиш мумкин: мисол учун, Девид ва Виктория Бекхамлар ўз ўғилларига Бруклин, деб исм бердилар, исм Нью-Йо штатида жойлашган ҳудуд бўлиб, бола шу ерда дунё юзиди кўрди. Кўпчилик икки ёки уч исм билан чекланган бўлишига қарамасдан, исмлар сонига ҳам чекловлар йўқ. Лекин истиснолар ҳам бўлиши мумкин: масалан, инглиз муסיқачиси Браян Эннинг тўлиқ номи - Браян Питер Жорж Сент — Жон ле Бептист де ля Салл Эно. Инглиз футболчиси Чарли Оатгеянинг ота-онаси уни —Куин Парк Рейнджерс Ф.К. Queen Park Rangers F. C.)нинг ўн бир футболчиси шарафига номлади: Энтони Пхилип Давид Терри Френк Доналд Стенли Жерри Гордон Стивен Жеймс

Оатуей.Аслида, икки томонлама исм бериш анъанаси яқин тарихга бориб тақалади.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** XVIII асрга қадар одамлар фақат битта исм ва фамилия билан қифояланишган. Узоқ вақт давомида номларнинг манбаи аслида ягона –биргина черков авлиёлари эди. Ҳар қандай биологик жонзотда бўлгани каби

инсонда ҳам ўз наслини асраш инстинкти мавжуд бўлиб, бу инстинкт бошқа

жонзотлардан фарқли равишда ўз наслини фақат турли жисмоний таҳдидлардангина эмас, балки турли руҳий таҳдидлардан ҳам асрашга қаратилган бўлади. Бу эса исм қўйиш анъанасида ҳам ўз аксини тошган.

Бу эса тилдаги исмларнинг аксариятида дунёга келган гўдакни турли хавфлардан ҳимоя қилиш ғояси, нияти мужассамлашишига олиб келади. Шу

сабабли бундай исмларнинг юзага келишида қадимий тотемистик, анимистик

тасаввурлар, кўҳна диний ақидалар,сигинишларнинг бошқа хил ўринишлари,

удумлар, кейинчалик эса дин таълимоти билан алоқадор бўлган диний, фалсафий қарашлар, эътиқод ва ишончлар асосий роль ўйнайди. Бундай исмларнинг юзага келиши, маъноси ўша номни танлаган ёки ижод қилган кишилар доираси учунгина маълум бўлади. Одатда бундай номлар

ота-оналарнинг маълум индивидуал хоҳиш-истакларини ифодалайди,

фавқуллода яратилади. Бу каби исмлар кейинчалик удум бўлиши, кенг тарқалиши туфайли умуммиллий ёки минтақавий маълум номлар қаторига ўтиши мумкин.Лекин черков номи мавзуйда машҳур тафовутлар жуда кўп учрайди: лотинча шакл Мария (Maria) кейинчалик инглиз тилида Мери (Mary)га айланди ва кейинчалик ундан қисқартма шакллар Молли (Molly) ва унинг фонетик ўзгарган шакли Полли (Polly) пайдо бўлди. Жоанс (Joannes), қадимий Ёханан (Yahva –меҳрибон, шавқатли, ёқимли), ўрта аср Англиясига Жан, Иохан ва Жон каби шаклларни берди, кейинчалик қисқартма

шакллар Жанкин, Жакин ва ниҳоят Жек пайдо бўлди. Иоанна аёллар исми бўлиб,французча исм Жанне (Jeanne) орқали тутшиб, учта алоҳида номга айланди:Жейн, Жин ва Жоан. XVI асрда Англия Протестант давлатига айланди. Протестантликка янги ўтганлар ҳар қандай усулда бўлмасин

"лаънатланган католик ўтмиши"дан алоқадорликни узишга ҳаракат қилдилар.

Католиклардан имкон борича кўпроқ фарқланиш учун болаларига авлиёлар

исмини қўйишдан кескин бош тортишди ва бошқа манбаларни излай бошлашди.Манбалар тез топилди: Таврот ва Инжилда келтирилган ривоятларга асосланган исмлар урфга кирди: Самюил (Samuel), Абрахам, Сара, Бенямин (Benjamin),Дебора (Doborah). Баъзан "дилбар" исмлар изловчи саводи етарли бўлмаган отаоналар янглиш номлар танлай бошладилар: жуда кўплаб қизларга Далила (Dililah) исмини қўя бошладилар, зеро бир минг юз қумуш танга ҳисобига Самсонга хиёнат қилган Далила нафақат диний нуқтаи назардан, балки ахлоқий томондан ҳам ижобий персонаж ҳисобланмаган.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Муқаддас китоблар манбалари етарли эмасдек туюла бошлади, номларни ўзлари тўқий бошладилар: Черити (Cheriti–маъноси хайрия), Частити (Chastity –маъноси мусаффо, зилол), Верити (Veriti–маъноси ҳақиқат, адолат), Мерси (Mersi–маъноси шафқат). Хусусан, бой тасаввурга

эга бўлган калвинизм издошлари –пуританлар Англия черкови ҳали – ҳануз

католицизм таъсиридан чиқмаган ва ислохотларга муҳтож, деб ҳисоблардилар. Ҳар қандай радикаллар каби, пуританлар ҳаддидан ошиқ чораларни қўллар ва бу исм қўйишда ҳам ўз аксини топарди: болаларни Ёвэрластинг-Мерри (Everlasting-Merry– Мангу-қолувчи шафқат), Сорри-фо-Син (Sorry-for-Sin –Гуноҳлар учун тавба), Фейс-Май-Жой (Faith-My-Joy – Имон-Менинг-Шодлигим) номлари билан атай бошладилар. Булар ҳали ҳолваси. Робинсон номи бир пуритан, Самюелнинг амаликит кироли Агагни ўз қиличи билан бурдалаб ташлаганлиги ҳақидаги библияда келтирилган ҳикоядан шу қадар таъсирланадики, ўз ўғлига Ҳью-Агаг-инпиесес-бефоре-з-Лорд (Hew-Agag-inpieces-before-the-Lord–Парвардигор қаршисида Агагни бўлақларга бўл) исмини беради. Бу каби номларни яратишнинг қўшимча намуналарини (фамилиялари билан бирга) келтириб ўтишимиз мумкин:

Муқаддас Китобни - ўрган Мортон (Search-the-Scriptures Moreton); Парвардигор – иши Фармер (The-work-of-God Farmer); Миннатдор- бўл Мейнард (Be-ThankfulMaynard); Тезроқ – қад-тикла Стрингер (Stand-Faston- High Stringer); Худога – шон-шараф Пенниман (Glory-beto-God Penniman);

Парвардигор- Инояти Смарт (God-Reward Smart). Албатта, бундай исмлар эгаси учун яшаш осон кечмаган. Гуноҳлардан-Чеклан (Tamesine) ва Ишда омад қозон (ProsperThy-Work) номларини олганларнинг омади чопган ҳар ҳолда: Томазина (Thomasina, Thomasine) исми илк кулоққа чалинганда аёл кишининг исми каби эшитилар, иккинчисини эса анъанавий исм Проспер

кўринишида қисқартириш мумкин эди. Лекин, кўп синовлардан-сўнг-биз-жаннат оламига-кираимиз, Креб (Through-MuchTribulations-We-Enter-into-the-Kingdom-of Heaven-Crabb) исми қизчанинг номи шунчаки Трибулатион (Tribulation - Синов) даражасигача, ёки шунчаки эркалаб, Трибби (Tribbi) тарзида қисқартирилди. Кромвел даврининг машҳур воизларидан бири оллоҳни шарафловчи —Оллоҳни- Шарафлагин Бербоун (PraiseGod Barebone) исмига эга бўлган. Унинг уч акаси бўлиб, уларнинг исмлари Оллоҳдан Кўрқ Бербоун (Fear-God Barebone), Исо –Масих-Қутқариш-учун-дунёга-келди

Бербоун (Jesus-Christ-came-into-the-worldto-save Barebone) ва Агаг-Масих-СенУчун-Ўлмаганда-Сен-Қарғишга-Учраган Бўлардинг Бербоун (If-Christ-had-not-diedfor-thee-thou-hadst-been-damned Barebone) эди. Энг сўнггиси ҳатто шунчаки —доктор Қарғалган Бербоун (Dr. Damned Barebone) тарзида дастхат қўяр эди.

Оллоҳни- Шарафлагин Бербоун тахминан айнан ақасининг ҳурмати учун ўғлини —Масих-Сен-Учун-Ўлмагунча-СенҚарғишга-Учрагансан (Unless-JesusChrist-Had-Died-For-Thee-Thou-HadstBeen-damned) дея номлаган, бироқ ўғилга отанинг қарашлари маъқул келмаган ва натижада у

ўзининг ғайриоддий исмини ўзгартириб, оддий —инсонларга хос —Николас (Nikolas) исмини қабул қилди. Вақт ўтиши билан, тақводорлик исмларини қўйиш ҳар қандай урф каби даврини йўқота бошлади. Инглизлар ва америкаликлар анъанавий эътиқодга қайтиб, вақти-вақти билан уни бошқа

тиллар билан боғлаган ҳолда бойитиб, янгича номларни ярата бошладилар. Янги тенденциялар асосан аёллар номида ўз аксини топди: XIX асрдан бошлаб қизлар Амбар (Ambar - Қахрабо), Апрель (AprelАпрель), Берил (Beril- Берил), Руби (Ruby - Ёқут), Жасмин (Jasmin-Ясмин), Дейзи (Daisy - Дасторгул) деб номланган.Америка ва Буюк Британияда француз, испан ва итальянча исмлар Жакуелине (Jacqueline- Жаклин), Мичелла (MichellaМишель), Анита, Анжела ва Анжелина

(фаришта сўзига асосланган) исмлари кенг тарқалди. Хорижий исмларни устомонлик билан ўзгартирган ҳолатда қўллашди –Марие ўрнига Мару, Катрина ўрнига Catherine, Жулие ўрнига Julia. Баъзида отаоналар исмларга ўзига хослик бағишлаш мақсадида уларнинг ёзилишига ўзгартишлар киритдилар: Olivia (Оливия) ўрнига (Olive) Олив, Alicia (Алисиа) ўрнига (Alysha) Алиша, Абигаил (Abigail) ўрнига Абигайле (Abigayle). Юқорида айтиб ўтганимиздек, инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатларда деярли ҳар қандай сўз бола учун исм сифатида танланиши мумкин. Баъзан ота-оналар беъманилик борасида ҳаддидан ошириб юборадилар: масалан, Майкрософт (Microsoft) вице -президентларидан бири Билл Симсеп Windows Vista ва код номи Windows

Presentation Foundationнинг код номи –Avalon шарафига ўз кизини Виста Авалон, деб номлади. Фотомодель Спонтаниес Гтантнинг исми —spontaneous delivery (эркин турлар) тиббиёт атамасидан келиб чиққан: ўз вақтида кизнинг онасини туғруқхонага олиб боришга улгурмайдилар ва туғруқ тўғридан-тўғри машинада бошланади. Режиссёр Кевин Смит эса янги туғилган кизчасига Бетмен ҳақидаги комикс қаҳрамонларидан бири шарафига - Харли Квинн исмини берди. АҚШ Давлат котиби Кондолиза Райснинг исмини инсон билимсизлигига қўйилган ёдгорлик деса ҳам бўлади: унинг ота-онасига қачонлардир қулоқларига чалинган

—con dolcezza (талаффузи —кон долчетса) мусикий атамаси ёқиб қолади. Унинг таржимаси итальян тилидан —охиста, нафис чалмоқ маъносини англатади. Шунинг учун, кизчани Condolcezza (Кондолсиза) деб аташга қарор қиладилар, лекин кимдир ҳужжат тўлдиришда хатоликка йўл қўйиб, иккинчи —с ни —е билан чалкаштириб юборади. Натижада ишониб бўлмас исм —Сондолоеэза (Kondoliza-Кондолиза) номи дунёга келади. Қўпчилик ғайритабиий исм эгалари етуклик ёшига етганларида уларни ўзгартиради. Ота-онасининг динга бўлган телбаларча иштиёкидан чарчаган Жесус Крайст Аллин (Jesus Christ Allin) исмли бир шахс умрининг ярмида Кевин Майкл (Kevin Maykl) исмини танлади. Литл Пикси Гелдоф (Little Piksi Geldof –таржимаси "Кичик Пикси"), мусикачи Боб Гелдофнинг кизи, етуклик ёшига етганда шунчаки, Пикси Гелдоф дастхатини қўя бошлади. Афтидан, ота-онаси —Number 16

Bus (16 рақамли автобус) номини берган. Янги Зеландиядаги бебахт ўз исми борасида бирор чора қўлламаса бўлмайди.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).

Исмлар семантикаси ва этимологиясини ўрганган ҳолда хулоса қилиш мумкинки, инглиз исмларининг асосий қисми яхудий, грек ва герман тилларидаги сўзлардан ташкил топган исмлардан иборатдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Бегматов Э., Улуков Н. “Ўзбек ономастикаси (библиографик кўрсаткич)” - 2008 - 134-145-бетлар.
2. Feldman Harold. "The Problem of Personal Names as a Universal Element in Culture." American Imago16 (1959): 237-250.
3. Hartman A. Arthur, Robert C. Nicolay and Jesse Hurley. "Unique Personal Names as a Social Adjustment Factor." Journal of Social Psychology 75 (1968): 107-110.
4. Кенжаева С. “Бағишлов исмларининг бир гуруҳи ҳақида.” Ўзбек тили ва адабиёти. - 2011. 2-сон. 91-бет.
5. Нурмонов А., Йўлдашев Б. “Тилшунослик ва табиий фанлар” – Тошкент: Шарқ, 2001. – 72-бет.
5. Гумбольдт В.Ф. Избранные труды по языкознанию. – Москва: 1984. – 214.

Дилноза АМИНОВА,
ЎзДЖТУ доценти,
Сиёсий фанлар номзоди
nozikdil@mail.ru

ИНТЕРНЕТ ЖУРНАЛИСТИКАСИДА ЖАНРЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ

Аннотация

Мақолада интернет журналистикасида жанрлар эволюцияси хусусида фикр юритилади. Хусусан интернет журналистикада жанр истилоҳининг илмий-назарий асосларига алоҳида эътибор қаратилган. Бугунги кунда Интернет ОАВ ўзининг интерфаоллиги, тезкорлиги ва оммабўлиги жиҳатидан хилма-хил маълумот ва ахборотларни етказишда янги жанрлардан фойдаланмоқда. Эндиликда глобал тармоқда анъанавий жанрлар билан бир қаторда, фоторепортаж, фотолента, интервью, фотошарҳ каби интернет журналистика жанрлари устунлик қилмоқда. Аудитория эҳтиёж ва талабларидан келиб чиқиб, матн формати ўрнига кўпроқ фото ва видео материаллар жойланмоқда. Ушбу мақолада ҳам интернет журналистика жанрларининг ўзига хос хусусиятлари, турлари ҳамда маҳаллий Интернет ОАВ материаллари кенг таҳлиliga тортилган.

Калит сўзлар: журналистика, жанр, рақамли жанр, мультимедиа, фото ва видео, технологик жараёнлар, интернет журналистикаси, “интервью”, “шарҳ”.

ЭВОЛЮЦИЯ ЖАНРОВ В ИНТЕРНЕТ-ЖУРНАЛИСТИКЕ

Аннотация

В статье рассматривается эволюция жанров в онлайн-журналистике. В частности, в интернет-журналистике особое внимание уделяется научно-теоретической жанровой терминологии. Сегодня Интернет-СМИ используют новые жанры для передачи разнообразной информации и данных с точки зрения их интерактивности, скорости и популярности. Сейчас, помимо традиционных жанров, в глобальной сети доминируют такие жанры онлайн-журналистики, как фоторепортажи, фото лента, интервью, фото обзор. В зависимости от потребностей и требований аудитории вместо текстового формата все больше размещается фото и видео материалы. В данной статье также рассматриваются особенности, типы жанров онлайн-журналистики и обширный анализ материалов местных интернет-СМИ.

Ключевые слова: журналистика, жанр, цифровой жанр, мультимедиа, фото и видео, технологические процессы, интернет-журналистика, “интервью”, “обзор”.

THE EVOLUTION OF GENRES IN INTERNET JOURNALISM

Abstract

The article examines the evolution of genres in online journalism. In particular, in Internet journalism, special attention is paid to scientific and theoretical genre terminology. Today, online media use new genres to transmit a variety of information and data in terms of their interactivity, speed and popularity. Now, in addition to traditional genres, the global network is dominated by such genres of online journalism as photo reports, photo tape, interviews, photo review. Depending on the needs and requirements of the audience, photo and video materials are increasingly placed instead of the text format. This article also discusses the features, types of genres of online journalism and an extensive analysis of materials from local online media.

Key words: journalism, genre, multimedia genre, multimedia, photo and video, technological processes, internet journalism, “interviews”, “review”.

Кирриш. Сўнги ўн йилликдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий вазиятнинг ўзгариши, ОАВ соҳасидаги қонун ҳужжатларининг таҳрири ҳамда мультимедиа технологияларининг жадал ривожланиши коммуникация тизимининг трансформациясига олиб келди. ХХI асрнинг долзарб масалаларидан бири бўлган ОАВнинг янги амалиёти журналистика фани, шу жумладан, жанр назариясини қайта кўриб чиқишни талаб этди. Ҳар қандай матнни таҳрир қилишда жанр анъанавий ва марказий тушунча сифатида қабул қилиниб, бугунги кунда унга аниқлик киритиш муҳим аҳамият касб этмоқда[1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Жанр истилоҳининг назарий асослари глобал микёсда чуқур ўрганилмоқда. Бу борада Сан Пауло университети профессори, “журналистик жанрлар” бўйича тадқиқот гуруҳи аъзоси Хосе Маркес де Мело ҳамда ижтимоий коммуникация ва журналистика бўйича магистратура профессори Франсиско де Ассислар “Журналистик жанрлар ва форматлар: таснифлаш модели”[2] сарлавҳали мақоласида жанр тушунчасининг мазмун-моҳиятини таҳлил қилиб, қуйидагиларни келтирадилар: “Португал

тилида жанрлар биологик турлардан алоқа объектларигача бўлган атама сифатида пайдо бўлган. Бразилиялик филолог, таржимон ва ёзувчи Аурелио Буарке де Холанда Феррейра жанрнинг учта ҳозирги маъноларини аниқлайди:

➤ тузилиш – бир қатор турлар тўпламига мос келади, яъни умумий белгиларга эга бўлган ҳар қандай “одамлар, объектлар, фактлар ва ғоялар гуруҳи”ни ташкил этади;

➤ шакл – муносабатлар эстетик бўлиб, “усул, мода ва услуб”ни ўз ичига олади;

➤ тартиб – технология, қўлланилаётган мавзу ёки техниканинг синфи ёки тоифасига тегишли бўлади[3].

Бундан кўриниб турибдики, глобал тармоқ анъанавий журналистиканинг жанрларидан фойдаланган ҳолда Интернет журналистикаси жанрларини юзага келтирган. Аксарият назарийчи олимлар таъкидлаган гиперматлиқ, мультимедиавийлик ва инфографика онлайн журналистиканинг янги жанрлари сифатида эътироф этилмоқда.

Замонавий тилшуносликда виртуал жанрлар субжанр, гипержанр ва жанроид каби турларга бўлинган. Субжанр остида бир актли баёнотлар назарда тутилса, гипержанр ижтимоий-коммуникатив вазиятларни ўз ичига олган ва бир нечта жанрларни ўзида бирлаштирган жанрлар бирлашмасига айтилади. Жанроид остида эса жанрлараро дискурсив макондаги сўзлашувчининг меъёрий шакли[4], деб тушунилади.

Умуман интернет жанрларига нисбатан ёндашувлар ҳар хил бўлиши билан бирга, уларнинг номланишлари борасида қарашлар ҳам турличалигини кузатиш мумкин. Жумладан, Л.Ю.Щипицина интернет жанрларига нисбатан “дигитал жанр”, “рақамли жанр” деган атамани қўлласа, М.Л.Макаров, Л.А.Капанадзе, А.Н.Саенко сингари тадқиқотчиларнинг ишларида улар “электрон жанр” номи остида ишлатилади. Бизнингча, улар қандай номланишидан қатъи назар битта объект – интернет ОАВ матнларининг шаклини назарда тутгани билан аҳамиятли.

“Электрон” ва “дигитал жанрлар”нинг муҳим хусусиятларига қуйидагилар киради:

- ❖ *гиперматннинг мавжудлиги* – аниқ ифода этилган ички уланишлар асосида ҳам, аудио ва видео ёзувлар, фотосуратлар, анимациялар орқали мазмунли яхлитликни яширишга имкон бериб, шу билан матннинг анъанавий ғоясини ўзгартиради[5];

- ❖ таркибий қисмларни рақамлаштириш натижаси бўлган ва турли технологияларни ягона технологик платформага бирлаштиришда намоён бўладиган *конвергенция* (гиперматн ёки мултимедиа матнлари)[6];

- ❖ *анонимлик ва масофавийлик* – тармоқда мулоқот қилиш жараёнида суҳбатнинг исталган пайтида “қўшилиш” ёки “чиқиб кетиш” имкониятини беради;

- ❖ график оғзаки воситалар (бош ҳарфлардан фойдаланиш, тиниш белгиларини такрорлаш, кулгичлар ва бошқалар)дан махсус дастурий график воситалардан фойдаланган ҳолда *ҳиссий тўйинганлик*;

- ❖ *шахсий тақдиротларнинг қўлиги* – шахсни жинси, ёши, ташки қўринишини синаб қўришдан иборат[7].

Шунингдек, бошқа бир қатор тадқиқотчилар виртуал дискурсининг жанр формати шаклланаётганини инобатга олиб, уларни қуйидагича таснифлайдилар:

- биринчи гуруҳга – электрон почта (e-mail), чат, форум, тезкор хабар (ICQ), блог, меҳмон китоби ва смс;

- иккинчи гуруҳга – флейм, тармоқ флирти, виртуал роман, флуд, хабар, креатифф ва спам киради[8].

“Янгиланган интернет журналистикаси” китоби муаллифи А.Амзин ҳамда Д.Ю.Кульчицкая, А.А.Галустян наздларида эса “мултимедиавий тарих” ёки “мултимедиавий лонгрид” номини олган журналистик ахборот узатишнинг янгича формати шаклланди[9].

Ўзбекистонда интернет журналистикаси бўйича мутахассис Н.С.Қосимова ҳам интернет журналистикасида бошқа ОАВга нисбатан жанрлар интеграцияси яққолроқ намоён бўлиш билан бирга, улар ўз хусусиятини асл ҳолатида сақлаб қола олмаётганлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, Интернет ОАВ учун ахборотнинг тезкор берилиши муҳим, унинг тафсилотларга бойлиги фойдаланувчининг диққатини тортади. Интернет хабарнинг мазкур хусусияти билан фақатгина телевидениегина рақобатлаша олиши мумкин. Аммо телевидениеда узатилаётган хабарни томошабин фақатгина уни узатаётган канал нуктаи назаридан қабул қилса, интернетда у ушбу хабар узатилаётган бошқа сайтларга кириб, уни таққослаш имконига, керак бўлса янгилик ва хабарни ҳам матнда, ҳам аудиовизуал

қўринишда қабул қилиши мумкин. Бу эса хабарнинг тўлиқ ҳолда фойдаланувчига етиб боришини таъминлайди[10].

Онлайн журналистика бўйича яна бир мутахассис, филология фанлари номзоди Н.Муратова on-line ОАВ хусусиятларига глобаллик, интерфаоллик, гиперматнлик ва архивлаштирилган ресурсни киритади.

Бизнингча, бугун ҳар қандай соҳада конвергенция жараёни оммалашиб, жанрлар кесимида ҳам ўзгаришларни тақозо этди. Интернет ОАВ ўзининг тезкорлиги жиҳатидан ахборотни етказишда турли жанрларнинг визуаллашувини ҳам юзага келтирди. Ахборот коммуникация технологиялари, айниқса глобал тармоқнинг кенг имкониятлари интернет журналистикаси жанрларига янгича тус берди. Оддий репортаждан онлайн репортаж сари, шунингдек, онлайн конференциялар кенг аудитория диққатини жалб эта бошлади.

Ҳозирда Ўзбекистон етакчи интернет нашрларининг аксарияти маълумот беришда асосан “ахборот” жанридан кенг фойдаланаётган эди. Бугунга келиб матндан қисман фойдаланиб, кўпроқ фото ва видео материаллар сони кескин кўпайиши кузатилмоқда. Таъкидлаш жоизки, жанрлар орасида “Интервью”ни барча Интернет ОАВда қисман учратиш мумкин. Блогерларнинг веб-саҳифалари бундан мустасно.

Республиканинг етакчи Интернет нашрларидан бири “qalampir.uz”да “Интервью” рукни мавжуд. Мазкур рукнда республиканинг жамоат арбоблари, сиёсатчилар, ҳокимлар, депутат ва сенаторлар, тадбиркорлар, айниқса хорижий эксперт ва мутахассисларнинг қизиқарли, таҳлилий ва танқидий интервьюлари ўрин олган[11]. Масалан, З.Солижонов томонидан тайёрланган “Китоб ўқишни сеувчи ва шунчаки қарорлар билан чекланувчи сенаторлар (видеосўровнома)” ном остидаги интервьюда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 8 та сенаторларнинг ўқиган сўнгги асарлари келтирилган. Интервьюга бириктирилган видео виртуал олам фойдаланувчиларининг мултимедиа воситаларидан унумли фойдаланганлигини кўрсатади. Мазкур интервью 2020 йилнинг 10 мартида 21:36да жойланган бўлиб, 2616 нафар киши томонидан кўрилган, 57 та фойдаланувчи уни баҳолаб, рейтинг 3 балл ташкил этган[12].

2019 йилнинг 7 февралда 17:39да тақдим этилган “Фильм: Ўзбекистондаги 70 минг кўзи оғизнинг тақдири ярим йўлда қолдирилмоқда” номли интервьюда Республика кўзи оғизлар босмаҳонаси – “Ёғду” нашриёти бош муҳаррири Р.Аббосхонов билан уюштирилган. Интервью давомида қаҳрамон ҳақида тайёрлаган қисқа метражли “Зулматдаги зиё” номли фильмни хавола этган. Мазкур фильм ва интервью саҳифанинг слайдери ва хаволаида жойлаштирилиши мултимедиавий жанрнинг “матн+овоз+видео” тартибидаги элементлари билан бойитилганлиги билан ажралиб туради. Ушбу интервьюни 6769 нафар киши кўриб чиқиб, 26 киши баҳолаган, рейтинг 4,2 балли ташкил этган[13].

2019 йил 19 сентябрида Анкара Мэри Мансур Явашининг журналистларга берган *интвьюси* берилади. Хабар кичик ҳажмли матн билан бирга, фотоленгани ҳам камраб олганлиги билан фаркланади[14].

2019 йил 14 октябридаги *интвью* жанридаги яна бир материал “Озарбайжоннинг Ўзбекистондаги Фавқуллоҳда ва Мухтор элчиси Гусейн Гулиев билан суҳбат”и ҳисобланади[15].

Шарҳ жанри Интернет ОАВда энг оммалашган жанрлар сирасига киради. Одатда шарҳда муаммонинг сабаби, ечим композицияси аниқ мезонлар асосида тузилиши, воқеа ҳақида баён аниқ факт ва далилларга асосланиши талаб этилади. Масалан, “O'zbekiston 24” онлайн канали расмий веб-саҳифасида “Телелойихалар” рукни алоҳида “Шарҳ” номли рукнга эга. У Ўзбекистон

сийсий ҳамда иқтисодий - ижтимоий ҳаётидаги муҳим воқеага бағишланган тезкор муносабат рукни остида ҳавола қилинади. Ҳафтасига 4 марта, 15 дақиқадан маълумотларни тақдим этади[16].

Маданият хабарлари эса “Хабарлар” (“Маданият”- “Култура”) рукни орқали Ўзбекистон ва жаҳонда юз берган маданий воқеаларни тақдим этиб, уларга изоҳ беради. Ҳар куни 2 марта, 10 дақиқадан маълумотларни тақдим этади. Мисол тариқасида 2019 йилнинг 1 май санасида “Ҳунармандчилик музейида чолғу созлари кўргазмаси” видеоси жойланган.

Шунингдек, “O'zbekiston 24” каналининг расмий веб-саҳифасида онлайн репортаж ва онлайн конференциялар каби жанрларини ҳам кузатиш мумкин. Янги ва рақамли ОАВ тараккиёти ҳар қандай веб-сайтларга янада кизиктириш мақсадида мултимедиавий воситаларга катта аҳамият бермоқда. Зеро, сайтда жойлаштирилган “Фото” ва “Видео” материаллар глобал тармоқ аудиторияси диққатини тортиши табиий. “Халқ сўзи” (“xs.uz”) онлайн нашрида илгари инфографика ёрдамида фоторепортажлардан кўп фойдаланилган бўлса, эндиликда алоҳида “Видео” ва “фото” руклари ўз фаолиятини бошлади. Масалан, сайтда жойлаштирилган сўнгги хабарларга кўра 2019 йил 17 декабрида “Марказий Осиёдаги диққат сазовор жойлар 10 лиги”[17] хабари қисқа ахборот билан бошланиб, 10 таликнинг катта ҳамжли чиройли фотосуратлари жойланган. 2020 йил 26 февраль санасида “Спорт” рукнида берилган “Токио-2020 Олимпия ва Паралимпия ўйинларида Ўзбекистон ўз миллий спорт либосларида катнашади (Фотоланг+Видео)”[18] номли хабарида ахборот жанридан умуман фойдаланмаган ҳолда, фоторепортаж ва ушбу хабарнинг видеоси юкланган.

“Хабар.uz” ахборот-таҳлилий порталида онлайн журналистиканинг виртуал жанрлари кўпроқ акс этганлиги билан ажралиб туради. Бунинг амалий тасдиғи сифатида “habar.uz”нинг “Яна” рукни таркибидаги “Инфографика”, “Фотохабарлар”, “Аудио хабарлар” ва “Видео хабарлар” ҳисобланади. Уларни тадқиқ ва таҳлил этиш жараёнида қуйидагилар аниқланди:

“Инфографика” рукнида берилган хабарларга кўра, 2018 йилнинг 15 майида “Инфографика. Яна бир тарихий ҳужжат ЮНЕСКО рўйхатида кирди” деган хабар берилади. Унда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги “Ўзархив” агентлиги томонидан “Хива хонлиги архив ҳужжатлари” фонди ЮНЕСКОнинг “Жаҳон хотираси” халқаро рўйхатида киритилгани, шу масала юзасидан 2018 йил 22 май куни соат 11:00 да “Пойтахт бизнес маркази”да тақдимот (сертификат топишириш) маросими ва фотокўргазма ўтказилди, деб қайд этилган. Мазкур саҳифада Хива хонлигини акс эттирувчи фотосуратлар ва у ҳақидаги маълумотлар (ёзувлар) орқали тармоқ юзери керакли маълумотлар ҳам жойлаштирилган[19].

“Хабар.uz”нинг “Фотохабарлар” рукнида С.Салим тайёрлаган “Дунёнинг йўқолиб бораётган 10 обидаси (фото)” номли хабарда жаҳон ёдгорликларни муҳофаза қилиш жамғармаси (World Monuments Fund) сайёрамиздаги йўқолиб хавфи остида қолган 25 та тарихий объект рўйхати эълон қилинганлиги ҳақида маълумот берилади.

“Хабар.uz”нинг “Аудио хабарлар” рукни эса мамлакатнинг ижтимоий, сийсий, иқтисодий ва маданий ҳаётига оид кизикарли 114 та аудио хабарларни эшитиш имкониятини беради[20]. Аудио хабарларнинг энг узун 5 дақиқа 16 сонияни ташкил этса, қолганлари ярим дақиқадан 4 дақиқача бўлган вақтни қамраб олади. “Видео хабарлар” рукни ўзбек жамиятининг долзарб, ижтимоий аҳамиятга молик ва муаммоли масалаларни акс

эттирувчи 85 та видеони нафақат эшитиш, балки ўша воқеа ёки хабарнинг бевосита виртуал оламнинг иштирокчиси сифатида жонли кўриш эффетини яратади[21]. 2019 йилнинг 5 сентябридан бошлаб “habar.uz” сайти “Технология” рукнида Ўзбекистондаги биринчи дастурий маҳсулотлар ва ахборот технологиялари технологик парки IT-Парк билан ҳамкорликда янги видеоланг – “Эксперт фикри” дастурини тақдим эта бошлади. Бу видеоланг турли соҳа мутахассисларининг видео интервьюларини қамраб олган[22].

Бошқа тезкор ахборот канали саналган “kun.uz” сайтида ҳам “Аудио хабар” рукни орқали маълумотларни тақдим этади. Сайт аудио хабарнинг вақти ва санаси аниқ кўрсатилган ҳолатда кунига 2-3 та аудио хабарни юклайди[23].

Таъкидлаш жоизки, 2012 йилдан бошлаб лонгрид ва сторителлинг журналистиканинг янги мултимедиавий жанрлари сифатида эътироф этила бошлади. Бугунга келиб уларнинг аҳамияти ошиб, нафақат тармоқ, балки мобил алоқа фойдаланувчиларининг энг оммабоп жанрига айланди. “Хабар.uz” ва “anhor.uz” каби ўзбек интернет нашрлари журналистиканинг мазкур мултимедиавий жанрларини тавсифловчи алоҳида рукларига эга. “Хабар.uz” порталида “Колумнист минбари” бўлиб, унда республиканинг бир қатор журналист ва блогерлари томонидан тайёрлаган қизикарли мақолалари виртуал олам фойдаланувчиларини ўзига ром этиб келаяпти.

“Хабар.uz”да 2020 йил 29 февраль, соат 10:49да жойланган, журналист Б.Султонованинг “Гиёҳванднинг сўнгги кунлари”[24], “Аёл ҳокимлар. ишониш қийин бўлсада, ишонгимиз келади”[25], “Сенат раиси Танзила Норбоевага мактуб – 2[26]” мақолаларида асосан матндан фойдаланилган бўлса, “Уларнинг охириги сўзлари “ойижон” эди...” мақоласи инфографика элементлари билан бойитилган. Бошқа журналист ва ҳуқуқшунос Х.Худойбердиевнинг “ЕХХТ Ўзбекистонни намуна қилиб кўрсатди”[27] ва “Бой жиноят қилса – шўхлик, камбағал шўхлик қилса – жиноят” мақолаларида фақат битта катта фото сурат жойланганлиги аниқланди.

“Хабар.uz”нинг “Колумнист минбари”да фақатгина бешта журналист мазкур рукни олиб борса, “anhor.uz” Интернет нашрида “Муаллифлар” (Колумнисты) номдаги ушбу рукни журналист Ю.Черногаев (Биз учун қандай “Буюк келажак” режалаштирилган[28]), иқтисодчи А.Абдукадиров (Ўзбекистонда ислохотларнинг дастлабки якуналари[29]), сийсатшунос К.Рабимовлар (АҚШнинг Марказий Осиё бўйича янги стратегиясининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида[30]) томонидан таҳлил этилади. Айтиш кераки, рукн берилаётган хабарларга фотосурат бириктирилган, аммо хабарнинг ўзига мурожаат қилганда фақат матн берилган.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида келтирилган маълумотлар асосида қуйидаги хулосалар аниқланди:

Биринчидан, Ғарб тадқиқотчилар наздида жанр тадқиқотларининг назарий ва методологик асосларида таҳлилий ва риторик мезонлар, гиперматнлилик, мултимедиавийлик, интерфаоллик ва иштирок, вақт ва инфографика қайд этилса, рус ва ўзбек назариётчилари эса мултимедиавийлик, гиперматнлиликка қўшимча равишда интерфаоллиқни қўллайдилар.

Иккинчидан, онлайн журналистикаси жанрларига нисбатан олимлар виртуал, дижитал, электрон ва рақамли жанрлар атамасини қўлламоқдалар. Бизнинг наздимизда дижитал, электрон ва рақамли сўзлари синоним ҳисобланади. Шу сабабли уларни алоҳида атамаларга ажратиш нотўғри.

Учинчидан, Ўзбекистон Интернет ОАВда ахборот жанрлар устунлиги билан ажралиб туради. “Интервью”

жанри асосан блогерларнинг веб-саҳифаларида кўпроқ фойдаланилган. “Xabar.uz” порталида “Фотосуратлар”, “Аудио хабарлар”, “Видео хабарлар”, “Инфографика” тўлиқ намоён этганлиги билан ажралиб туради. “Kun.uz”

интернет нашрида ҳам фақат “Аудио хабар” рукни қайд этилган. “Daryo.uz”да эса инфографиканинг фото, фото+видео лавҳали хабарлари тақдим этилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Выровчева Е. Теория жанров журналистики в условиях трансформации медиасистемы / <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/148451/1/Vyrovtsseva.PDF>
2. José Marques de Melo, Francisco de Assis. Journalistic genres and formats: a classification model // Intercom - RBCC São Paulo, v.39, n.1, p.39-54, jan./abr. 2016.
3. FERREIRA, Aurélio Buarque de Holanda. Novo Aurélio Século XXI: o dicionário da língua portuguesa. 3.ed. Rio de Janeiro: Nova Fronteira, 1999. –P.980.
4. Горошко Е. И., Жигалина Е. А. Виртуальное жанроведение: устоявшее и спорное // Учен. записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». –Харьков, 2011. –Том 24 (63). – № 1.Ч.1. –С.107.
5. Макаров М. Л. Жанры в электронной коммуникации: quo vadis? // Жанры речи. –Саратов, 2005. –Вып.4. – С. 336.
6. Саенко А. Н. Жанровая конвергенция электронных PR-текстов // Вестн. ХНУ. № 848. –Харьков, 2009. –С. 87.
7. Горошко Е. И. Лингвистика Интернета: формирование дисциплинарной парадигмы // [Электронный ресурс] URL: <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=76> (дата обращения 4.10.2012).
8. Лутвинова О. В. Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса: автореф. док. дис. Волгоград, 2009 // [Электронный ресурс] URL: <http://dissers.ru/avtoreferati-dissertatsii-filologiya/a456.php> (дата обращения 4. 10. 2012).
9. Амзин А.А. и др. Как новые медиа изменили журналистику. 2012–2016. Екатеринбург. Гуманитарный университет, 2016; Кульчицкая Д.Ю., Галустьян А.А. Лонгриды в онлайн-СМИ: особенности и технология создания. М., Аспект пресс, 2016.
10. Қосимова Н. Онлайн журналистика. –Т., 2019. –Б.153.
11. Интервью <https://qalampir.uz/news/category/intervyu>
12. Солижонов З. “Китоб ўқишни сеувчи ва шунчаки қарорлар билан чекланувчи сенаторлар (видеосўровнома)” / <https://qalampir.uz/news/kitob-uk-ishni-sevuvchi-va-shunchaki-k-arorlar-bilan-cheklanuvchi-senatorlar-videosurovnoma-15277>
13. Фильм: Ўзбекистондаги 70 минг кўзи ожизнинг тақдир ярим йўлда қолдирилмоқда / <https://qalampir.uz/news/film-zbekistondagi-70-ming-kzi-ozhizning-tadiri-yarim-ylda-oldirilmoda-54>
14. Ёдгоров Э., Истатов Т. Анқара Мэри Мансур Яваш: “Бухоро билан ҳамкорлик қилишга алоҳида эътибор қаратилади” / <http://uza.uz/oz/society/an-ara-meri-mansur-yavash-bukhoro-bilan-amkorlik-ilishga-alo-19-09-2019>
15. Саломов Ш. Озарбайжоннинг Ўзбекистондаги Фавқуллода ва Мухтор элчиси Гусейн Гулиев билан суҳбат / <http://uza.uz/oz/society/zbeklar-va-ozarbayzhonliklar-bir-birlariga-zhuda-ya-in-14-10-2019>
16. Шахр / <http://uzbekistan24.uz/uzk/teleyihalar/892/>
17. Ўрмонова Ю. Марказий Осиёдаги диққат сазовор жойлар 10 лиги / <http://xs.uz/uzkr/post/markaziy-osi-yodagi-diqqatga-sazovor-zhojlar-10-taligi>
18. Токио-2020 Олимпия ва Паралимпия ўйинларида Ўзбекистон ўз миллий спорт либосларида катнашади (Фотолавҳа+Видео) / <http://xs.uz/uzkr/post/tokio-2020-olimpiya-va-paralimpiya-ojinlarida-ozbekiston-oz-milliy-sport-liboslarida-qatnashadi-fotolavhvideo>
19. Инфографика. Яна бир тарихий ҳужжат ЮНЕСКО рўйхатига кирди / <https://www.xabar.uz/infografika/infografika-yana-bir-tarixiy-hujjat-yunesko-royxatiga-kirdi> (15.05.2018)
20. Аудио хабарлар / <https://www.xabar.uz/audio>
21. Видео хабарлар / <https://www.xabar.uz/video>
22. «Xabar.uz»да янги видеолуиҳа: «Эксперт фикри» / <https://www.xabar.uz/texnologiya/xabaruzda-yangi-videoloyiha-ekspert-fikri>
23. Аудио хабарлар / <https://kun.uz/news/audio/list>
24. Султонова Б. Гиёҳванднинг сўнгги кунлари / <https://www.xabar.uz/jamiyat/gyohvandning-songgi-kunlari> (29.02.2020)
25. Султонова Б. Аёл ҳокимлар. Ишониш қийин бўлсада, ишонгимиз келади / <https://www.xabar.uz/jamiyat/ayol-hokimlar-ishonmasakda> (06.03.2020)
26. Султонова Б. Сенат раиси Танзила Норбоевага мактуб – 2 / <https://www.xabar.uz/jamiyat/senat-raisi-tanzila-norbоеvaga> (12.03.2020)
27. Худойбердиев Х. ЕХХТ Ўзбекистонни намуна қилиб кўрсатди / <https://www.xabar.uz/huquq/exht-ozbekistonni-namuna-qilib-korsatdi> (09.03.2020)
28. Черногаев Ю. Биз учун қандай “Буюк келажак” режалаштирилган / <https://anhor.uz/uz/columnists/19552> (16.11.2019)
29. Абдукадиров А. Ўзбекистонда ислохотларнинг дастлабки якунлари / <https://anhor.uz/uz/columnists/uzbekistonda-islohotlarning-dastlabki-yakunlari> (03.12.2019)

УДК:1751.801

Мўтабархон БАХРИДИНОВА,
Андижон Давлат Университети
Немис тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси
E-mail: baxriddinova@gmail.com
Махмуджон МИРЗАКАРИМОВ,
Андижон Давлат Университети
Немис тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси
ЎзДЖТУ профессори Г.И.Эргашева тақризи асосида

UNITS OF SPEECH ETIQUETTE IN WORLD LINGUISTICS SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRINCIPLES OF (POLITENESS)

Abstract

Language and its derivative speech are one of the most important means of communication in human society. Speech reflects a person's culture, manners, knowledge, and behavior. This perception is expressed in linguistics through the concept of "Politeness". In English, the term "Politeness" is derived from the medieval Latin word "politus", which means "to smooth, to polish", and became widespread in English science in the late seventeenth and early eighteenth centuries.

This article discusses speech etiquette and the introduction, formation and place of the concept of "Politeness" in world linguistics.

Key words: speech etiquette, "Politeness", pragmatic skill, pragmatic misunderstandings, value, tenor / character, theme, field, style, positive face, negative face.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРИНЦИПЫ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА («ВЕЖЛИВОСТЬ») В МИРОВОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Язык и производная от него речь - одно из важнейших средств общения в человеческом обществе. Речь отражает культуру, манеры, знания и поведение человека. Это восприятие выражается в лингвистике через понятие «вежливость». Термин «вежливость» на английском языке происходит от средневекового латинского слова «политус», что означает «сглаживать, полировать», и получил широкое распространение в английской науке в конце семнадцатого и начале восемнадцатого веков.

В статье обсуждается речевой этикет, а также введение, формирование и место понятия «Вежливость» в мировой лингвистике.

Ключевые слова: речевой этикет, «Вежливость», прагматическое мастерство, прагматические недоразумения, ценность, тенор / характер, тема, поле, стиль, позитивное лицо, негативное лицо.

ЖАҲОН ТИЛШУНОСЛИГИДА НУТҚИЙ ЭТИКЕТ БИРЛИКЛАРИ («POLITENESS»)НИНГ ИЛМИЙ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Аннотация

Тил ва унинг ҳосиласи бўлган нутқ кишилиқ жамиятининг муҳим алоқа воситаларидан бири ҳисобланади. Нутқда инсоннинг маданияти, одоби, билими, ҳулқ-атвори акс этади. Бу инъикос тилшунослиқда "Нутқий этикет" ("Politeness") тушунчаси орқали ифодаланади. Инглиз тилида "Politeness" термини ўрта аср латин тилидаги "силликлаштирмак, сайкал бермок" (to smooth, to polish) маъносини англатувчи "politus" сўзидан олинган бўлиб, XVIIаср охири ва XVIIIаср бошларида Англия илмий доирасида кенг тарқалди.

Бу мақолада нутқий этикет ҳақида ва "Politeness" тушунчасини жаҳон тилшунослигига кириб келиши, шаклланиши ва ўрни ҳақида фикр юритилган

Калит сўзлар: нутқий этикет, "Politeness", прагматик маҳорат, прагматик англашилмовчиликлар, кадрият, тенор/персонаж, мавзу, соҳа, услуб, позитив фэйс, негатив фэйс.

Кириш. Нутқий этикет индивидуал маданият, кадриятларга кўра англашилувчи тушунчадир. Инсонда нутқий этикет атроф муҳит, оила ва жамиятдаги вазият ҳамда бошқа омиллар таъсирида болаликдан шакллана боради. Турли миллатларда нутқий этикет шу миллатнинг ўзига хосликларидан келиб чиққан ҳолда турлича бўлиши табиий.

Нутқий этикетнинг турли қирралари нафақат тилшунослар, балки социологлар ва маданиятшунослар томонидан ўрганилган, ранг-баранг концепциялар илгари сурилган. Айниқса, сўнгги йилларда бу масалага қизиқиш тобора ортиб бормокда. Чунки нутқ этикети давлатлар, халқлар ўртасидаги ўзаро алоқаларда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган омиллардан бирига айланмокда. Нутқий этикет ҳодиса сифатида қадимдан мавжуд бўлса-

да, унинг илмий-назарий жиҳатдан ўрганилиши нисбатан кечроқ - XX асрнинг ўрталарида бошланди. Шарқ, хусусан, япон, хитойтилшунослигида ўтган асрнинг йигирманчи йилларидан, ғарб тилшунослигида эса XX асрнинг иккинчи ярмидан бу масалага эътибор қаратилган. "Нутқий этикет" яъни "Politeness" илмий термин сифатида Ғарб тилшунослигида XX асрнинг 60-йиллардан қўлланишга кирди.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Нутқий этикет асосан суҳбат жараёнида намоён бўлади.бу борада бир қатор олимлар турли тамойилларни илгари сурган. Р.Лакоффнинг нутқий этикет тамойиллари фанда "Прагматик маҳорат" (Pragmatic competence) деб номланиб, унда "қуйидагиларни ҳисобга олган ҳолда суҳбатга киришиш

муҳимдир: Ким билан гаплашяпмиз (тенор/персонаж); нима ҳақида гаплашяпмиз (мавзу, соҳа), қандай тарзда гаплашяпмиз (услуб).”[1] Р.Лакофф илгари сурган баъзи тамойиллар умуминсоний хусусиятга эга бўлиб, нафақат Ғарб (Европа) жамияти, балки шарқликлар учун ҳам аҳамиятлидир. Хусусан, “Тингловчиларингизнинг эркин ҳис қилишларини таъминланг ва дўстона кайфият беринг” [2] тамойили, эронликлар ва ўзбекларнинг нутқ этикетига ҳам хосдир. Олимнинг фикрини давом эттирган ҳолда шуни айтиш мумкинки, бу тамойилга номлари зикр этилган миллатларда нафақат дўстона ёки норасмий муносабатлар, балки расмий муносабатларда ҳам амал қилинади. Бошқа баъзи маданиятлар, масалан, корейс ёки япон маданияти учун Р. Лакоффнинг “Босим ўтказманг ва масофа сакланг” [3] тамойили мос келади. Ваҳоланки,

Эрон ёки Ўзбекистоннинг “яқин муносабатлар ўрнатиш” максадларига мазкур қоида зид келади. Бир сўз билан айтганда, Р. Лакоффнинг уч тамойили алоҳида олиб қаралганда, турли халқлар нутқ этикетига турли даражада намоён бўлади. П.Грайс нутқий этикет масаласига ёндашувда сўзловчи (нутқ эгаси)нинг ҳуқуқлари нуктаи назаридан ёндашади. У “суҳбатдошларнинг мақсади суҳбат чоғида ҳамкорликка интилишдан иборат”, деб таъкидлайди. Ҳамкорлик ҳар бир сўзловчининг сўзи бошқаларнинг шахсий ҳуқуқлари, мустақил фикрига ва хоҳишларига даҳл қилиш билан белгилаланди ва бу жиҳат махсус “face threatening acts” (фейс га таҳдид соловчи ҳаракатлар) термини билан ифодаланади. Сўзлашув шаклини тўғри йўлга қўйиш учун П.Грайс қуйидаги тўрт қоидаи тақлиф қилади:[4]

Мазкур тавсиялар “Нутқий этикет қоидалари” мавзуси доирасида ўрганилган бўлса-да, П.Грайс бу қоидаларни ўз жамияти тамойилларидан келиб чиқиб ёритганлиги, ёки универсал нутқий этикетни назарда тутганлигини аниқ келтирмаган. Ж.Томас “Cross-cultural Pragmatic Failure” (Ўзаро маданий прагматик хатолаш) номли мақолаида турли маданиятларга эга, аммо бир тилда сўзлашаётган кишилар мулоқотидаги прагматик англашилмовчиликлар ҳақида сўз юритади.[5] Дарҳақиқат, инсонларнинг фикрлаш тарзлари, сўзлашиш қоидалари, ижтимоий ва миллий қадриятлари, лексик коннотациялар ва бошқа қатор омиллардаги прагматик фарқлар мулоқотда хатоларни келтириб чиқариши мумкин.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Маданий хато лингвистик хатодан ёмонроқ ва хавфлироқ бўлиб, икки тил вакилларида ёқимсиз ҳиссиёт уйғотади. Олим илгари сурган фикрлар бизнинг кузатишларимизда ҳам ўз тасдиғини топди. Мисол тариқасида улардан баъзиларини келтирамиз. “Қаерга кетяпсиз?” деб танишидан сўраш ўзбекларда саломлаштишнинг қисқа давомланиши учун айтиладиган нутқий этикет фразаси ўрнида қабул қилинса, Европа ёки Узоқ Шарқ, жумладан, япон халқида шахсий даҳлсизликка путур етказиш сифатида қаралади. “Sudah mandi?” – “Бугун чўмил дингизми?” саволи индонез халқида саломлаштишнинг тури, суҳбатдошни нўғизига яқин олиниши назарда тутилса, бу савол кўпгина хорижий халқвакилларида ҳижолатли аҳволга солиши, ўзи ҳақидаги “Менда ифтор билан муаммо бор эканми?!” деган ёқимсиз шубҳаларга олиб келиш эҳтимоли баланддир. Ветнам халқлари “Яхшимисиз?” маъносини ифодалаш учун “Бугун гуруч едингизми?” деб ўзаро саломлаштишлари хорижликларнинг прагматик хато тушунчага эга бўлишларига олиб келади. Асосан Жанубий Хитой, Филиппин, Тайландда ҳам шунга ўхшаш “Овқатландингизми?” деб сўрашишларини манбалардан кузатдик.[6] Юқорида таъкидланган иборалар мазмунида хос менталитет тушунчалари ётади. Индонезлар “чўмилган бўлиш” – яхши кайфият, аҳволнинг ёқимлигини билдиришда мазкур савол орқали суҳбатни бошлашади. Хитой, Филиппин, Тайланд ва Вьетнам халқларида

ҳам “қорни тўқлик” – ҳолатнинг яхшилигини ифодаланиши учун “Яхшимисиз? / Аҳволингиз қандай? / Қалайсиз?” маъноларида тушунилади. Ўзбек халқи кундалик мулоқотида ишлатиладиган “Қалайсиз? (Аҳволингиз қандай?)”, “Турмушга чиққанмисиз?/Оилалимисиз?”, “Неча ёшдасиз?”, “Фарзандларингиз борми?” каби одатий саволлар бошқа маданиятларда ҳурматсизликни ифодаловчи шахсий саволлар ёки аксинча, айрим хорижликларнинг ўзбеклар томонидан келтирилган мақтовни инкор қилавериши, масалан, “Бугун очилиб кетибсиз?”, “Инглиз тилида жуда яхши гапирар экансиз”, “Кийимингиз жуда чиройли” каби хушомад ёки мақтовларга хорижликлар томонидан “Йўғ-е, нималар деяпсиз?”, “Ундай ҳолатнинг ўзи йўқ” каби мақтовни инкор қилувчи жавоблар бериши ҳар доим ҳам “жуда камтар экан” деган тассавурни эмас, “бунча ўзини пастга уради”, “менинг фикримни нотўғрига чиқармоқда” (Ўта камтарлик манманликдир) деган ўйлар бўлиши турли миллат вакиллари ва ўзбеклар билан ўтказилган интервьюлар ёрдамида аниқланди.[7]

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Ҳарикки мамлакатда ҳам нутқий этикет инсонларнинг ижтимоий мавқеи, ёши, муносабатлар масофаси ва шу каби масалаларни ҳисобга олган ҳолда ифода этилади. Бу мамлакатларда Осиё ўлкаларига хос бўлган шарқона қадриятлар, маданият анъаналари, оила, миллийлик, жамиятда инсонларнинг мулоқотидаги ҳурмат, ёш ва ҳолатга қараб ҳурмат даражаларини қўллаш қоидаларининг муштарақлиги, ўхшаш тарафлари билан бирга, қизиқарли ҳамда фарқли бўлган жиҳатларининг мавжудлиги тадқиқот доирасини янада кенгайтиради. Шу ўринда, хитойлик Йонглианг Хуангнингбу борадаги фикрлари бизнинг фарзларимизни яна бир қарра тасдиқлайди. Олим “Politeness Principle in Cross-Culture Communication” (“Ўзаро маданий мулоқотда Politeness – нутқий этикет тамойили”) номли мақолаида нутқий этикет тамойиллари ҳақидаги қарашларини далиллаш учун қуйидаги мисолларни келтиради: “Қатталарга транспортда жой бериш - яхши ҳулқ намунаси; кимдир гапирётган пайтдаунинг гапини бўлиш - кўполликқўриниши; эрта тонгда учратган таниш кишига биринчи бўлиб салом бериш - нутқий этикет белгиси

бўлса, турган ҳолда дастурхондаги таомга қўл чўзиш беҳурматликни ифодалайди”.[8] Гувоҳ бўламизки, юқорида саналган нуткий этикет ёки қўполлик кўринишлари ҳар бир миллат маданияти учун бирдек тўғри келадими. Кўп миллатларда яхши ҳулқ белгиси саналган жой бериш (транспортда) – масалан, Японияда тушунмовчиликни келтириб чиқаради. “Мен шунчалик қари кўринамани? Ожиз кўринамани?” деган пессимистик ҳаёлга тортувчи босим ўтказиб қўймаслик учун ҳам японларда ўздан катталарга жой бериш камроқ учрайдиган ҳолатдир. Таъкидлаш жоизки, нуткий этикет – ижтимоий феномен ҳамдақузатувчанлик асосида ўрганилиши ва тушунилиши мумкин. Бундан келиб чиқадики, нуткий этикетларни билиш ҳар бир миллатнингқундалик ҳаётини, турмуш тарзини билишда катта аҳамиятга эга. П.Браун ва С.Левинсонлар Э.Г.Голфманинг назариясидаги “фейс”(face) – “хурмат” тушунчасини ривожлантириб, илк марта “позитив ва негатив фейс” терминларини фанга киритадилар.[9] Уларнинг фикрича, нуткий этикет (politeness) икки эҳтиёжни ўз ичига олади. Негатив ўз-ўзини ҳурмат қилиш эҳтиёжи (negative self-respect needs) деганда босим ўтказилмасликка бўлган эҳтиёж тушунилади. Позитив ўз-ўзини ҳурмат қилиш эҳтиёжи (positive self-respect needs) деганда маъқулланишга бўлган эҳтиёж назарда тутилади.[10] П.Браун ва С.Левинсон томонидан Америка маданияти бўйича олиб борилган тадқиқотларида позитив фейсдан кўра негатив фейсга тегишли натижаларнинганча салмоқли эканлиги кўринади. Чунки АҚШ маданиятида негатив фейс, яъни босим ўтказмаслик тамойили суҳбатдошга бўлган ҳурматни ифода этади. Позитив фейс (Positive face) – суҳбатдошда яхши тасаввур қолдиришга интилиш, маъқулланиш иштиёқи ва суҳбатдошнинг ҳам маъқулланаётганини кўрсатишни англатади. Масалан:•Суҳбатдошга хушомад қилиш (“What a lovely dress!” – “Қўйлагингиз бунча чиройли!”); •Суҳбатдошнинг аҳволигакизикиш (“How are you?” “Қалайсиз?”);•Суҳбатдош билан ўтаётган вақтданзавқланаётганликни кўрсатиш (“This is nice!” – “Маза қилдим сиз билан гаплашиб!”);•Дўстона имо-ишоралар қилиш (новербал усул); •Суҳбатдошга қизиқиш билдириш (қизиқиш, ҳамдардлик, ҳамфикрлик);•Умумий мавзулардан келишувни қидириш (хар иккала томонга маъқул бўладиган, ҳавфсиз суҳбат

мавзусинитанлаш);•Келишмовчиликлардан қочиш (ўзини рози бўлгандек кўрсатиш, келишув учун ёлғондан фойдаланиш);•Ҳазил-мутойиба қилиш;•Ҳарикки томоннингтенгликни ҳис қилиши учун оддий оғзаки суҳбат усулида гаплашиш.Негатив фейс (Negative face) – босим остида қолмасликгабўлган хоҳиш ва бошқаларни ҳам босим остида қолдирмаслик, ўзгаларнинг ҳаётига аралашмаслик ва уларнинг ҳам аралашшига йўл қўймаслик, муносабатларда эркинликни ҳис қилиш иштиёқи. Бунда тил билвосита, узр сўраш ибора лари қўлланган ҳолда эҳтиром билан ифода этилади. Масалан:• Бирор нарса сўрашдан олдин узр сўраш; • Пессимистик рухиятни кўрсатиш: (“I know this is a stupid idea....” – “Биламан бу аҳмоқона фикр, ...”);• Улуғлаш: (“Yes Sir!” – “Ҳўп бўлади,жаноб!”);• Узр сўраб гап бошлаш: (“sorry to bother you, but...” - “безовта қилаётганим учун узр, лекин...”);• Фикрни тўғридан-тўғри ифодаламаслик: (“I don’t seem to have a pen with me.” - “Менда ручка йўққа ўхшайди.”). Суҳбат чоғида позитив ёки негатив фейс ифодасини қўллаб гапириш миллат менталитети, анъаналари, қадриятларига боғлиқ бўлади. Масалан, ўзбекларда оила аъзоларинингёш ва даражага қараб ўзаро сизлаб гапириш ҳолатида негатив фейс етакчилик қилса, эронлик ва японияликларда яқин қариндошларнингбир-бир ини сенсираб мулоқот қилишида позитив фейс намоён бўлади. П. Браун ва С.Левинсоннинг [11] негатив фейс борасидаги назариялари бир қатортадқиқотчиларнинг таъкидига учради. Жумладан, С.Иде [12] ваБ.Хилл, [13] шунингдек, Й.Мацумото, [14] А.Вьерзбика, [15] О.Нвойс,[16] Л.Мао, [17] М.Сифиану [18] каби изланувчилар П. Браун ва С.Левинсон жанубий тиллардаги (Жанубий Ҳиндистон, Тамил тили, Тезелгал тили ва ҳ.к.) манбалардан фойдаланган бўлсалар-да, негатив фейс назарияси айнан Ғарб маданиятига таяниб таҳлил қилинган, унинг шарқий маданиятлар нуткий этикет тамойилларига тўғри келмаганлиги боис уларнинг тадқиқот натижалари универсал қўлланма бўла олмаслигини таъкидлайдилар.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Хулоса қилиб айтганда, нутқ этикети ҳар бир миллат учун турлича англашилувчи тушунча бўлиб, шунинг шаклланиши ва ривожланиши миллатнинг келиб чиқиши, турмуш тарзи ва динига мувофиқ равишда бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Lakoff R. The logic of politeness: or minding your p's and q's// Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, 1973. – P. 292-05.
2. Lakoff R. The logic of politeness: or minding your p's and q's// Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, 1973. – P. 292-05.
3. Grice P. Logic and Conversation in P Cole & J J Morgan, 1975.
4. GriceP. Logic and Conversation in P Cole & J J Morgan, 1975.
5. Thomas J. Cross-cultural Pragmatic Failure. - California: Applied Linguistics, 1983. . – No. 4(2) . – P. 112.
6. www.quora.com, <https://www.cnnindonesia.com/tv,> VIETLIVE.TV, https://www.youtube.com/channel/UCI8U_NB23FbKPly8gIEdLmA
7. Биз томонимиздан жами 100 нафар эронлик ва 100 нафар ўзбекистонлик фуқаролар ҳамда қўшимча манба учун 12 нафар япониялик, 10 нафар индонезиялик, 2 нафар германиялик, 3 нафар инглиз ва 3 нафар япониялик иштирокчи билан интервью ташкил этилди.
8. Yongliang Huang. Politeness Principle in Cross-Culture Comparison. English language teaching journal, Vol.1, No.1. www.ccsenet.org/journal.html
9. Brown P.,& Levinson S. Universals in Language usage: Politeness phenomena. –London, 1978.
10. Brown P.,& Levinson S. Universals in Language usage: Politeness phenomena. – London, 1978.
11. Brown P.,& Levinson S. Universals in Language usage: Politeness phenomena. –London, 1978.
12. Ide S. Formal forms and discernment: Two neglected aspects of linguistic politeness// Multilingua. – Sydney, 1989. – No 8(2/3). – P. 223-248.
13. Hill B., Ide S., Ikuta S., Kawasaki A., & Ogino T. Universals of linguistics politeness: Quantitative evidence from Japanese and American English// Journal of Pragmatics. –Amsterdam, 1986. – No 10(3). – P. 347-371.

14. Matsumoto Y. Re-examination of the universality of face: Politeness phenomena in Japanese// Journal of Pragmatics. – Amsterdam, 1988. – No 12. – P. 403-426.; Matsumoto, Y. Politeness and conversational universals: Observation from Japanese // Multilingua. –1989. –No8-2. –P. 207-221.
15. Wierzbicka A. Different cultures, different languages, different speech acts: Polish vs. English// Journal of Pragmatics. –1985. – No 9. - P. 145-178.
16. Nwoye O. Linguistic politeness and sociocultural variations of the notion of face// Journal of Pragmatics, 1992. - No18. - P. 309-328.
17. Mao L. Beyond politeness theory: 'Face' revisited and renewed// Journal of Pragmatics, 1994. - No 21. – P. 451-486.
18. Sifianou M. Politeness phenomena in Greece and England. – Oxford: Oxford University Press, 1992.

УДК 81.44

Лайло БАЙМУРАДОВА

Қариш давлат университети

Факультетлараро чет тили кафедраси мустақил тадқиқотчиси

E-mail: laylo88@mail.ru

СамДЧТИ профессори Ф.Қ. Мирсанов тақризи асосида

IMPLEMENTATION OF THE COMMUNICATION STRATEGY IN THE COMMUNICATION DISCOURSE

Abstract

The article deals with the problem of communicative strategy in discourse. According to the paradigm of communicative strategy in the development of conversation appears in the productivity of linguistic units. Differentiating between communicative strategy and communicative tactics is the main framework of the article.

Key words: communicative strategy, communicative tactics, speaker, interlocutor, speech act.

РЕАЛИЗАЦИЯ КОММУНИКАЦИОННОЙ СТРАТЕГИИ В КОММУНИКАЦИОННОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация

В данной статье анализируется выражение коммуникативной стратегии в дискурсе. По принципу коммуникативной стратегии в развитие диалога является продуктивность лингвистических единиц. Основное внимание уделяется определению разницы между коммуникативной стратегией и коммуникативной тактике. Этим определяется значимость данной статьи.

Ключевые слова: коммуникативная стратегия, коммуникативная тактика, говорящий, собеседник, речевой акт.

КОММУНИКАТИВ ДИСКУРСДА МУЛОҚОТ СТРАТЕГИЯСИНИНГ ВОҚЕЛАНИШИ

Аннотация

Мазкур мақола нутқий стратегиянинг дискурс доирасида ифодаланиши таҳлил қилинган. Нутқий стратегия тамойилларига кўра диалогик нутқ шаклланишида лисоний бирликларнинг продуктив ифодаси муҳим саналади. Коммуникатив стратегия ва коммуникатив тактика тушунчаларини фарқланишини аниқлаш мақоланинг моҳияти саналади.

Калит сўзлар: коммуникатив стратеги, коммуникатив тактика, сўзловчи, мулоқотдош, нутқий акт.

Замонавий тилшуносликда дискурс кўпинча амалий ёндашув томонидан ўрганилишига кенг эътибор қаратилмоқда. Тизим жиҳатидан дискурс матн ва контекстнинг бирлиги, лингвистик ва ижтимоий маданий бирликларнинг йиғиндиси сифатида қаралади. Дискурс борасидаги В.В. Красныхнинг: “дискурс- нутқ фаолиятининг вербаллашган кўриниши бўлиб, ушбу ҳолат жараён ва натижанинг бирлашмасидан иборат лингвистик ҳамда экстралингвистик режаларга эга эканлиги” [5] борасидаги мулоҳазаси дискурсни кенг қамровлигидан далолат беради. Лингвистикадаги энг муҳим методологик масалалардан бири “дискурс” ва “матн” тушунчалари орасидаги фарқни аниқлаштиришдан иборат бўлган масаладир.

XX асрнинг 70- йиллари бошида “дискурс” ва “матн” тушунчаларини фарқлаш учун қуйидаги формула таклиф қилинган эди: дискурс -бу “матн+ коммуникатив ҳолатдир”. Шундан келиб чиқиб, матн — “дискурс+ коммуникатив ҳолат” тарзида кўрсатиш таклиф этилди [13:56]. Баъзи тилшунослар дискурсга нутқий ўзаро алмашинувнинг интерактив ва диалогик услуби тарзида қарашар матнни бўлса кўпроқ монологик нутқ тарзида қабул қилишади. Чегаралашнинг бошқа талаблари ҳам ажратиб кўрсатилиши натижасида дискурсни функционал таҳлилга йўналтирилган тадқиқотлар ҳам юзага келди. Жумладан, М.Л. Марков дискурс ва матннинг бир нечта қарама қарши талабларга кўра бир бирига зид функционаллик тизимлилик, жараён, натижа, динамик, статик ҳолат, долзарблилик ва виртуаллик хусусиятларини аниқлайди. Мутаносиб шаклда тизимли матн натижа ва функционал дискурсив жараён фарқланади [6].

Коммуникатив ва информатив мазмунлар уйғунлиги мулоқот тизими макробирлигининг яхлитлигини таъминлайди. Ҳозирги пайтда бундай яхлитлик хусусиятига фақатгина *дискурс* эга эканлиги эътироф этилмоқда. [8: 236]. “Дискурс – нолисоний омиллар (прагматик, ижтимоий-маданий, руҳий) билан биргаликдаги матн; воқеа кечиши нуқтаи назаридан қаралаётган матн; мақсадли ижтимоий ҳаракат сифатида қараладиган нутқ” [2: 136] сифатида талқин қилинади. Дискурс таҳлили кўплаб нутқ вазиятларида амалга оширилади. Аммо кўплаб тадқиқотчиларда дискурсга бўлган муносабати қуйидагиларда ўз ифодасини топади: 1) тилнинг статик ҳолдаги модели жуда содда тарзда намоён бўлади; 2) тилнинг динамик модели инсонларнинг ўзаро ҳамкорлик ҳаракатлари, ҳис-туйғулари ифодаси, фикр ва тажрибалар алмашилиши, бир-бирига ижобий (салбий) таъсири каби қатор мулоқот турларига асосланиши керак; 3) мулоқот маданий контекстда кўриладиган коммуникатив вазиятларда амалга оширилиши керак; 4) коммуникатив вазиятдаги марказий ўрин мулоқот воситаси, мулоқот объектига эмас, балки инсонларга қаратилиши лозим; 5) коммуникативлик мулоқотдан одинги ва мулоқотдан кейинги босқичларни ҳам қамраб олиши керак; 6) матн мулоқот маҳсули сифатида қатор ўлчовларга эга бўлиб, улардан энг муҳимлари матн таҳлили ҳамда самараси саналади [4: 12]. Дискурс прагматикаси мулоқот усули сифатида тил системаси билан эмас, балки шахсларнинг фаол нутқида қаратилиши лозим.

Н.Д. Арутюнова дискурсга нутқий мулоқот тури, мулоқот бирлиги сифатида қуйидаги тарифни беради: “Дискурс- это речь, погруженная в жизнь” [2: 137].

Олиманинг таърифига асосланадиган бўлсак, дискурс нутқнинг барча амалий ифода турлари ва воситаларини қамраб олади. Бу эса дискурсни маълум турларга ажратиш талабини юзага келтиради. Шунинг учун ҳам И.П. Сусов дискурс таҳлилини қатор йўналишлар мажмуи сифатида баҳолайди [10: 273-274]. Мазкур қарашлар дискурсни нутқнинг амалий ифодаси билан алоқадор ҳодиса деган мулоҳазага ундайди. Аммо, дискурсга ёзма нутқ билан алоқадор ҳодиса сифатида талқин этилиши борасида ҳам қатор ёндашувлар мавжуд. Хусусан, В.Г. Борботьконинг таъкидлашича дискурс тилнинг коммуникатив бирликларидан ташкил топган матн саналади. У мазмунан гапларнинг ички боғланишга эга бўлган каттароқ бирлик бўлиб, матн ҳикояси, шеърнинг мазмунан бирлашган парчаси, нутқий чиқишлардан иборат бўлади [3: 8]. Н.И. Формановская эса гап ва фикр алоҳида бўлгани каби дискурс ва матн ҳам алоҳида ўрганилишини талаб қилади [11: 60] деган мулоҳаза билдиради. В.В. Петровнинг талқинида, дискурс мураккаб коммуникатив ҳодиса бўлиб, матндан ташқари олам тўғрисидаги билим, фикр, адресант мақсади, нутқ қурилиши каби экстралингвистик омиллар асосида қурилади [7: 8]. Дискурс тушунчасининг бу тарзда талқин этилишига, шубҳасиз, антропоцентрик парадигманинг шаклланиши ва ривожланиши катта таъсир кўрсатди. Дискурсив таҳлил, образли қилиб айтганда, бир неча лингвистик таҳлил йўналишларининг кесишган чорраҳасидир. Чунки дискурсив фаолият, яъни онгли тарзда нутқ яратиш ва уни идрок этиш жараёни шахс омилини ўрганишни тақозо этади. Зеро, ҳар қандай нутқ кўриниши бу – ўзида муайян ижтимоий-маданий муҳитга мансуб, психологик ва когнитив жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга бўлган шахс фаолиятининг натижасидир. Аён бўладики, дискурсив таҳлил нутқни шахс фаолияти сифатида ўрганишни тақозо этади. Бу жараён эса лисоний фаолиятга бир вақтнинг ўзида бир неча нуқтаи назардан ёндашиш кераклигини билдиради. Кўринадик, нутқий тузилмани бу тарзда ўрганиш тадқиқотчига жуда катта имкониятлар эшигини очиб бериш билан бирга, унинг *дискурсив таҳлил* деб номланаётган “чорраҳа”дан ўтишини ҳам тақозо қилади [12: 27].

Дискурсининг нутқ фаолиятидаги амалий вазифасига эътибор қаратадиган бўлсак, бир тарафдан дискурс прагматик вазиятга хос бўлиб, коммуникатив тенгликни ҳосил қилишда, пресуппозиция таҳлилидаги боғлиқликни таъминловчи ҳодиса сифатида баҳоланса, бошқа томонлама эса мулоқот иштирокчиларининг психологик, этник, ижтимоий хусусиятлари билан боғлиқ, турли шароитда нутқ мақсадини тушуниш ва англаш каби ментал жараёнларига тегишли саналади [2: 137].

Дискурс вербал (оғзаки) матн ва маълум контекст мулоқотлардаги бошқа белгилар тизими бирлашуви шаклидаги коммуникатив ҳодиса сифатида ўрганилади ушбу ёндашувни қуйидаги формула кўринишида изохлаш мумкин: “дискурс= матн+ интерактивлик+ ситуатив контекст+ маданий контекст”. Бу каби омиллар мулоқот кечими, нутқ кетма-кетлигини боғловчи, сўзловчи интенциясининг амалга ошириши, қўзланган мақсадни ҳал этилиши, коммуникатив стратегиянинг амалга кўчишини таъминлашга хизмат қилади. Ўз навбатида, дискурс ижтимоий ҳодиса бўлиб, ижтимоий маданиятнинг ўзаро таъсири жараёнида юзага келади. Вербал мулоқотнинг амалга ошириши қатор когнитив ва лисоний операцияларни бажарилишини талаб қилади. Бунинг асосида нутқий мулоқотнинг режалари ишлаб чиқилади [9: 204]. Бундан ташқари, мўлжалланган вазифани бажарилиши нутқ бирликларининг семантик танловига ҳам алоқадор бўлиб, лисоний бирликларнинг семантик-прагматик фаоллашуви мулоқотнинг самарали

кечимини таъминлайди. Бу диалогик дискурс ҳодисаси саналади. Диалогик дискурсининг якуний мақсади ўзаро тушуниш ва мулоқотни идрок қилишга қаратилган бўлади.

“-Ҳа, балли,-деди чол.-Тош кўпорасан. Норинни ёқасидан бўғиб мана шу ёққа оқизамиз. Қора дарёга жилов солиб икки дарёни қовуштирамиз. Шунақа ишга ярайсанми?”

Азизхон чехраси ёришиб,қўлини кўксига қўйди.

-Одам қиладиган иш бўлса бўлди. Эплайман.

Чол қулди.

-Баъзан одам қилолмайдиган ишлар ҳам бўлиб қолади.

Азизхон керилди.

-Ўшанақа ишларни бизга буюрасиз-да, отахон.

Инженер маъноли жилмайиб қўйди.

Тўқайлар,чўлу кўлчалар тугаб кишлоқнинг қораси кўрина бошлади” (С.Аҳмад, Уфқ 33).

Дискурсда коммуникатив стратегия прагматик ифода воситалари билан бевосита алоқадор бўлиб, муаллиф томонидан махсус танланган лисоний ифода воситалари лексик ва синтактик, шунингдек, стилистик бирликлар ташкил қилади. Келтирилган лавҳада сўзловчи ўзининг коммуникатив мақсадига мос келувчи ахборотни янада ифодалироқ янада таъсирчанроқ қиладиган “Тош кўпорасан”, “Норинни ёқасидан бўғиб мана шу ёққа оқизамиз”, “Қора дарёга жилов солиб икки дарёни қовуштирамиз”, “Шунақа ишга ярайсанми?” каби эгоцентрик дейктик воситаларидан танлаган. Натижада, мулоқот стратегияси учун яратилган матн муайян прагматик салоҳиятга эга бўлган ва етказилаётган ахборот қабул қилувчига коммуникатив таъсир қилади. Бунинг, “Одам қиладиган иш бўлса бўлди. Эплайман” тарзидаги жавоб орқали аниқлаш мумкин. Матннинг прагматик салоҳияти ахборотнинг мазмуни ва шакли билан ифодаланиб улар аввалдан тилда мавжуд бўлган ифода воситаларидир ва муаллиф улардан фақат ўринли фойдаланади ҳолос.

Дискурс стратегияси коммуникатив мақсадни амалга ошириш учун олдиндан ишлаб чиқилган режа бўлиб, у ўз ичига мулоқот мавзуси, мулоқот мақсадани амалга ошириш билан алоқадор бўлган барча процедураларни ишлаб чиқилганлиги билан белгиланади.

“Эш полвон дарров гап бошлолмади. Анча чайналиб ўтирди. Йўталди. Бир-икки журъатсиз қараб, хижолатли илжайиб қўйди: - Укажон, гапларимни малол олмайсан. Ўша кунги воқеадан бери кишлоқга боролмай юрибман. Каналга ҳам келолмадим. Атайин қошни қорайтириб,эл кўзидан яшриниб бемаҳалда олдинга келдим. Сен ҳали ёшсан, билмайсан. Йигит кишининг боши эгилгунча ҳўкизнинг бўйни синсин, - дейдилар.

-Бўпти,-деди У, бўлар иш бўлди,дегандек қўл силтаб.-Майли. Сиз айтганча бўлсин.

Эш полвон унинг икки елкасидан ушлаб кўксига босди.

-Раҳмат, ўғил бола йигит экансан. Давралардан бевосирин қайтгулик қилмасин сени. Гап битта,а?

-Ўғил болани гапи битта бўлади,-деди қатъий қилиб Азизхон.

Эш полвон уни дуо қилиб чиқиб кетди” (С. Аҳмад, Уфқ 61).

Мазкур лавҳада сўзловчи (Эш полвон) мулоқотдош психикасига таъсир этиш учун махсус режа-дастур асосида ҳаракат қилади ва мўлжалланган коммуникатив стратегияга эришади. Мулоқот жараёнида адресант миллий менталитет, лингвомаданий аҳамиятга эга бўлган лисоний бирликлардан самарали фойдаланишга эътибор қаратади. Мулоқотдаги “гапларимни малол олмайсан”, “эл кўзидан яшриниб

бемахалда олдинга келдим”, “Йигит кишининг боши эгилгунча хўкизнинг бўйни синсин” каби иборалар адресатнинг манфаатларини максимал даражада амалга оширилишига қаратилган.

Бир хил қўшиқ турли кишиларга турлича таъсир қилганидек, адресатнинг қабул қилаётган ахборотига муносабати ҳам турлича бўлади. Ахборот қабул қилувчининг ахборотга нисбатан пайдо бўладиган прагматик муносабатларни нафақат матнга, балки қабул қилувчининг шахсига, билимларига, ҳаётининг тажрибасига, рухий ҳолатига ва бошқа шу каби хусусиятларига ҳам боғлиқ. Демак, дискурда матннинг прагматик ва коммуникатив таъсири турли савиядаги кишиларга турлича таъсир қилиши билан ҳам белгиланиши мумкинлиги кўзга ташланади.

Коммуникатив стратегия дискурда мулоқотдош томонидан аниқ мақсадни амалга оширишда керакли тил воситаларидан самарали фойдаланиладиган мулоқот операцияларининг тўлиқ тизимини қамраб олади. Шундай қилиб, коммуникатив стратегияни тўлиқ амалга оширишда лисоний шахснинг учта турини келтириб ўтиш мумкин: маълумот етказувчи (фаол ёки пассив), ҳамкор, манипулятор. Фаол маълумот етказувчи вазифаси нутқ вазияти жараёнида керакли маълумотни етказиш саналса, пассив маълумот етказувчи референция маълумотини етказди. Манипулятор етказилаётган маълумотни ўз фойдасига нисбатан қўллайди. Унинг коммуникатив

хатти-ҳаракатлари прагматик жиҳатдан белгиланган вазиятга боғлиқ тарзда намоён бўлади. Ҳамкорлик ҳодисаси мулоқотнинг коммуникатив вазифасини бажаришга хизмат қилади. Мазкур ҳодисада адресант ўз хайратини намоён этиши, бирор тadbир билан адресатни табриклаши кабиларда ўз ифодасини топади. Ўз навбатида, ҳамкорлик тури қуйидаги таркибда намоён бўлади:

- матннинг адресат тури: бирор шахсга, гуруҳга ва оммага йўналтирилган;
 - ўзаро тушуниш тури: матнни мутахассислар ва шунингдек, оддий ўқувчилар томондан тушуниш;
 - ахборотлилиқ тури: матндаги янги маълумотлар ёки маълум далилларни қайд этиш;
 - баҳолаш тури: муҳокама қилинадиган далилларнинг матнда мавжудлиги ёки йўқлиги;
 - институционаллик тури: матндаги хусусий ва институционал жиҳатларнинг устунлиги;
 - ахборотнинг тўлиқ ифодаси: етказилаётган маълумотнинг қисқартирилган шакли ёки тўлиқ ифодаси.
- Коммуникатив фаолият турли хилдаги билимларга эга бўлишни талаб қилади. Улар жумласига қирадиган лисоний билим тил тизими тузилиши билан боғлиқ бўлса, қомусий билим воқеликни акс эттиради, интерактив билим эса ўзаро муносабат асосида қурилган ижтимоий гуруҳ учун умумий бўлган қоидалар тўпламини билишни тақозо этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Арутюнова, Н.Д. Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. – М.: Наука, 1992. – 281 с.
2. Арутюнова, Н.Д. Дискурс // Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М., 1998. – С.136–137.
3. Борботько, В.Г. Элементы теории дискурса: учеб. пособие. – Грозный: Изд-во Чечено-Ингуш. гос. ун-та, 1981. – 113 с.
4. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград: Перемена, 2000. – С. 5-20
5. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
6. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. М.: ИТДГК "Гнозис", 2003. – 280 с.
7. Петров, В.В. Вступительная статья // Дейк Г.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация; пер. с англ. – М., 1989. – С. 5 – 11.
8. Сафаров Ш.С. Прагматлингвистика. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Тошкент-2008. -300 б.
9. Сафаров Ш. Лингвистика дискурса. Челябинск. ЧГИК. 2018. -315 с.
10. Сусов, И.П. История языкознания. – М.: АСТ: Восток–Запад, 2006. – 295 с.
11. Формановская, Н.И. Размышления о единицах общения // Русский язык за рубежом. – 2000. – №1. – С. 56 – 63.
12. Худойбергенова Д. Матнинг антропоцентриқ тадқиқи – Т.: Фан, 2013. – 135 б.
13. Dijk, T.A. van. Strategie of Discourse Comprehension / T.A. van Dijk, W. Kintsch. – New York etc.: Academic Press, 1983. – 418 p.

УДК: 8/ 81.33

Шахноза ГУЛЯМОВА,

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
Амалий тилишунослик ва лингводидактика кафедраси докторанти (DSc),
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
bunnycham@mail.ru*

ТошДўТАУ профессори, ф.ф.д. Менглиев Б.Р. тақризи асосида

MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC FACTORS OF OMONIMIC DIFFERENCE FOR SEMANTIC ANALYSIS

Abstract

The article discusses the morphological and syntactic factors of differentiation of homonymous words, which serve as the linguistic basis of the semantic analyzer. The ways of distinguishing them are shown and explained. It is scientifically proven that not all homonyms present in a language differ in the same factor. To distinguish between them, a classification by category was first carried out. The filter is designed based on factors that distinguish homonyms. Based on the created filter, a linguistic model of homonyms is created.

Key words: semantic analyzer, corpus, homonym, morphological, syntactic factors, morphological form, natural language processing (NLP), morphological filter, model.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И СИНТАКТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ОМОНИЧЕСКОЙ РАЗНИЦЫ ДЛЯ СЕМАНТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Аннотация

В статье обсуждаются морфологические и синтаксические факторы дифференциации омонимических слов, которые служат лингвистической основой семантического анализатора. Показаны, объяснены способы их различения. Научно обосновано, что не все омонимы, присутствующие в языке, различаются по одному и тому же фактору. Чтобы различать их, сначала была проведена классификация по категориям. Фильтр разработан на основе факторов, различающих омонимы. На основе созданного фильтра создается лингвистическая модель омонимов.

Ключевые слова: семантический анализатор, корпус, омоним, морфологические, синтаксические факторы, морфологическая форма, обработка естественного языка (NLP), морфологический фильтр, модель.

СЕМАНТИК АНАЛИЗАТОР УЧУН ОМОНИМЛИКНИ ФАРҚЛАШНИНГ МОРФОЛОГИК ВА СИНТАКТИК ОМИЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада семантик анализатор учун лингвистик база бўлиб хизмат қиладиган омоним сўзларни фарқлашнинг морфологик ва синтактик омиллари ҳақида фикр юритилган. Уларни фарқлаш йўллари қўрсатилган, изоҳланган. Тилда мавжуд бўлган барча омонимлар бир хил омил асосида фарқланмаслиги илмий асосланган. Уларни фарқлаш учун дастлаб туркум бўйича тасниф амалга оширилган. Омонимларни фарқловчи омиллари асосида филтър ишлаб чиқиладди. Яратилган филтър асосида омонимларнинг лингвистик модели тузилади. Бу эса омонимияни бартараф этишнинг дастурий таъминоти учун асос бўлади.

Калит сўзлар: семантик анализатор, корпус, омоним, морфологик, синтактик омиллари, морфологик шакл, табиий тилни қайта ишлаш (NLP), морфологик филтър, модел

Кириш. Миллий корпуслари яратилган тилларда “снятие омонимии” (омонимияни бартараф этиш) муаммоси таҳлил қилинган. Омонимияни ҳал қилиш муаммоси ахборот-маълумотнома тизимини яратиш ва ривожлантириш, матнни автоматик қайта ишлаш учун муҳим қадамдир.

Ўзбек тилида мавжуд лексик омонимларни корпусда бериш масаласини ҳал қилиш долзарб вазифалардандир. Бунинг учун даставвал омонимларни фарқловчи омиллари аниқлаш, уларни таҳлил қилиш ва натижани амалда тадбиқ этиш мақсадга мувофиқ.

Маълумки, тил бирликлари бир-биридан қатор омиллари билан фарқланади. Жумладан, лексик, морфологик, синтактик факторлар шулар сирасига қиради. Бирликлари фарқлашда ҳар бир омилнинг ўз ўрни ва аҳамияти бор. Уларни фарқлашда қайсидир омил етакчилик қилса, бошқа омил кучсизланиши мумкин ёки омиллари ҳамкорлиги асосида фарқланиши кузатилади. Тадқиқот объекти бўлган омонимларни фарқлаш бир

қатор йўллари орқали амалга ошади. Семантик анализатор омонимларни фарқлаши учун дастлаб уларнинг лингвистик филтери ва моделларини ишлаб чиқиш лозим. Бу эса лингвистик билимни, ёндашувни талаб этади. Зотан, табиий тилни қайта ишлаш (NLP) сунъий ақл синтези ва математик тилишуносликнинг энг муҳим ва долзарб йўналишларидан биридир. Бу ерда асосий ҳаракат инсоннинг табиий тилида ифодаланган матнни таҳлил қилиши ва компютернинг ушбу маълумотни “идроқ этиш” ва қайта ишлаш қобилиятини топиш ҳамда такомиллаштиришга қаратилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбек тилишунослигида тил сатҳлари, уларнинг лингвистик табиати борасида қатор ишлар амалга оширилган. А.Ғуломов, М.Асқарова, Ғ.Абдурахмонов, Ш.Шоабдурахмонов, Ф.Абдуллаев, А.Ҳожиёв, Ш.Раҳматуллаев, И.Қўчқортоев, М.Миртожиев, Э.Бегматов, Ё.Тоғжиев, Ҳ.Неъматов, А.Абдуазизов, А.Нурмонов, Д.Набиева, Э.Бегматов, Р.Расулов,

Ш.Искандарова, Г.Неъматова, М.Нарзиева,
Ш.Орифжоннова, Б.Киличев, И.Мадрахимов,
Ш.Шахобиддинова, Н.Махмудов, Б.Менглиев,
Р.Сайфуллаева, Л.Раупова, М.Қурбонова, С.Назарова,
М.Абузалова ва бошқа олимлар томонидан тил сатҳлари чуқур тадқиқ этилган.

Тадқиқот методологияси. Морфологик омил ёрдамида омонимларни фарқлаш грамматик шакллар орқали амалга ошади. МО (морфологик омил) сифатида МШ (морфологик шакллар) хизмат қилади. Бир туркум доирасида кузатиладиган омонимларни МО асосида фарқлаш иш бермайди. Чунки бир туркумдаги омонимларга шакл ясовчи қўшимча қўшилиши билан омонимлигини йўқотмайди (аср (юз йил) + нинг/ имиз/ дай // аср (оқшом; диний) +нинг/ имиз/ дай).

Шуни таъкидлаш керакки, тилда мавжуд барча омонимларни бир усул асосида фарқлаб бўлмайди. Чунки сўзнинг серкирралиги, индивидуал табиати, нутқда воқеланиши алоҳидалик хусусиятига эга. Бундан ташқари, омоним сўзларнинг туркум нуктаи назардан фарқланиши ёки бир хиллиги каби масалалар ҳам борки, бу жиҳатлар уларни фарқлаш омилларининг муҳим-номуҳимлигини ажратишни тақозо этади.

Омоним сўзларни қайси омил асосида фарқлаш мумкинлигини аниқлаш учун дастлаб уларни туркумга асосланиб таснифлаш мақсадга мувофиқ. Чунки айнан туркумга қараб сўз маъноларини англаш орқали уларни бир-биридан фарқлашга эришиш мумкин.

Тадқиқот учун Ш.Раҳматуллаевнинг “Омонимларнинг изоҳли луғати” ҳамда “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (5 жилд)да мавжуд омонимлар лингвистик база бўлиб хизмат қилди. Уларни туркумга асосланиб, қуйидагича гуруҳлаб чиқдик:

- 1) бир сўз туркуми доирасидаги омоним сўзлар;
- 2) от ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми орасида кузатиладиган омоним сўзлар;
- 3) турли туркум доирасида вужудга келадиган омоним сўзлар.

Бу таснифни айнан шундай амалга оширишнинг лингвистик асослари бор. Омонимларнинг филътрини яратиш учун уларни фарқловчи омилларнинг ўрни ва аҳамияти муҳим. Мана шу бу тасниф учун асос бўлади. От ва сифат орасидаги омонимлар алоҳида таснифга ёки от ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми орасида кузатиладиган омоним сўзлар гуруҳига киритилмади. Улар учинчи, яъни, турли туркум доирасида вужудга келадиган омоним сўзлар гуруҳининг таркибига киритилди. Чунки уларни морфологик омил орқали фарқлаш имконсиз. Чунки бир грамматик шакл ҳамотга, ҳам сифатга қўшилиши мумкин. Бу ҳолда сўз маъноси фарқланмай қолади. Зотан, таснифдаги биринчи гуруҳ асосан, синтактик омил билан, иккинчи гуруҳ морфологик омил (қисман синтактик) ҳамда учинчи гуруҳ юқоридаги икки гуруҳ омилларидан фойдаланган ҳолда фарқланади. Мана шу асосга таянган ҳолда юқоридаги тасниф амалга оширилди ва омонимлар мана шу туркум гуруҳларга ажратилган ҳолда таҳлил қилинди ҳамда фарқланди.

Таҳлил ва натижалар. От ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми доирасида учрайдиган омоним сўзлар асосан, морфологик омил асосида фарқланади. МО бир қатор морфологик воситалар орқали юзага чиқади.

Қуйидаги морфологик воситалар орқали от сўз туркуми доирасидаги омонимлар фарқланиши мумкин: эғалик (-м, -им, -нг, -инг, -и, -си, -миз, -имиз, -нгиз, -ингиз, -(лар)и), келишик (-нинг, -ни, -га, -да, -дан), кичрайтириш (-ча, -чок, -кай, -чак, -ак), эркалаш (-жон, -хон, -ой, -лок, -гина, -кина, -кина, -бой, -бек), кўплик (-лар), чегара шакли (-гача), ўхшатиш (-дек, -дай), ўрин белгиси (-даги).

Бу воситалар сўзга турли комбинациялар орқали қўшилиб келиши мумкин. Жумладан, ўзбек тилида сўзга қўшимча қўшилиши тартиби мавжуд бўлиб, одатда синтактик шакл ясовчи луғавий шакл ясовчидан сўнг қўшилади. М.: болажомон, болагинамга. Аммо бу тартиб сўзнинг табиати ва ифодалаётган маъносининг талаби билан ўзгаришга учраши мумкин. М.: уйимгача, онангдай сўзларига дастлаб синтактик, сўнг луғавий шакл ясовчи аффикс қўшилган.

Феъл-омонимлар эса феълга хос бўлган грамматик шакллар воситасида аниқланади. Бу қаторга қуйидагиларни киритиш мумкин: нисбат шакллари (-н, -ин, -л, -ил, -т, -тир, -ир, -ар, -из, -ғиз, -киз, -қиз, -сат, -каз); феълнинг вазифа шакллари: ҳаракат номи (-ш, -иш, -в, -ув, -мок, -мак), сифатдош (-ган, -кан, -қан, -р, -ар), равишдош (-б, -иб, -а, -й, -гач, -кач, -гани, -кани, -қани, -гунча, -кунча, -кунча); майл (-й, -ай, -гин, -син, -йлик, -айлик, -нг, -синлар); замон (-ди, -бди, -ибди, -япти, -моқда, -ёттир, -моқчи, -ади, -жак); шахс-сон шакллари (-м, -нг, -дик, -нгиз, -ман, -сан, -миз, -сиз). Мазкур қўшимчалар ҳам турли кетма-кетликда сўзга қўшилади. Чунки ҳар бир воситанинг сўзга қўшилиш ўрни бор. Масалан, нисбат шакллари феълнинг вазифа шаклларида олдин, шахс-сон эса замон категориясидан сўнг келади. Майл шакллари қўшилган, сўзга на феълнинг вазифа шакллари, на замон, на шахс-сон қўшимчаси қўшилади. Аммо шарт майлида истисно ҳолат кузатилади. Чунки у шахс-сон категориясини қабул қилиб келиши мумкин. М.: ўқисам, ўқисанг, ўқисак, ўқисангиз.

Биз грамматик шакллар орқали фарқланган от-феъл ва сифат-феъл туркумлари орасида кузатиладиган омоним сўзларнинг ҳар бирига қўшимчалар қўшилиш комбинацияси асосида база яратилди. Шу орқали морфологик филътр яратилиб, модел тузилди.

Сифат-омонимлар эса сифатга ҳамда отга хос бўлган айрим қўшимчалар орқали фарқланади. Жумладан, сифатнинг даража категориясини ҳосил қиладиган грамматик шакллар (-рок, -мтир, -имтир, -ш, -иш), отнинг айрим кичрайтириш шакллари (-ча) билан бириктириш мумкин. Сифат-омонимлар баъзан бу луғавий шакллардан кейин синтактик шакл ясовчиларни қабул қилиб келиши мумкин. Масалан:

Тўла I сифат. Ичини, сатҳини батамом эгаллаган; семиз [6: 141].

тўла+рок/ча//дан/сан=сифат.

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, феъл-сифат орасида кузатиладиган омонимларда сифат-омонимлар фақат морфологик омил билан эмас, балки синтактик омил асосида ҳам фарқланиши мумкин. Сифат-омонимдан сўнг одатда, от сўз келади, сифат сўз эса унинг аниқловчиси вазифасини бажаради. Масалан:

Тиник I сифат. Таркибиди ҳеч қандай чиқиндилар йўқ.

Тиник II феъл. Чарчокни бутунлай чиқариш даражасида дам олмок [6: 130].

1) тиник+исталган сўз (сув, осмон) =сифат;

2) тиник+ди/ма/қан/иб/кунча.

Кўринадики, бундай ҳолатда сифат-омоним учун морфологик ва синтактик омиллар ҳамкорлиги муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Омонимларни фарқлашда фақат морфологик омилга таяниш ўзини оқламайди. Чунки тил шундай мураккаб ҳодисаки, унинг бирликлари баъзи таҳлилларда сатҳлар ҳамкорлигини тақозо этади.

Омоним сўз учта маънога эга бўлиб, улар от, от ва феъл орасида кузатилса, морфологик шакллар қўшилганда отлар орасида омонимлик сақланиб, феълда сақланмайди. Ёки аксинча ҳолат кузатилади. Бир туркум доирасидаги омонимликни фарқлашда морфологик

омилнинг ўзи етарли эмас. Энди бу ўринда синтактик омилга ҳам эҳтиёж туғилади. Морфологик омил сусайиб, синтактик омил етакчилик қилади. Бундай ҳолатда синтактик омил асосий ўрин тутди.

Омоним сўз ўзидан олдин ёки ўзидан кейин келган сўз билан бирикиб, ўз маъносини реаллаштиради. Бирикувчисига қараб омоним сўз қайси маънода келаётгани аён бўлади.

Тилшунослигимизнинг пешқадам олими Б.Менглиев докторлик диссертациясида лексик бирликларнинг нуткий воқеаланишида, асосан, морфологик, синтактик ва услубий омиллар ҳамкорлик қилиши айтиб ўтган [4: 217]. Олим ушбу ҳамкорликдаги сатхларнинг хиссасини учбурчак бурчакларнинг мазкур фигурадаги хиссасига қиёслайди. Бунда бурчаклар ўзаро тенг бўлиши ҳам мумкин ёки бурчаклардан бирининг кенгайиши қолган бурчакларнинг торайишига олиб келади. Шунингдек, лексик бирликларнинг нутқда воқеаланишида ҳам морфологик, синтактик ва услубий омиллардан бирининг кучайиши бошқаларининг сусайишига сабаб бўлади.

Омонимларни фарқлашда синтактик омил ролини қуйидаги лингвистик вазиятда кузатиш мумкин:

1. Омоним сўз ўнг ва сўл бирикувчилари билан сўз бирикмаси ҳосил қилиши мумкин.

2. Омоним сўз сўнг бирикувчи ёрдамида қўшма сўз компонентини ҳосил қилиши мумкин.

Бир омилнинг ўсиши, албатта, бошқа омилнинг сусайишига олиб келади. Негаки сўзларнинг бирикишини белгиловчи етакчи омил бошқаларининг тўла воқеаланишига йўл қўймайди. Ҳолбуки, бирикиш омиллари ўзаро тенг ҳуқуққа эга ва улар бир вақтнинг ўзида баравар юзага чиқа олмайди [5: 11]. Бундан хулоса қилиш мумкинки, омонимларни фарқлашда морфологик ва синтактик омиллар ҳамкорлиги кузатилса-да, аммо қайсидир омил сусайиши эвазига бошқа омил етакчилик қилади. Буни мисолларда таҳлил этсак:

Алам I от. Азоб, изтироб, оғрик.

Алам II от; эскирган. Авлиё, сиғиниш лозим киши кўмилган ерга туғ сифатида боғланадиган латта (одатда рангли бўлади) [6: 19].

Бу сўзларни қайси маънода келганини фарқлаш учун морфологик омилнинг ўзи етмайди. Бу ўринда синтактик омил етакчилик қилади. Чунки бир хил сўз туркуми доирасида кузатилаётган бу сўзларга грамматик шакли қўшиб, унинг қайси маънода келаётганини аниқлаш мумкин эмас. Сўзлар ноль шаклдаги воситалар (бирлик сон, бош келиши) ёки грамматик қўшимчаларни олган ҳолда кейин келувчи сўзлар билан бирикма ҳосил қилиб, маъносини реаллаштириши мумкин. Масалан:

Алам I от. Азоб, изтироб, оғрик.

-	КК (– нинг)	ТК (–ни)	ЖК (–га)	Ў- п.К (–да)	ЧК (–дан)
Алами келмоқ, алам қилмоқ, қолмоқ, етмоқ (ажр ва савоби ўрнига мусибат ва алам етади), Яқинлашмоқ (қўлини тез-тез совунлаб юйиб турса, шу жумладан бекаму кўст таҳорат олиб юрадиган бўлса, унга дарду алам яқинлашмайди)	Аламнинг захри, ўти,	Аламнинг олмоқ, сочмоқ	Аламига чидамоқ	Аламида куймоқ	Аламдан йиғламоқ, куймоқ, дод солмоқ, ўлмоқ

Алам II от; эскирган. Авлиё, сиғиниш лозим киши кўмилган ерга туғ сифатида боғланадиган латта (одатда рангли бўлади)

-	QK – ning	TK – ni	JK -ga	O' - pK -da	ChK - dan
	Аламнинг ранги	Аламини боғламоқ	Аламга яроқли	Аламида чизилган	Аламдан олмоқ; узун, калта

Таҳлилдан кўриняптики, *алам* сўзи биринчи, яъни азоб, изтироб, оғрик маъносида барча келиши шакллари, иккинчи – авлиё, сиғиниш лозим киши кўмилган ерга туғ сифатида боғланадиган латта маъносида эса бош келишидан ташқари барчаси билан бирика оляпти. Аммо бу шакллар билан сўз маъноларини аниқлаштириш имконсиз. Шунинг учун бу ўринда синтактик алоқанинг роли муҳим. Грамматик шаклларни олган ҳолда бирикувчилари билан алоқаси фарқлаш учун етакчилик қилади. Кейин келадиган сўзга қараб омонимнинг маъноси аниқлаштирилади. Бу ўринда

морфологик ва синтактик омил ҳамкорлиги сезилса-да, морфологик омил сусайиши ҳисобига синтактик омил етакчилиги кузатилади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, от ва феъл орасидаги омонимлик морфологик, сифат ва феъл орасидаги омонимлик ҳам морфологик, ҳам синтактик, фақат от ва фақат феъл туркуми доирасидаги омонимлик синтактик-морфологик, фақат сифат туркуми доирасидаги омонимлик синтактик, турли туркум доирасидаги омонимлик эса барча омилларнинг ҳамкорлиги асосида фарқланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Кобрицов Б.П. Модели многозначности русской предметной лексики: глобальные и локальные правила разрешения омонимии. Автореф... канд. филол. наук.– М.: РГГУ, 2004.
2. Кобрицов Б.П., Ляшевская О.Н., Шеманаева О.Ю. Поверхностные фильтры для разрешения семантической омонимии в текстовом корпусе // Кобозева И.М., Нариньяни А.С., Селегей В.П. (ред.), Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды международной конференции Диалог'2005. – М., 2005.

3. Куканова В.В. Принципы семантической разметки национального корпуса калмыцкого языка // http://kalmcorp.ru/sites/default/files/kukanova_25.pdf
4. Менглиев Б.Р. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. доктори...диссер. – Бухоро, 2001.
5. Назарова С. Бирикмаларда сўзларнинг эркин боғланиш омиллари. Филол... фанлари номзоди...дисс...ав-ти. – Тошкент, 1997.
6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.

UDK 343.982.43

Sevara YOQUBOVA

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti universiteti

"Amaliy tilshunolsik va lingvodidaktika" kafedrasida tayanch doktoranti

Alisher Navoiy nomidagi ToshDU TU professori B. Mengliyev taqdiri asosida

FACTORS OF SPEECH ADAPTATION IN PERSONAL CORRESPONDENCE

Annotation

A number of studies and experiments have been conducted on the specific features of a person's speech. In linguistic expertise, it is important to identify the characteristics of a person's speech in various types of conflict texts. The article deals with the nature of speech, the factors that create the speech situation in anonymous letters, which are one of the objects of linguistic expertise. The role and importance of these factors in linguistic expertise is clarified.

Key words: speech, speech situation, personal correspondence, linguistic expertise, speech situation factors, speech act, speech object.

ФАКТОРЫ РЕЧЕВОЙ АДАПТАЦИИ В ЛИЧНОЙ ПЕРЕПИСКЕ

Аннотация

Проведен ряд исследований, изучаемых в экспериментах над особенностями речи человека. В лингвистической экспертизе важно выявить особенности речи человека в различных типах конфликтных текстов. В статье рассматривается природа речи, факторы, создающие речевую ситуацию в анонимных письмах, являющихся одним из объектов лингвистической экспертизы, раскрывается роль и значение этих факторов в лингвистической экспертизе.

Ключевые слова: речь, речевая ситуация, личная переписка, лингвистическая экспертиза, факторы речевой ситуации, речевой акт, речевой объект.

SHAXSIY YOZISHMALARDA NUTQNING XOSLANISH OMILLARI

Annotatsiya

Shaxs nutqining o'ziga xos xususiyatlari haqida qator tadqiqotlar yaratilgan va tajribalarda o'rganilgan. Lingvistika ekspertologiyada turli ko'rinishdagi konfliktli matnlarda shaxs nutqining xarakterli xususiyatlarini aniqlash asosiy ahamiyat kasb etadi. Maqolada Lingvistika ekspertizaning bir obyekti sanalgan anonim xatlarda nutqning xoslanishi, nutqiy vaziyatni yuzaga keltiruvchi omillar masalasi yoritiladi. Lingvistika ekspertologiyada ushbu omillarning roli va ahamiyati masalasiga oydinlik kiritiladi.

Kalit so'zlar: nutq, nutqiy vaziyat, shaxsiy yozishma, lingvistika ekspertologiya, nutqiy vaziyat omillari, nutq akti, nutq obyekti.

Lingvistika ekspertizada matn avtorizatsiyasi keng qamrovli tushuncha sanaladi. Bunda qanday matnning muallifini aniqlash lozim, muallifni aniqlash atributlari nimadan iborat singari savollarga oydinlik kiritish lingvistika ekspert zimmasidagi vazifalar sirasiga kiradi. Matndagi so'zlarning qo'llanish chastotasi, yosh, gender xosligiga ko'ra belgilarini aniqlash uchun matnning lingvistika xususiyatlari sinchiklab tekshiriladi. Jahon lingvistika ekspertologiyasida konfliktli matnning muallifini aniqlash prinsiplari bo'yicha Malcolm Coulthard [1] tomonidan salmoqli ishlar amalga oshirilgan.

Yuqorida ta'kidlangan tadqiqotlar umumiy ma'noda turli yozma matnlar muallifini aniqlash atributlariga asoslanadi. O'zbek tilshunosligida ham noadabiy unsurlarning leksik-semantik jihatdan turlari, ifodalanish shakllari haqida qator tadqiqotlar yaratilgan. Biroq lingvistika ekspertologiyada noadabiy unsurlarning yosh xususiyatlariga ko'ra xoslanishi bo'yicha tadqiqotlar salmog'i yetarli darajada emas. O'zbek lingvistika ekspertologiyasi bo'yicha amalga oshirilayotgan tadqiqotlarda quyidagi jihatlari ta'kidlanadi:

So'nggi vaqtlarda ijtimoiy tarmoqlarda shaxs ijtimoiy xavfsizligiga, sha'ni va qadr qimmatiga daxl qiluvchi xabarlar, kommentlarning ko'payishi, keng jamoatchilik e'tiborini tortishi natijasida bu boradagi da'vo arizalari soni ortib bormoqda. Ayniqsa, internet taraqqiyoti natijasida Konstitutsion tuzumga tajovuz qiluvchi, milliy, etnik, irqiy va diniy nizolarni qo'zg'ashga, urushni targ'ib qilish mazmunidagi siyosiy xabarlar, kiber jinoyatlar soni ortishi kriminolingvistika takomili, shuningdek, malakali lingvist

ekspertlarga bo'lgan ehtiyojni tobora ortishiga sabab bo'ladi. Dastavval qo'lyozma matnlar bilan ish tutgan ekspertlar endi keng ko'lamdagi konfliktli matnlar bilan ishlashlariga to'g'ri keladi. Bunda, birinchidan, tilning yirik korpusidan foydalanish ish hajmining samaradorligiga omil bo'lsa, ikkinchi tarafdan ekspertlar potensialini oshirishga xizmat qiladi.[2.]

Suhbatdoshlar va nutq so'zlovchilar turli xil nutqiy sharoit, vaziyatda til birliklaridan har xil foydalanadilar. Ushbu sharoitda nutqni yuzaga keltiruvchi omillar A. Musayev tomonidan quyidagicha tasniflanadi:

1. Munosabat sharoitining rasmiylik va norasmiylik darajasi. Ma'lumki, rasmiylik kishiga majburiyat yuklaydi, natijada u har bir aytadigan fikrini o'ylab, mantiqiy izchillik bilan fikr yuritadi. Bunda har doim kitobiy nutq shakllariga murojaat qilinadi. Norasmiy sharoitda suhbatdoshlar, nutq so'zlovchilar o'zlarini erkin tutadilar, erkin fikrlaydilar va bunda so'zlashuv nutqi shakllariga murojaat qiladilar.

2. Nutqning shakllanishi va yashash shakli. Nutq biri-biri bilan doimo bog'liq bo'lgan yozma va og'zaki shaklda namoyon bo'ladi. Tarixan og'zaki shakli birlamchi, yozma shakl ikkilamchidir. Og'zaki nutq o'zaro bevosita aloqa jarayonida hukmron shakl sanaladi. Og'zaki nutq nutqiy ifodalilikka boy bo'lib, u yozma nutqda har doim o'z ifodasini topavermaydi. Yozma nutq mantiqiy nutq bo'lib, uning shakllanishi sekin kechadi va oldindan durustroq o'ylashni talab qiladi.

3. Suhbatdoshlarning munosabat darajasi. Suhbatdoshlarning o'zaro aloqasi rasmiy va norasmiy holatda

kechadi. Ana shu aloqa bevosita va bilvosita tarzda yuz beradi. Bevosita nutqiy aloqa jarayoni to'liq va ikki tomonlama munosabat asosida yuz beradi. Bevosita aloqa jarayonida og'zaki nutq shakllaridan foydalanish imkoniyati ustun darajadadir. Bilvosita aloqa esa majlisda so'zlash, radio va televideniye orqali gapirish, plastinka va magnit tasmasiga yozilgan so'zni eshitish orqali zohir bo'ladi. Bilvosita aloqa jarayonida yozma nutq shakllaridan foydalanish imkoniyati yaratiladi.

4. Nutq ob'ekti xarakteri. Nutq jarayonida nutq sub'ekti yakka, ko'plik va abstrakt xarakterda bo'ladi. Nutq sub'ekti yakka shaxs sifatida suhbatdoshlar bilan bevosita muloqotda bo'lganda og'zaki nutq birliklaridan ko'proq foydalaniladi. Nutq sub'ekti jamlikni ifodalaganda publitsistika uslubi nutqiy shakllaridan foydalaniladi. Ilmiy nutqda abstrakt xarakterdagi fikrlar bayon etiladi.

5. Nutq adresatining xarakteri. Nutqni shakllantirishda ishtirok etuvchi adresat ham yakka, jamlik va abstrakt xarakterda bo'ladi. Yakka adresat so'zlashuv nutqi uchun, jamlik publitsistik nutq uchun, abstrakt adresat ilmiy va rasmiy nutq uchun xarakteridir.

6. Nutq ko'rinishi. O'zaro nutqiy aloqada nutqning ikki ko'rinishi: dialog va monolog mavjud. Dialog suhbatdoshlarning bevosita bir-biriga qaratilgan nutqidir. Monolog so'zlovchining o'ziga qaratilgan, boshqa shaxsning tinglashi va javob berishi nazarda tutilmaydigan nutqdur. Dialog so'zlashuv nutqini, monolog kitobiy nutqni shakllantirishga xizmat qiladi.

7. Nutqqa maxsus tayyorgarlik ko'rilganligi darajasi. Maxsus tayyorgarlik ko'rilmay so'zlangan nutq so'zlashuv nutqini, maxsus tayyorgarlik ko'rib fikrni ifodalash kitobiy nutqni shakllantiradi.

8. Nutqiy aloqada ekstralingvistik birliklarning faolligi darajasi. Nutqni tushunish va shakllantirishda ekstralingvistik omillar muhim rol o'ynaydi. Bu narsa yozma nutqqa nisbatan og'zaki nutqda ustun darajada namoyon bo'ladi. [3]

Tinglovchilar kundalik tinglash sharoitida nutqning juda katta o'zgaruvchanligiga duch kelishadi. So'zlashuvning mo'ljallangan xabarini muvaffaqiyatli tushunish, suhbatdoshning individual idiolektiv xususiyatlari, ovoz shovqini yoki uzoq muddatli xotirada lingvistik bilimlarga tez moslashish va ulardan foydalanish qobiliyatiga olib keladi. Shu bilan birga, individual tinglovchilar noqulay tinglash sharoitida nutqni qabul qilish qobiliyatida juda ko'p farq qiladi (4). Og'zaki nutqni tanib olish sohasidagi izchil muammo bu nutqni tanib olish qobiliyatidagi individual farqlarning asosiy manbalarini aniqlashdir. Qanday holatlarda nutqda individual xususiyatlar namoyon bo'lishi esa alohida va serqirra masala. Har qanday nutqqa xos bo'lgan umumiy jihatlar mavjud bo'ladi. Bu umumiy jihatlar o'sha tilning lingvistik imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshadi. Xususan, shaxsiy yozishmalarda so'zlarning birikishi, qo'shimchalarning qo'llanilishi singarilar tilde mavjud qonuniyatlarga bo'ysunadi. Ammo fonetik, leksik, grammatik unsurlarning shaxs yoshiga muvofiq qo'llanilishi individual xarakter kasb etadi. Suhbatdoshga xos va guruh xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan indeksik o'zgaruvchanlik, masalan, yoshi, jinsi, mintaqaviy shevasi va ona tili (5), nutqni idrok etish jarayonlarida muhim rol o'ynaganligi isbotlangan (6). Demak, tinglovchining vazifasi bir vaqtning o'zida nutq signalidagi ikkala lingvistik va indeksatsion ma'lumotlarni qayta ishlash bo'lib, u ham aytilgan so'zning ko'zda tutilgan ma'nosini, va bu gap qanday va kim tomonidan aytilganligini, uning pragmatik yo'nalishini (7) ochib berishdir. Nutqning pragmatik xususiyatlarini tahlil etish ham lingvistik ekspertologiyada asosiy ahamiyat kasb etuvchi jihatlardan biri.

Nutq signalidagi indeksli ma'lumotlar ongli ravishda xabardorlik va e'tibor bermasdan xotiraga bevosita kodlangan (8), bu tinglovchilarga ushbu qo'shimcha ma'lumot manbasidan foydalanib, identifikatsiya qilish uchun imkon beradi. Mahalliy bo'lmagan suhbatdoshlarning nutqi mahalliy nutq so'zlovchilariga qaraganda kamroq tushunarli (Xuddi shunday, notanish yoki aniq lahjalar mintaqasidan kelgan suhbatdoshlarni tanib olish va tushunish qiyinroq bo'ladi (9). Hatto ma'lum bir til yoki mintaqaviy lahjada ham, alohida suhbatdoshlar o'zlarining tushunarli ekanligi jihatidan sezilarli darajada farq qiladi. Nutqning individual xususiyatlaridan tashqari, agar bitta suhbatdoshdan farqli o'laroq, bir nechta suhbatdoshlarning nutqini tan olishni o'z ichiga oladigan bo'lsa, og'zaki nutqni tanib olish qiyinroq bo'ladi. Ko'p suhbatdoshli muhit tinglovchidan har bir yangi ovozning indeksatsion xususiyatlarini qayta-qayta sozlashni va unga moslashishni talab qiladi, aksincha tinglovchining so'zlashuvchi-kontingentli tafsilotlarni osonroq o'rganishi mumkin bo'lgan takrorlanadigan suhbatdosh muhitidan farqli o'laroq, bu shovqinda so'zlarni tanib olishni yaxshilaydi.

Jahon tajribasida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tabiiy nutqning o'zgaruvchanligi qanday omillarga ko'ra amalga oshganini aniqlash tinglovchilar uchun qiyin kommunikativ muhitni anglashga yordam beradi. Boshqa suhbatdoshlarning fonidagi shovqin ham tinglovchiga katta qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, avvalgi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, fon raqobatining turi va darajasi maqsad signalining indeksli xususiyatlari bilan o'zaro ta'sir qilishi mumkin. Maqsad signalining ovozi xususiyatlari va raqobatdosh suhbatdoshi sinov jumlarining tushunarligiga ta'sir qiladi, shunga o'xshash suhbatdoshlar nutqning tushunarli bo'lishiga olib keladi (10). Bundan tashqari, suhbatdoshning mintaqaviy shevasi, shuningdek, signal-shovqin nisbati (SNR) (11) da tushunarligini ancha pasaytirishi ko'rsatilgan. Shunday qilib, mustaqil ravishda va birgalikda maqsadli o'zgaruvchanlik va ovoz tempi tinglash muhitiga ta'sir qiladi va nutqni tanib olish uchun yanada qiyin sharoitlarni yaratadi.

Albatta, ushbu tadqiqotlar bevosita og'zaki nutq bilan bog'liq ravishda amalga oshadi. Yozishmalarda nutq yo'nalishining o'zgarishi, xoslanishi turli ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra amalga oshishi mumkin. Xususan, tashqi muhit, sharoit, ob-havo, atmosfera bosimi singarilar inson psixologiyasiga ta'sir o'tkazadi. Bu esa miyada qo'zg'aluvchalik jarayonini jadalashdiradi. Ushbu o'zgarish yozma nutqqa bevosita o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Qo'lyozma matnlarda yozuvning qog'ozga bergan bosimi, dinamikasi, strukturasida o'zgarishlar yuzaga keladi. Yozuv tempi o'zgaradi. Yurakning tez urishi ham tanada qon aylanishini jadalashdiradi. Bu ham o'z navbatida yozuvga ta'sir o'tkazadi. Bosma ko'rinishdagi matnlarda (ijtimoiy tarmoqlardagi yozishmalar: facebook, whatsapp, twitter, instagram, telegram va hk) ushbu tashqi omillar so'zlarning bog'lanishi, leksik unsurlarning tanlanishi, grammatik unsurlarning qo'llanilishida ko'zga tashlanadi. Nutqdagi bunday o'zgarishga qanday omillar sabab bo'lganligini aniqlash esa, kriminolingvistik jihatdan masala mohiyatini yechishga yordam beradi. Subyektiv omillar sirasida, muayyan B shaxsning A shaxsga (nutq egasi) ga ta'sirini aytish mumkin. Ko'pgina jinoyatlar o'z joniga suiqasd ko'rinishida niqoblanadi va marhum tomonidan barcha javobgarlikni o'z zimmasiga olish mazmunidagi xabar qoldiriladi. Ushbu xabar aynan marhum(a) ga tegishli/yoki emas holatlarini aniqlash va baholash xabarning avvalo, texnik, so'ngra lingvistik belgilarini tekshirish orqali amalga oshadi. Quyida nutqqa ta'sir etuvchi omillarni jadval ko'rinishida ifodaladani:

Nutqqa ta'sir etuvchi omillar

N	Obyektiv	Subyektiv
---	----------	-----------

1.	Ob-havo sharoiti	Bir shaxs tomonidan bosim o'tkazilishi
2.	Atrof-muhit	Ruhiy holatning me'yorda emasligi
3.	Qon bosimi	Jismoniy holatning me'yorda emasligi
4.	Jismoniy harakatlar	Shaxsning yosh toifasi

Har qanday nutq umumiy jihatlarga ega. Shu bilan birga o'ziga xos individual va betakrorlikni ham namoyon etadi. Lingvistik ekspertologiyada lingvistik ekspertizalarni tashkil etishda va ekspert xulosalarini shakllantirishda xususiy omillarni aniqlash va lingvistik belgilarini tasniflash muhim ahamiyat kasb etadi. Qo'lyozmalarda shaxsning individual jihatlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Biroq bosma ko'rinishidagi konflikli matnlarda nutqning xoslanish omillarini aniqlash,

anonim xatlarning muallifini topish birmuncha qiyin va murakkab jarayon. Shu sababdan nutqning shaxs yosh xususiyatlariga ko'ra xoslanish omillarini aniqlash lingvistik ekspertologiyada muhim ahamiyat kasb etadi. Keyingi tadqiqotlarda turli yosh toifasiga ko'ra noadabiy leksik, grammatik, fonetik unsurlarning xoslanish omillari tajribalar orqali asoslanadi.

ADABIYOTLAR

1. Tim Grant, Text Messaging Forensics: TXT 4N6: Idiolect Free Authorship Analysis?, in THE ROUTLEDGE HANDBOOK OF FORENSIC LINGUISTICS 508, 508–22 (Malcolm Coulthard & Alison Johnson eds., 2010) [hereinafter Grant, TXT 4N6] (discussing the theoretical assumptions about the nature of an individual's linguistic personae and how such assumptions are expressed through methods adopted in authorship analysis work).
2. Musulmonova K.X. Milliy korpus yaratishning kriminolingvistika taraqqiyotidagi roli va istiqbollari.//O'zbek milliy va ta'limiy korpuslarini yaratishning
3. Musayev A.Nutqni shakllantirish omillari va uning asosiy xususiyatlari.// Журнал Горизонты Филологии, 1(1).2020
4. Mattys S, Davis MH, Bradlow AR, Scott SK. Speech recognition in adverse conditions: A rev nazariy hamda amaliy masalalari. Vol-1.2021.b-114-117.
5. Abercrombie D. *Elements of general phonetics*. Chicago, IL: Aldine; 1967. [[Google Scholar](#)]
6. Johnson K, Mullennix JW. *Talker Variability in Speech Processing*. San Diego, CA: Academic Press; 1997. [[Google Scholar](#)]
7. Nygaard LC. Perceptual Integration of Linguistic and Nonlinguistic Properties of Speech. In: Pisoni DB, Remez RE, editors. *The Handbook of Speech Perception*. Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd; 2008. pp. 390–413. [[Google Scholar](#)]
8. Palmeri TJ, Goldinger SD, Pisoni DB. Episodic encoding of voice attributes and recognition memory for spoken words. *J Exp Psychol Learn Mem Cogn*. 1993;19:309–328. [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)] [[Google Scholar](#)]
9. Munson B. Relationships between vocabulary size and spoken word recognition in children aged 3–7. *Contemp Issues Commun Sci Disord*. 2001;28:20–29. [[Google Scholar](#)]
10. Brungart DS, Simpson BD, Ericson MA, Scott KR. Informational and energetic masking effects in the perception of multiple simultaneous talkers. *J Acoust Soc Am*. 2001;110:2527–2538. [[PubMed](#)] [[Google Scholar](#)]
11. Clopper CG, Bradlow AR. Perception of dialect variation in noise: Intelligibility and classification. *Lang Speech*. 2008;51:175–198. [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)] [[Google Scholar](#)]
12. Alain C, Arnott SR. Selectively attending to auditory objects. *Front Biosci*. 2000;5:D202–D212. [[PubMed](#)] [[Google Scholar](#)]
13. Altieri N, Gruenenfelder T, Pisoni DB. Clustering coefficients of lexical neighborhoods: Does neighborhood structure matter in spoken word recognition? *Men Lex*. 2010;5:1–21. [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)] [[Google Scholar](#)]
14. Arlinger S, Lunner T, Lyxell B, Pichora-Fuller MK. The emergence of Cognitive Hearing Science. *Scand J Psychol*. 2009;50:371–384. [[PubMed](#)] [[Google Scholar](#)]
15. Baddeley A, Gathercole S, Papagno C. The phonological loop as a language learning device. *Psychol Rev*. 1998;105:158–173. [[PubMed](#)] [[Google Scholar](#)]
16. Baddeley A. Working memory and language: an overview. *J Commun Disord*. 2003;36:189–208. [[PubMed](#)] [[Google Scholar](#)]
17. Barkley RA. Behavioral inhibition, sustained attention, and executive functions: Constructing a unifying theory of ADHD. *Psychol Bull*. 1997;121:65–94. [[PubMed](#)] [[Google Scholar](#)]

Икром ИСЛОМОВ,

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

Амалий тилшунослик ва лингводидактика кафедраси катта ўқитувчиси

E-mail: ikrom75islom@gmail.com

Ўзбекистон давлат хореография академияси Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси профессори Р.Жомонов тақризи асосида

ON THE POLISEMANTICITY OF GEOGRAPHICAL TERMS OF UZBEK LANGUAGE

Annotation

In linguistics, a number of studies have been conducted on the polysemantics of language units, the problem of polysemy has been widely studied by linguists, which has been studied on the basis of different theories, concepts, approaches, positions, directions. Although a number of opinions have been expressed on the phenomenon of polysemy and its causes and factors, there is no consensus on them. In particular, different approaches and attitudes regarding polysemantics in the system of terms still persist. Polysemanticity of field terms and its existence is also observed in the structure of geographical terms of the Uzbek language.

Key words: term, polysemy, ambiguity, multiplicity geographical term, terminology, polysemous term, homonymous term, context, designation.

О ПОЛИСЕМАНТНОСТИ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО УСЛОВИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В лингвистике проведен ряд исследований по полисемантике языковых единиц, проблема полисемии широко изучается лингвистами, которая изучается на основе различных теорий, концепций, подходов, позиций, направлений. Хотя был высказан ряд мнений о феномене полисемии, ее причинах и факторах, единого мнения по ним нет. В частности, по-прежнему сохраняются разные подходы и отношения к полисемантике в системе терминов. Многозначность полевых терминов и их наличие прослеживается и в структуре географических терминов узбекского языка.

Ключевые слова: термин, многозначность, неоднозначность, множественность географического термина, терминология, многозначный термин, омонимический термин, контекст, термин.

ЎЗБЕК ТИЛИ ГЕОГРАФИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ ПОЛИСЕМАНТИКЛИГИ ХУСУСИДА

Аннотация

Тилшуносликда тил бирликларининг полисемантиклиги хусусида қатор тадқиқотлар амалга оширилган, полисемия муаммоси тилшунослар томонидан кенг ўрганилган бўлиб, у турлича назариялар, концепциялар, ёндашишлар, позициялар, йўналишларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган. Полисемия ҳодисаси ва уни юзага келтирувчи сабаб ва омиллар юзасидан қатор фикр-мулоҳазалар билдирилган бўлса-да, уларда яқдиллик кузатилмайд. Айниқса, терминлар тизимидаги полисемантиклик борасида турли ёндашув ва муносабатлар ҳамон давом этмоқда. Соҳа терминларидаги полисемантиклик ва унинг мавжудлиги ўзбек тили географик терминлари таркибида ҳам кузатилади.

Калит сўзлар: термин, полисемия, кўпмаънолилик, кўпвариантлик географик термин, терминология, полисемик термин, омонимик термин, контекст, атама.

Кириш. Полисемия ҳодисаси тилда салмоқли ўрин тутади, бу ҳодиса жуда қадимдан олимлар диққатини ўзига жалб қилиб келган. Машҳур лексикограф Маҳмуд Кошғарий “Девону луғатит турк” китобида туркий полисемантик сўзларни қайд этади. Буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳам “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида сўз маъноларига алоҳида тўхталиб, уларни она тилининг бойликларидан бири, деб ҳисоблайди. Алишер Навоий кўп маъноли (полисемантик) сўзни омонимдан фарқлайди, шунингдек, бир сўзнинг ичидаги турли маъно нозикликларига ҳақида алоҳида фикр юритади [1].

Полисемия (грекчадан *polys* — кўп ва *sēma* — белги) сўзнинг икки ва ундан ортиқ маъноси бор, деган маънони билдиради. Кўп маъноли сўзларни таржима қилишда тўғри лексемаларни танлаш қийин бўлиши мумкин. Улар маъно ва сўзнинг ишлатилишида тўхтовсиз чалқашлигидан келиб чиқади [2].

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Этираф этиш жоизки, терминологик системадаги терминларнинг салмоқли қисми моносемантик ҳисобланади. Терминнинг табиати ҳам айни шуни талаб қилади. Турли терминологик системаларда қўлланаётган қуйидаги терминлар шу

жиҳати билан характерланади: *сайловчи, қўчирмақаш, қарздор, ҳиссадор, даромад, солиқ, қўриқхона, парламент, канслер, компиляция, конституция, консул, тинтув, патент, омбудсман, тергов, жиноятчи, ишонч ёрлиги, олий суд* ва ҳ.к. Ўзбек тили географик терминосистемасида ҳам бир маъноли терминлар салмоқли. Жумладан, *адир, архипелаг, баланд-пастлик кабилар*.

Шу билан бирга, у ёки бу соҳада қўлланаётган айрим терминлардан бир нечта маънони ифодалаш учун фойдаланилаётгани ҳам сир эмас. Хусусан, тилшуносликда *акцентуация* ўзлашмаси 1. сўз ёки гапдаги маълум қисмларни урғу ёрдамида ажратиш; 2. тилнинг урғу системаси; 3. матнда урғуни белгилаш маъноларини ифодалаш мақсадида ишлатилмоқда.

Кўринадики, тилшуносликда терминларнинг бир маънолилиги, ўз-ўзидан, монофункционаллик ҳақидаги қарашлар устувор. Буни икки маънода тушуниш мумкин: термин фақат бир маъноли бўлади; термин муайян бир соҳада бир маънода қўлланади [3].

Кўпмаънолилик, кўпвариантлик ёки полисемия сўз ёки атаманинг келиб чиқиши ва маъно жиҳатдан тарихан шартланган ёки ўзаро боғлиқ бўлган икки ва

ундан ортик маънога эга эканлигини англатади. Ҳозирги замон тилшунослигида грамматик ва лексик полисемиялар мавжуд. Тилшунослар полисемия ҳақида гапирганда, биринчи навбатда, сўзларнинг полисемиясини сўз бирикмалари бирликлари сифатида назарда тутадилар. Лексик полисемия – бир сўзнинг бир-бири билан ассоциатив боғлиқ бўлган ва мураккаб семантик бирликини ташкил этувчи воқеликнинг турли объект ва ҳодисаларини аниқлаш учун хизмат қилиш қобилиятидир. Масалан, *maidon* сўзи “маълум хоссаларга эга бўлган алгебраик тузилма” ёки “нарсаси экиладиган ер участкаси” – бу қийматларни бевосита боғловчи умумий семантик хусусиятнинг таърифини англатиши мумкин. С.В.Гринев фикрига кўра, бир лексик бирлик томонидан бир неча тушунча билан аталадиган ҳолатлар полисемия ёки омонимия сифатида квалификация қилиниши мумкин” [4]. В.П.Даниленко полисемияга шундай таъриф беради: “Сўзнинг қобилияти синхрон планда турли предметлар, ҳодисалар, белгилар ва муносабатларнинг синфларини ифодалаш учун бир вақтнинг ўзида бир неча маъноларга эга” [5].

Р.З.Гинзбург полисемантикага мурожаат қилганда, алоҳида маъноларга эмас, балки биринчи бўлиб битта сўз (ёки атама)нинг семантик структураси доирасида турли маъноларнинг ўзаро алоқадорлиги ва ўзаро боғлиқлиги муаммоси билан дуч келишини таъкидлаган [6]. Муаллиф полисемия ҳодисасини синхроника ва диахроника нуқтаи назаридан кўриб чиқишни таклиф қилади.

Тарихий контекстда муаллиф полисемияни ўсиш жараёни сифатида белгилайди ва ривожланиш ёки умумий маънода маълум бир сўзнинг семантик структурасидаги ўзгаришлар сифатида тушунади. Диахрония нуқтаи назаридан полисемиянинг ривожланиш жараёнида сўзнинг асл, бирламчи маъносини (ёки маъноларини) сақлаб қолишини ва бир вақтнинг ўзида бир ёки бир неча янги маънолар касб этишини назарда тутди. Бу ҳолда асл маъно асосий, кейинчалик бу сўзда юзага келган бошқа маънолар иккинчи даражали ва семантик ҳамда этимологик жиҳатдан биринчисига қарама-қарши ҳисобланади. Муаллиф полисемиянинг манбаларидан бири сўз семантик структурасининг ишлатилиши жараёнида ўзгариши, деган хулосага келади.

Соҳалараро атамалар бир неча фаолият билан характерланади. Бироқ, уларнинг ичидаги муносабатлар ҳар доим ҳам турли фанларда қўлланилганда полисемик ва омонимик терминларни фарқлаш керак. Полисемик терминлар деб, фақат билимнинг бир соҳасига тегишли атамаларга айтилади. Масалан, юридик терминологияда *fee* сўзи *ерга ээлик, кириш тўлови, пул тўлови* маъноларига эга. Ўхшаш маънога эга бўлмаган ва турли фанларга тегишли атамалар омонимик терминлар сифатида белгиланган. Масалан, техник матндаги *charge* сўзининг *қувват, юк*, юридик матнларда эса *бурч, талаб, гаров, қамоқда турган шахс* каби маъноларни билдиради [7].

М.Асадова тадқиқотида инглиз тилининг кўп маъноли ва кенг лексикага эгалигига урғу бериб, бу тилда сўзларнинг икки ва ундан ортик ўзаро боғлиқ ва тарихан аниқланган маъноларга эга эканлигини кўрсатувчи иккита бир хил “кўпмаънолик” ва “полисемия” атамалари мавжудлигини таъкидлайди. Мисол сифатида *coast* сўзини таҳлил қилади: 1) *соҳил* (қирғоқ), 2) *соҳили баҳр* (денгиз қирғоғи), 3) *ҳатти соҳили* (соҳил чегараси), 4) *теппачаи барф* (қор тепалик), 5) *соҳили* (қирғоғий) ва бошқалар [8].

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Полисемантик терминлар бирдан ортик семемага эга, улар бу семемалари билан бир соҳада қўлланади. Ушбу семемалар орасидаги семик занжирлар мустахкамлиги билан характерланади. Шу билан бирга,

айрим полисемантик умумистеъмол лексемаларнинг баъзи семемалари терминологик моҳиятга эга бўлади. Бундай бирликларни лексема-терминлар дея аташ мумкин. Полисемантик терминларнинг ҳосила семемалари, полисемантик умумистеъмол лексемаларнинг терминологик маънолари метафорик, функционимик асосларда вужудга келади [9].

Рус ва чет эл тилшунослари, илмий мактабларнинг турли вакиллари полисемия ва омонимия тушунчаларининг бир қатор талқин ва таърифларини қайд этишган. Хусусан, В.А.Татаринов, Д.Ф.Лукашевич ва К.А.Кручинина ҳам терминологияда полисемияни номақбул ҳодиса сифатида баҳолайди. Муайян фан соҳасига оид матнларда таржимон кўпинча яқуний эквивалентликка эришади, чунки ҳар қандай сўз маълум семантик аҳамиятга эга. Бу атама стилистик жиҳатдан нейтрал, аниқ ва бир маъноли бўлиши керак.

Кўп маънолик (полисемия) атамаларнинг экстралингвистик хусусиятига нисбатан уларнинг илмий ғоялар, мактаблар, тенденция ва назариялар билан бевосита боғлиқлигига кўра иккиламчи ҳодисадир. Шунинг учун илмий мулоқотда атамаларнинг аниқ қўлланилиши ҳақида гапириш ўринли ва мантиклироқдир: “... агар илмий ёки таълимий мулоқотда маълум бир атама қўлланилса, аввало, тингловчи ёки ўқувчига қўлланиладиган атаманинг бир маъноли эканлиги ва аниқ тушуниш имкониятини берадиган нутқ шароитини яратиш керак” [10].

О.С.Ахманованинг фикрича, терминлар полисемия ва контекст ўртасидаги муносабатлар масаласи билан бевосита боғлиқ атама [11]. Атаманинг мазмуни фақат унинг ҳақиқий фаолияти, ҳақиқий метасинтаксиси орқали очиб берилади.

Ҳақиқатан ҳам, полисемантик терминологик бирликлар учун контекстга бефарқлик хос хусусият эмас, чунки у маълум контекстуал шароитда терминнинг ноаниқ эканлиги, унинг маъноларидан фақат биттаси ёритилганлигини кўрсатади. Контекст исталган маънони танлаш воситаси бўлса-да, унда ҳар доим ҳам атамани аниқ тушунишни кафолатламайдиган ҳолатлар мавжуд. Контекстдан ташқарида бўлган атаманинг ноаниқлиги унинг мавжуд бўлишининг ихтиёрий шартидир.

Кўп сонли атамаларнинг полисемантиклиги, уларнинг контекстга боғлиқлиги терминларнинг кўшимча лингвистик табиати, уларнинг назария, илмий йўналишлар ва мактабларга алоқадорлиги билан изоҳланади.

Д.С.Лотте “термин полисемантик бўлмаслиги керак”, деган фикрни айтган биринчи терминологлардан бири эди [12]. Атаманинг бир маъноли бўлиши лозимлиги О.С.Ахманова каби бошқа таниқли олимлар томонидан ҳам таъкидланган. “Лингвистик терминлар лугати”дан мисоллар келтирган О.С.Ахманова икки, тўрт ва ҳатто беш хил маънога эга бўлган бир қатор атамаларни санаб ўтади [11].

В.А.Татаринов ўз асарларида термин полисемияси муаммосига ҳам катта эътибор берган. Тадқиқотчининг таърифига кўра, полисемия “терминнинг икки ва ундан ортик ўзаро боғлиқ маъноларга эга бўлиш қобилияти, улар ўртасида деривация, ўзаро мотивация ва категориялик муносабатлари мавжуд” [13].

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Ўзбек тили терминосистемасидаги алоҳида соҳа терминлари тизimini ташкил қилувчи географик бирликлар мисолида полисемия ҳодисасини шарҳлашга ҳаракат қиламиз. Географик терминларни маъно кўлами жиҳатидан, яъни маъно миқдорига кўра куйидаги турларга ажратиш лозим:

1) бир маъноли географик терминлар;

2) кўп маъноли географик терминлар.

Маълумки, тилимизда кўп маъноли сўзлар катта қисми ташкил этади. Бундан кўринадики, кўп маъноли географик терминлар салмоқли ўрин эгаллайди.

“Ўзбек тилининг изоҳли лугати” (5 жилдлик)дан [14] кўп маъноли географик терминлар ажратиб олинди. Ўзбек тили лексикаси шундай серкирра ходисаки, бир сўз ҳам омоним, ҳам полисемантик, ҳам полифункционал характер касб этиши мумкин. Демак, тил бойлигининг бир бўлаги бўлган географик терминларда ҳам мана шу ходисалар кесишуви кузатилади ва уларни фарқлаб ишлатиш нафақат нутқ софлиги, равонлиги ва тўғрилигига, балки фикрнинг мантиққа мос аниқ ифодаланишига ҳам хизмат қилади. Қуйида кўп маъноли географик терминлар ва уларнинг таҳлили орқали полисемиянинг ўзига хос табиатини кузатишимиз мумкин бўлади:

БЕЛ 1 Орқа суякнинг (умуртқа поғонасининг) пастки қисми. **2** Гавданинг кўкрак қафаси билан бўкса ўртасидаги энг хипча қисми; биқин. **3** кўчма Ён, чўнтак ёки белбоғ маъносида. **4** Бирор нарсанинг ўрта қисми, ўртаси. **5** кўчма Жисмоний ёки моддий кучнинг рамзи. **6** геогр. Тоғ ва тепаликларнинг эгарсимон энг баланд жойи.

ИЗОБАРА [изо.. + юн. baros — оғирлик] **1** геогр. Географик харитада бир хил атмосферавий босимга эга бўлган жойларни бирлаштирувчи чизиқ. **2** физ. Иссиқлик жараёнларини акс эттирувчи диаграммаларда тенг ёки доимий босим чизиғи. **3** физ., ким. Нуклонлари сони бир хил, лекин протон ва нейтронлари сони ҳар хил бўлган — электр зарядлари жиҳатидан фаркланган атом ядролари.

ИЗОТЕРМАЛАР [изо.. + юн. therme -иссиқлик] **1** геогр. Географик хариталарда Ер юзасининг муайян давр оралиғида температураси ўртача бир хил бўлган жойларни бирлаштириб турган чизиқлар; изочизиқлар. **2** физ. Физикавий микдор (ҳодиса)лар ўртасида доимий температура остида содир бўладиган боғлиқликни график акс эттирувчи (тасвирловчи) чизиқлар.

Юқорида келтирилган *бел*, *изобара*, *изотермалар* полисемантик терминлар бўлиб, уларнинг семантик таркибидан бирдан ортиқ семемалар тушунча ифодалашлик жиҳатидан турли соҳа лексикасига мансублик касб этади. *Бел* сўзи “тоғ ва тепаликларнинг эгарсимон энг баланд жойи” (6); *изобара* “географик харитада бир хил атмосферавий босимга эга бўлган жойларни бирлаштирувчи чизиқ” (1); *изотермалар* эса “географик хариталарда Ер юзасининг муайян давр оралиғида температураси ўртача бир хил бўлган жойларини бирлаштириб турган чизиқлар; изочизиқлар”(1) маъносида географи соҳаси терминологияси таркибига қиради.

Кўринадики, *изобара* ва *изотермалар* сўзларида кўп маънолилиқ кузатилади, бу эса терминлар полисемиясидан далолат беради. Ушбу терминлар семантикасидаги мустақил семемалар бир соҳага ҳам, бир неча соҳага ҳам мансублик касб этади.

Шунингдек, географик тушунча билан семантик боғлиқликда бўлган кўпмаъноли *мавж* сўзи “океан ёки денгиз юзасининг тўлиқ шамолсизлик ҳолатидаги эркин тебранма ҳаракати” (2); *мамлакат* “географик ҳолати, табиий шароитлари билан фаркланган, ажраландиган жой, ҳудуд” (2); *массив* “географик хусусиятлари ва умумий манзараси бир хил бўлган яхлит жой” (2); *минтақа* эса “ер юзасининг икки қўшни параллель оралиғидаги, бир-биридан иқлими билан фарқ қиладиган ҳар бир бўлаги” (1) маъносида географик терминга хосланган. Ушбу сўзларнинг бошқа маънолари эса географик тушунча билан алоқадор эмаслиги туфайли бу тизимдан жой олмайди.

Бундан ташқари, ўзбек тили географик терминлар тизимига алоқадорлик касб этувчи кўпмаъноли кенглик (3 геогр. Экватордан меридиан бўйлаб кетган ва градуслар билан ифодаланган масофа); **нов (3 геогр.** Океанлар остидаги кўпинча узун чўзилган чуқур ботиклар); **остона (5 геогр.** Дарё остидаги, баъзан сувдан чиқиб кўриниб турадиган ва сув окими тизлаштириб, кемалар қатновини қийинлаштирадиган баландроқ жой, дўнглик); **параллель (2 геогр.** Ер юзасидан экваторга параллель ҳолда ўтказилган шартли, фаразий чизиқлардан ҳар бири) каби терминлар ҳам тегишли маъноси билан кўпмаъноли географик терминлар сирасини ташкил қилади. *Параллель* термини бир маъноси билан математика, бошқа маъноси билан география соҳасига тегишли, термин ўз ичида соҳавий полисемантиклик касб этган. *Изоҳли лугатда юқорида берилган полисемантик сўзлар географик термин маъносида қўлланиши аниқ белгилаб қўйилган.*

Лугатда яна бир қатор сўзлар мавжудки, улар ҳам географик термин маъносида қўлланади. Аммо юқоридаги лексемалардаги каби махсус лексикографик белги орқали ажратиб ифодаланмаган. Уларнинг географик термин эканлиги географик билим, кўникма ва малака орқали англашдилади. Қуйида ана шундай характер касб этувчи лексемалар ва уларнинг лексикографик тавсифларига эътибор қаратамиз:

АТЛАС (юн. Atlas — мифологияда Ливия подшоҳининг номидан; гўё у биринчи бўлиб осмон глобусини яратган эмиш) **1** Муайян мақсадларда ва муайян тизим асосида танлаб олинган карталардан иборат бўлган ва тушунтириш матнлари билан альбом шаклида нашр этилган тўплам. *Географик атлас.* **2** Инсон аъзолари, ҳайвонлар, ўсимликлар, турли механизмларнинг қисмлари тасвири туширилган ва альбом шаклида нашр этилган тўплам. *Анатомик атлас. Ботаника атласи. Зоология атласи.*

АТРОФ [томонлар, чекка жойлар] **1** Теварақдаги фазо, жой, ер; ҳамма тараф. **2** Теварақдаги яқин жой, яқин орадаги ерлар. **3** Бирор нарсанинг гир айланаси, теварағи ёки чети, зиҳи. **4** кўчма Теварақдаги муҳит, кишилар. **5** 3-ш. ж. к. ва ў.-п. к. аффикслари билан кўмакчи вазифасида қўлланади.

БАЛАНД [юқори] **1** Пастдан юқорига томон ўлчами узун; қадди, бўйи узун; новча. **2** Ер юзасидан ёки бошқа бирор сатҳдан, нуқтадан юқорида жойлашган. **3** Куч даражаси белгиланган меъёрдан ортиқ, кучли; юқори. **4** кўчма Баъзи белги, хусусиятларнинг ортиқ, юқори даражадалигини ифодалайди. **5** Ер сатҳига нисбатан юқорида жойлашган нуқта; тепалик. **6** кўчма Қадриқимматли, эъзозли, юқори. **7** кўчма Унумли, самарали; мўл, кўп.

Юқорида *атлас* сўзи “муайян мақсадларда ва муайян тизим асосида танлаб олинган карталардан иборат бўлган ва тушунтириш матнлари билан альбом шаклида нашр этилган тўплам” (1); *атроф* “теварақдаги фазо, жой, ер; ҳамма тараф” (1); *баланд* “ер сатҳига нисбатан юқорида жойлашган нуқта; тепалик” (5) ҳамда *баландлик* “ер сатҳидан юқоригача бўлган оралиқ масофа; юксак жойлашган фазо” (1) маъносида географик терминлар тизимига мансуб бўлади.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Хулоса сифатида айтиш мумкинки, географик терминларда ҳам кўп маънолилиқ ходисаси мавжуд. Изоҳли лугатда бу терминлар ҳам аниқ ифода орқали, ҳам умумий маънолар ичида берилган. Аниқ ифода орқали берилган терминни *геогр.* қисқартмаси, иккинчи турини эса географик билим орқали топиш ва англаш мумкин.

Демак, полисемия ходисаси фаннинг ривожланиши ва терминологик базанинг етишмаслиги натижасида вужудга келган. Кўриб ўтилганидек, полисемантик терминлар семантикасидаги мустақил семемалар бир соҳага ҳам, бошқа соҳага ҳам тегишли бўлиши мумкин. Яна шу жиҳати мавжудки, умумистеъмол полисемантик сўзлар маъноларидан бири терминологик характер касб этиб келиши мумкин.

Терминларнинг полисемантиклиги билан полисемантик характердаги умумистеъмол лексемалар маъноларидан бирининг терминологик эканлигини фарқлаш лозим. Бу эса терминларнинг лексикографик талкинларини мукаммаллаштиришга, лексикографик изоҳларнинг мантиққа мос ҳолда тўғри ва изчил, аниқ бўлишига эришишнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 48.
2. Лобанова Е.А. Полисемия как проблема в языке права. Сборник работ 68-й научной конференции студентов и аспирантов Белорусского государственного университета: в 3-х ч.: ч. 2. – Минск: БГУ, 2011. – С. 123-124.
3. Валиев Т. Ўзбек тили йўлсозлик терминларининг структур-семантик хусусиятлари ва лексикографик талқини: Филол. фан. бўйича фалс. докт. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2018. – 52 б.
4. Гринев С.В. Введение в терминоведение / С.В. Гринев. – Москва: Московский лицей, 1993. – 309с.
5. Даниленко В.П. Терминология и норма / В.П. Даниленко, Л. Скворцов – РР – 1981. - №1. – С. 77-83.
6. A Course in Modern English Lexicology / Р. З. Гинзбург, С. С. Хидекель, Г. Ю. Князева [и др.]. – М. : Высшая школа, 1979. – С. 33–51.
7. Лукашевич Д.Ф., Кручинина К.А. Межотраслевая полисемия при переводе юридических и технических текстов // <https://elib.bsu.by/handle/123456789/110360>
8. Асадова М. Сравнительный структурно-семантический и этимологический анализ географических терминов в таджикском и английском языках: Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 2020. – С. 161.
9. Valiyev T.Q. O'zbek milliy lug'atchiligida "Yo'l sozlik atamalarining ma'nolarini izohlash" masalasi // Ilmiy xabarnoma. 2017-yil, 4-son (104). – 76-81 b.
10. Песина С.А. Полисемия в когнитивном аспекте: монография. – СПб.: изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2005. – 325 с.
11. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
12. Лоте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: вопросы теории и методики / Д.С. Лоте. – М., 1961.
13. Татаринев В.А. Теория терминоведения: в 3 т. / В.А. Татаринев. – М.: Московский Лицей, 1996. – Т.1: Теория термина: история и современное состояние. – 311 с.
14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-5-жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006-2008.

Саида МАМАТКУЛОВА,

Андижон Давлат университети таянч докторанти

E-mail:saidamamatkulova@gmail.com

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. Маматов.А.Э тақризи асосида

ВIEWS ON THE DEFINITION OF THE MAIN CRITERIA AND FEATURES OF THE LITERARY NORM

Abstract

As language emerges in society, its enrichment and development are inextricably linked with the rise of society. And the fact that language is understandable and correct for everyone determines its life. The language norm and the criteria that determine it play an important role in this. We can say that in determining the essence of the language norm it is impossible not to dwell on its main criteria and features, on the contrary, the ideas about the norm are nothing but dry words. In modern linguistics, different views are expressed on the qualitative features and criteria of the literary norm. In this article we will consider the definition of language norm and literary norm, criteria and signs in their definition.

Key words: linguistic norm, literary norm, norm criteria, norm norms, codified, stability, variability, dynamism, reality and objectivity, exclusivity, assessment, conservatism.

ВЗГЛЯДЫ НА ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОСНОВНЫХ КРИТЕРИЕВ И ПРИЗНАКОВ ЛИТЕРАТУРНОЙ НОРМЫ

Аннотация

По мере появления языка в обществе его обогащение и развитие неразрывно связаны с подъемом общества. А то, что язык понятный и правильный для всех, определяет его жизнь. Важную роль в этом играют языковая норма и критерии, которые ее определяют. Можно сказать, что при определении сущности нормы языка нельзя не останавливаться на ее основных критериях и признаках, наоборот, представления о норме - не что иное, как сухие слова. В современной лингвистике высказываются разные взгляды на качественные особенности и критерии литературной нормы. В этой статье мы рассмотрим определение языковой нормы и литературной нормы, критерии и признаки в их определении.

Ключевые слова: языковая норма, литературная норма, критерии нормы, нормы нормы, кодифицированные, стабильность, изменчивость, динамизм, реальность и объективность, избирательность, оценка, консерватизм.

АДАБИЙ НОРМАНИНГ АСОСИЙ МЕЗОН ВА БЕЛГИЛАРИНИ АНИҚЛАШДАГИ ҚАРАШЛАР

Аннотация

Тил жамиятда пайдо бўлар экан, унинг бойиши, ривожланиши ҳам жамиятнинг юксалиши билан узвий боғлиқдир. Тилининг ҳамма учун тушунарли ва тўғри бўлиши эса унинг умрини белгилайди. Бунда тил нормаси ва уни белгиллоачи мезонлар муҳим ўрин тутди. Айтишимиз мумкинки, тил нормасининг моҳиятини аниқлашда унинг асосий мезон ва белгилари ҳақида тўхталмасдан бўлмайди, аксинча, норма ҳақидаги келтирилган фикрлар қуруқ гапдан бошқа нарса бўлмай қолади. Ҳозирги замон тилшунослигида адабий норманинг сифатий белгилари ва мезонлари тўғрисида турли фикрлар баён қилинган. Ушбу мақолада тил нормаси ва адабий норманинг таърифи, уларни аниқлашдаги мезон ва белгиларни кўриб чиқамиз.

Калит сўзлар: тил нормаси, адабий норма, норма мезонлари, норманинг белгилари, кодификацияланганлаик, барқарорлик, вариантдорлик, динамиклик, реаллик ва объективлик, танланганлик, баҳоланганлик, консервативлик.

Кириш. Норма нутқни, нафакат нутқни ривожлинишдаги тилни ҳам маълум қоидага солиб турувчи тил ҳодисасидир. Рус шоири Пушкин шундай деб ёзган эди: “грамматик хатоларсиз бўлган рус нутқини ёмон кўраман”. Аммо “грамматик хатосиз” бўлган нутқ бор-йўғи маданияти паст бўлган, саводсиз одамнинг нутқи бўлиб қолаверади. Мазкур ёндошувни қўллаб қувватлаган ҳолда нутқ сифатини такомиллаштиришда мулоқот қонунларининг ҳаракатларини, шу жумладан маълум тилдаги мулоқотни кузатиш, нутқий вазиятни ҳисобга олган ҳолда бу қонунлар асосида ўз матнларини қуриш қобилиятини ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Хилма хилликка бўлган муҳаббат ва маълум маданий сабр-тоқат умумий адабий нормани бартараф этмайди, ахир адабий тил бир нечта юз йилликлар мобайнида жамиятда интегратив (бирлаштирувчилик), умумлаштирувчи функцияни бажаради. Шунинг учун якуний ҳисобда умумий адабий нормани сақлаш ва тутиб туриш жамиятнинг умумий тарзда бир-бирларини тушуниб етиши ва коммуникацияда муваффақиятга эришишини, шу жумладан оммавийликда ҳам юқорида кўрсатилган натижалар билан таъминлайди. Умумий

адабий норманинг асосини ташкил этувчи матнларнинг турлари вақт ўтиши билан ўзгариб кетиши бошқа масала. Тилшунос М.М. Бахтин таъкидлаганидек, маълум бир фаолият соҳаларининг аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда турли даврларда адабий тилнинг қўламлари ва бу соҳаларга хизмат кўрсатувчи нутқий жанрлар ўзгаради. Масалан, қадимда битиклар, черков матнлари эталон бўлган бўлса, XIX асрларда норма бадий адабиёт базасида ишлаб чиқилган. XX асрнинг 60-80 йилларида илмий-оммавий адабиётнинг аҳамияти ўсди. Асрнинг сўнги ўн йилликларида эса ОАВ тили: газеталар, радио, телевидение, Интернет муҳим роль ўйнай бошлади, оғзаки нутқнинг аҳамияти ҳам ўсиб бормоқда. Тил нормаси ҳақида ўз билимларини ошириш, тил воситаларини тўғри танлаш ва қўллаш учун кузатишдан ташқари турли сўров материаллари: луғатлар, грамматиклар, илмий-оммабоп наشرлар, радио ва теле дастурлар, айниқса Интернетдан кенг фойдаланиш мумкин

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).

аниқланади. Умуман олганда, нима кўп қўлланилса, ана ўшанинг ўзи тил нормасини ташкил қилади”[1].

Мюнхан университетининг профессори К.Фосслер норманинг мезонларида бири – бу нутқни индивидуал фахмлаш, нутқ дидини сеза билиш (“чуства вкуса”)[2] деб ҳисоблайди.

Адабий норманинг мезон ва белгиларини аниқлашга қаратилган баъзи ишларда адабий тилни ишлов берилган, сайқалланган, амалиётда синалган, синондан ўтказилган, барқарор, жамият томонидан англланган ва эгалланган, шунингдек, тан олинган нормалар системасидан иборат деб таърифланган[3].

Тилшунос А.Ҳожиёвнинг фикрича, ишланганлик, сайқал берилганлик, халқнинг турли маданий эҳтиёжларига хизмат қилувчи белгилари нормага мезон бўла олади[4].

М.И.Морозова адабий норманинг бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган икки, эстетик ва миқдорий мезонларин фарқлайди[5].

Г.Г.Инфантова учта мезонни норманинг хусусиятларига киритади, яъни: 1) тадқиқотчининг нутқни назаридаги юқори даражадаги частоталик, 2) ёзма манбалардиги юқори даражадаги частоталик, 3) тил ҳодисаларининг бадиий адабиётда қайта тикланишлари[7].

Бунга ўхшаш норманинг миқдорий ва юқори частоталик мезонларин бошқа ишларда ҳам кузатамиз. Масалан, К.Б.Бектов, Р.Г.Пистровский [8] ва А.И.Белоцерковскаялар ўз тадқиқотларида тил фактларининг нормативлигини аниқлашда статистик мезонни етакчи омил деб ҳисоблайдилар, Р.Р.Каспранский эса норма учун кенг тарқалганлик ва стандартлик мезонлари хос, деган хулосага келади.

Шуни қайд қилиш керакки, статистик мезоннинг ўзи олимлартомонидан турлича талқин қилинади ва тушунилади. Баъзи ҳолатларда тил ҳодисаларининг тез-тез қайталаниши жараёнини билдирса, жуда кўп ҳолларда кенг тарқалганлик, яъни кўпчилик кишилар нутқидаузлуксиз қўлланиш, деган маънони беради. Бу ҳолларда тил бирликларининг статистик белгиси нуфузлилик тушунчаси билан уйғунлашиб кетади. Нуфузлилик эса тил жамоаси томонидан маъқулланиб, баҳоланган бўлади, шунинг учун ҳам нуфузлилик нормативлигининг асосий мезонларидан бири бўлиб ҳисобланади. Тил бирликларининг нормага муносабатини аниқлашда статистик мезоннинг камчилигини, заифлигини тилшунос К.С.Гарбачевич шундай изоҳлайди: “Баъзи тадқиқотчилар адабий тил нормасининг муҳим белгиси тил бирликларининг қўлланиш даражасидир деб ҳисоблайдилар, яъни соф миқдорий омил. Албатта, нормани аниқлашда бу белгини назарда тутиш жуда муҳим. Лекин ўз-ўзидан маълумки, нутқ ҳодисаларининг кенг тарқалганлиги белгиси уларнинг нормативлигини белгилайдиган ишончли кўрсаткич эмас”[8]. С.И.Ожегов эса тил нормаси бу статистик ҳодиса эмас, балки норма тил учун типик ҳодисадир деб, шундай ёзади: “Тил нормаси – бу статистик ҳодиса эмас, чунки тилда кенг тарқалган ва тез – тез такрорланиб турувчи бирликлар хато бўлиши ҳам мумкин. Тил нормаси фақат кенг тарқалган, одатдаги тил бирликлари эмас, балки биринчи навбатда, маълум ижтимоий–тарихий ҳодисаларнинг моҳиятига мос келувчи типик ҳодисадир. Шунинг учун ҳам тил нормасини қандайдир статистик оралик деб қараш асло мумкин эмас”[9].

С.И.Ожеговнинг тил нормасига берган бу таърифида тез-тез қайталанишнинг аҳамияти инкор этилмайди, шу билан бирга тил нормасининг тил учун “типик”лигига диққатни жалб этиш кераклиги таъкидланади. Натжида “типик” тушунчаси баъзи тилшунослар томонидан “структурага мувофиқ имконият

ёки тил моделларига мувофиқлик” мезонларига ажратилади. Юқорида айтилганларидан хулоса шуки, норма тилдаги типик ҳодиса бўлиб, тил системасидаги қонуниятларни ва унинг тадрижий таракқиётини акс эттиради.

К.С.Гарбачевичнинг фикрича, тил моделларига мувофиқлик мезони нормативликини ҳал қилувчи ва асосий белгисидир, ижтимоий нкфузлилик эса норманинг иккинчи даражали белгиси ҳисобланади. Шу билан бирга К.С.Гарбачевич тил ҳодисаларининг миқдорий баҳоланиши имкониятларини инкор қилмайди, лекин кенг тарқалганлик нормативликининг белгиси бўлмайди, балки нормативликдан дарак берувчи белги (симптом)дир деб ҳисоблайди[10].

Айтилганлардан ташқари К.С.Гарбачевич яна адабий норманинг умумий тарқалганлиги, мажбурийлиги, қўлланувчанлиги, одатийлиги ёки қўниқилганлиги ҳамда маданий – эстетик нутқни назардан мақбуллиги мезонларини ҳам келтиради.

“Адабий норма максимал турғунликка эгадир. Нормадаги бу хусусият консерватив бўлишга олиб келади. Турғунлик, максимал барқарорлик, традиционлик ва консерватизм норманинг жамият аъзолари ўзаро фикр алмашиши учун имкон берувчи муҳим шартидир”, – деб ёзади Э.Бегматов[11]. бу билан у норманинг турғунлик, барқарорлик, анъанавийлик ва консервативлик мезонларини аниқлайди. Шунингдек, Б.Н.Головин ҳам адабий норманинг традицион ҳодиса эканлигини эътироф этади.

Баъзи ишларда адабий норманинг қўшимча мезонлари фарқланади, масалан, В.А.Ицкович звруийлик, онгли йўналитирилганлик, маълум намунали манбага таянганлик ва махсус белгиланганлик мезонларини, И.Б.Барышева эса тилнинг ривожланиш тенденцияларига мувофиқ келиш ва яроқлилик мезонларини фарқлайдилар. Жуда кўп ишларда адабий норманинг стабиллиги, онгли бошқарилиши, мажбурийлиги, танланганлик, тушунилан бўлишлиги мезонлари қайд этилади.Юқорида айтилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда нормативликининг яна бир неча анъанавий мезонини фарқлаш мумкин: 1) тил ҳодисаларининг кенг тарқалганлиги, 2) тил системаси имкониятларининг мос келиши, 3) тил бирликларининг умумхалқ томонидан ижобий баҳоланганлиги ва умумжамоа томонидан маъқулланганлиги мезонларидир.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Шуни унитмаслик керакки, тил ҳодисаларининг кенг тарқалганлик мезони ҳар доим ҳам маъқул бўлавермайди, чунки (оғзаки) нутқда жуда кам учрайдиган тил элементлари ҳам бор, лекин бу бирликлар нормага зид бўлмаслиги мумкин.

Тил системаси имкониятларининг мувофиқ келиши шундаки, бу мезон сўзловчиларнинг сеза олиш қобилиятига асослангандир, шу боисдан ҳам бу мезон унчалик катта аҳамият касб этмайди.

Оғзаки нутқда энг тўғри ва нуфузлили бу адабий тилда гаплашувчилар нутқидир.Юқорида баён қилинган фикрлар асосида оғзаки нутқ нормативлигини аниқлашда яна икки мезонни фарқлаш мумкин: 1) маълум тил бирликларининг адабий тилда сўзловчилар нутқида қўлланилиши.

Ф.П.Филин адабий норманинг муҳим хусусиятларидан бири тартибга солиш, тўғрилаш мезонлари эканлигини қайд қилади ва қоидага солинган нормалар, яъни адабий норма ҳақида қоидаларни тартибга солинган нормалар атамаси билан махсус ажратади.

Айрим мақолаларда эса норматив воситаларнинг “тўхрилиги”, “мажбурийлиги” мезонлари ҳам мавжуд эканлиги қайд қилинган.

Норманинг норматив луғатларда, грамматикаларда, қўлланмаларда қайд этишини ҳисобга олган ҳолда, Р.Р.Гельгардт адабий норманинг реаллик мезони тил системасининг реаллиги билан белгиланишини эътироф этади[12].

Айрим тилшунослар тилнинг ўзи ривожланиш жараёнида ўзгариб туришини назарда тутиб, адабий норманинг ҳам ўзгариб туришини назарда тутиб, адабий норманинг ҳам ўзгариб турувчи категория эканлиги тасдиқласалар, бошқалари адабий норманинг турғунлиги, барқарорлиги нисбий эканлигини, бу турғунлик, барқарорлик жуда қатий бўлмасдан, балки маълум маданий-эстетик шакл, ташқи кўринишларга эга эканлигини таъкидлайдилар.

Юқорида келтирилган фикрларни умумлаштириб, уларнинг маъносини чақадиган бўлсак, ўз-ўзидан келиб чиқадиги, ривожланувчанлик, яъни динамиклик мезони ҳам адабий нормага хос хусусиятлардан бири экан.

Адабий норманинг онгли ишланганлик, маълум тартиб-қоидага солинганлик, қатъий регламентация килинганлик, танланганлик, ёзувда мустахкамланганлик мезонлари унинг кодификацияланганлик белгисини ҳам келтириб чиқаради. Норма ва унинг кодификацияланганлигига бағишланган ишлар бу ҳодисанинг реал эканлигидан далолат бериб турибди.

Э.Косериунинг машҳур схемаси (система-норма-узус)га асосланиб, В.Г.Котомаров ва А.А.Леонтьевлар нормани психология ва лингвистика фанлари билан бири-бирига чоғиштириб ўрганадилар ва “коммуникатив мақсадга мувофиқлик” мезонини тавсия қиладилар. Бу мезонга биноан норма нутқий алоқанинг ҳар хил

шароитида ўзгариб туради ва коммуникатив-стилистик мақсадга мувофиқлик вазифасини бажаради. Уларнинг фикрича: “Бадий ифодаланишнинг тўғрилиги коммуникатив-стилистик мақсадга мувофиқлик вазифасини амалга оширади, бошқача айтганда, мазкур фикрнинг мувофиқлиги (шунингдек, боғлиқлик кучининг камайиши ҳар бир вазиятнинг, нутқ жанри, услуби, умуман фикрни кенг доирада қўлланилиши)дир”[13]. Муаллифлар яна шунини таъкидлайдиларки, коммуникатив мақсадга мувофиқлик мезони тил ҳодисаларининг нормативлигини аниқлашда ва умуман нутқ маданияти соҳасида муҳимдир, чунки, аввало, тил кишилар ўртасида алоқа воситасидир, ҳар қандай алқанинг эса мақсадга мувофиқ бўлиши табиий.

Э.Бегматов адабий тил нормаси ва унинг хусусиятларини аниқлашда рус ва совет тилшуносларнинг фикрларини чуқур илмий полемика тарзда таҳлил қилиб, адабий тил нормасини характерловчи қуйидаги энг муҳим 22 та белги ва мезонларни тартибга солган ҳолда жуда аниқ келтиради: адабий тил нормаси реал ва объектив, кодификацияланган, танланган ва баҳоланган, барқарор, консерватив, ривожланувчи (динамик), анъанавий изчил, типик, кенг ва умумтарқалган, яъни коллектив равишда қўлланадиган, вариантли, қатъий регламентация килинган, услубий тармоқланган, ёзувда мустахкамланган, стандарт, намунали ва мўтабар, умумхалқий ва халқчил, кўпчилик томонидан онгли ўзлаштирилган, анланган ҳамда тан олинган, функционал зарур, маданий эстетик жиҳатдан баҳоланган, диалект ва шевалардан устун турувчи (наддиалектал) бўлишлигини қайд қилади [15].

Адабий норманинг юқорида келтирилган асосий ва қўшимча мезонлари ўртасидаги муносабатларни қуйидаги жадвалда шундай акс эттирамиз:

№	Мезон ва белгилар	барқарорлик	Динамиклик	Кодификацияланган	Варионтдорлик
1	барқарорлик	+	-	+	-
2	динамиклик	-	+	-	+
3	Кодификацияланган	+	-	+	+
4	варионтдорлик	+	+	+	+
5	Реаллик ва объективлик	+	+	+	+
6	Танланганлик	+	+	+	+
7	Баҳоланганлик	+	+	+	+
8	Консервативлик	+	-	+	-
9	Синхронлик (замонавийлик)	+	+	+	+
10	Анъанавий изчиллик	+	+	-	+
11	Типиклик	+	+	+	+
12	Умумтарқалганлик	+	-	+	+
13	Регламентация килинганлик	+	-	+	-
14	Услубий тармоқланганлик	+	+	+	+
15	Ёзувда мустахкамланганлик	+	-	+	+
16	Стандартлик	+	-	+	-
17	Намунавийлик, мўтабарлик	+	+	+	+
18	Умумхалқийлик	+	+	+	+
19	Онгли ўзлаштирилганлик, тан олинганлик	+	+	+	+
20	Маданий-эстетик жиҳатдан баҳоланганлик	+	+	+	+
21	Функционал зарурийлик	+	+	+	+
22	Диалект ва шевалардан устун турганлик (наддиалектал)	+	+	+	+
23	Мақсадга мувофиқлик	+	+	+	+

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).

Юқорида келтирилган адабий норманинг ҳамма белги ва мезонлариниунга тааллуқли, унинг асосий хусусиятлари деб тан олган ҳолда, биз уларнинг орасида энг муҳими тўрт мезон, яъни барқарорлик (стабиллик), ривожланувчанлик (динамиклик), қонулаштирилганлик (кодификацияланган) ва муқобилдорлик (вариантдорлик) мезонлари деб биламиз, қолганлари эса қўшимча, яъни ана шу тўрт мезонни тўлдириб, мустаҳкамлаб боровчи, бу асосий мезонларнинг яшаш учун шароит яратувчи мезонлардир. Чунки қолганлари шу тўрт мезон негизида

ётади ва уларнинг асосида намоён бўлади. Ана шу фикрга асосланган ҳолда адабий тил нормасига қуйидагича таъриф берамиз: Адабий тил нормаси — бу кодификацияланган, барқарор, шу билан доимо ривожланиб, ўзгариб турувчи (динамиклик), вариантдорлик хусусиятига эга бўлган, тил системаси томонидан йўл қўйилган тил ҳодисаларининг йиғиндиси ҳисобланиб, маълум тилда сўзловчилар нуткида танланиб олинган ва мустаҳкамланган, шунингдек маълум давр ичида адабий тилни мукаммал эгалланган кишилар учун умуммажбурий бўлган лисоний ҳодисадир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Истрина Е.С. Нормы русского литературного языка и культуры речи. М.-Л., 1948. С.19.
2. Фосслер К. К вопросу об отношении между “правильным” и “истинным”. М., 1910. С.168.
3. Конрад Н.И. О литературном языке в Китае и Японии. // Вопросы формирования и развития национальных языков. М., 1960. С.48.
4. Ҳожиёв А.П. Лингвистик терминлар изохли луғати. Тошкент, 1985. 12 бет.
5. Морозова М.И. Варианты формы прилагательных (формы сравнительной степени). // Языковая норма и статистика. М., 1977. С.59.
6. Инфантова Г.Г. Очерки по синтаксису современной русской разговорной речи. Ростов на –Дону. 1973. С.27.
7. Бектаев К.Б., Пиотровский Р.Г. Математические методы в языкознании. Ч. Теория вероятности и моделирование нормы языка. Алма-Ата. 1973.
8. Горбачевич К.С. Изменение норм русского литературного языка. Л., 1971. С.9. 44-47с
9. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. М., 1974. С.259.
10. Горбачевич К.С. Изменение норм русского литературного языка, 7-9 бетлар.
11. Бегматов Э. ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти, 24-б.
12. Кожухарь Д.А. К вопросу о характере языковой нормы. // Тезисы докл. Науч.-метод. Конф. Ф-та иностр. Языков. Одесский ун-т. Одесса, 1964. С.4.
13. Котомаров В.Г., Леонтьев А.А. Некоторые теоретические вопросы культуры речи. // Вопросы языкознания, 1966, №5.
14. Бегматов Э. ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти, 26-27 бетлар.

Sadoqat MAXMUDOVA,
Buxoro davlat universiteti doktoranti
gmail: sadoqatmaxmudova 948@gmail.com

BuxDU dotsenti, f.f.f.d.(PhD) Axmedova D.B. taqrizi asosida

“OSTONA” LINGVOMADANIY BIRLIGINING LEKSIK-SEMANTIK MAYDONI

Annotatsiya

Barcha soʻz turkumlariga doir leksik-semantik guruhlar, ularning maydonlari turli xil nuqtayi nazardan ilmiy asoslanadi, chunki leksemalar juda murakkab va koʻp qirrali til birliklaridir. Jumladan, soʻz yasash stilistik, tilda voqelanish, ichki maʼno yoʻnalishlarida oʻrganilib, asosiy xususiyatlari nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilinadi, chunki soʻz leksika va grammatikaning asosiy birligidir. Biz ham mana shunday leksik-semantik guruhlardan biri boʻlgan “Ostona” leksemasining tilda voqelanish guruhini faqatgina lingvomadaniy maʼnolari nuqtayi nazaridan bir maydonga toʻplab tahlil qilishni maqsad qildik. Leksemalarni “Ostona” lingvomadaniy maydoniga toʻplashimizning asosiy prinsipi ularning asl leksik maʼnosi emas, balki madaniy tushunchalar bilan bogʻliq boʻlgan koʻchma ichki maʼnolar ifoda etishidir.

Tilshunoslikka doir manbalarda leksik-semantik munosabatlar borasida koʻpgina atamalar ishlatiladi. Ulardan juda koʻp ishlatiladiganlari: leksik-semantik maydon (LSM), leksik-semantik guruh (LSG), semantik maydon (SM), tematik guruh (TM). Maʼlumki, tilning leksik (lugʻat) sistemasida turlicha guruh va “soʻz maydonlari” mavjud. Tilshunoslikda maydon – bu turli soʻz turkumlariga mansub boʻlgan bir xil tushuncha ifodalovchi soʻzlar majmuidir. Tilda “maydon” muammosi yoʻnalishida koʻpgina olimlar ish olib borganlar (O.S.Axmanova, H.I.Filichyova, A.A.Nikitina, O.G.Revzina, Y.S.Milkevich, I.Y.Belyayeva, Y.Y.Arkipova)ga qaramasdan hanuzgacha bir toʻxtamga kelinmagan. Shuni ham eʼtirof etish kerakki, yuqoridagi atamalar taʼriflarida farqlar boʻlsa-da, umumiy oʻxshashliklar koʻpchilikni tashkil etadi. Qarang. Semantik maydon – bu umumiy (invariant) maʼno jihatidan birlashgan koʻpgina soʻzlarning iyerarxik tarkibidir (I.V.Arnold.2b. 118-127b). Agar lugʻat birliklari umumiy integral semaga ega boʻlsa, ular lugʻat maydonini tashkil qila oladi.

Endi bizning ilmiy izlanishlarimizda muhim oʻrin egallagan leksik-semantik maydonga eʼtibor qaratsak, u boshqalaridan farqli oʻlaroq eng soddah, mukammal va mahsuldorroqdir.

LSM tilshunoslikda asosan ikki: keng va tor qamrovli soʻzlar toʻplamidan tashkil topadi. Birinchisi – leksik maʼno jihatidan bir-biriga yaqinroq boʻlgan obyektlarni ifodalovchi semalarni oʻzida qamrab olsa, ikkinchisi – asoslangan lugʻaviy maʼno va mazmun ifodalovchi leksik birliklardan tashkil topadi. Boshqacha qilib aytganda, birinchisi maʼno yaqinligi (yaʼni, toʻliq maʼnodoshlikka ega boʻlmaganlari ham kirishi mumkin) jihatdan boʻlsa, ikkinchisi-semalarning asosiy lugʻaviy maʼnolari asosida LSM ga kiradi.

L.A.Novikov LSMga quyidagicha taʼrif beradi: “Iyerarxicheskaya struktura mnojestva leksicheskix yedinit, obyedinennix obshim (invariantnim) znacheniyem i otrijayushaya v yazike opredelyonnuyu ponyatiynuyu sferu”[42,77b.] yaʼni, maʼlum bir soha haqida maʼno va tushuncha asosida birikkan qator lugʻaviy birliklarning iyerarxik tizimidir.

LSM – murakkab, keng qamrovli birlashma boʻlib, oʻz ichiga bir necha leksik-semantik guruhlarini qamrab oladi, LSM larning murakkabligi ularning ichki tizimi bilan bevosita bogʻliqdir. Ichki tizim oʻzagini yadro soʻz tashkil etsa, uning qamrovini leksik maʼno jihatidan betaraf bosh semadan birin-ketin uzoqlashib borayotgan birliklar egallaydi. Shuningdek, yadro sema oʻrnini uning qamrovidan oʻrin olgan

leksemalar ham egallashi mumkin, agarda ular oʻzlarining kichik, mikro LSMlariga ega boʻlishsa. Shu bois LSM LSG ga nisbatan birlamchidir. Bundan tashqari, shuni ham eʼtirof etish kerakki, agar LSG tarkibiga kirgan barcha soʻzlar faqatgina bir soʻz turkumiga doir boʻlsa, LSM tarkib aʼzolari turli soʻz turkumi vakillaridan tashkil topa oladi.

Yuqorida keltirilgan nazariy tushunchalar asosida “Ostona” lingvomadaniy leksemasining leksik-semantik maydonini tuzishga harakat qilamiz. Izlanishlarimizni LSM tarkibini aniqlashdan boshlaymiz. Buning uchun eng avvalo “Ostona” soʻziga maʼnodosh yoxud unga yaqin tushuncha ifodalovchi til birliklarining asl va koʻchma lugʻaviy maʼnolari bilan tanishamiz.

Biz ham mana shunday leksik-semantik guruhlardan biri boʻlgan “Ostona” leksemasining tilda voqelanish guruhining faqatgina lingvomadaniy maʼnolari nuqtayi nazaridan bir maydonga toʻplab tahlil qilishni maqsad qildik va uning doirasiga quyidagi ot soʻz turkumiga mansub soʻzlarni kiritdik: Vatan, el, yurt, oʻlka, diyor, goʻsha, makon, manzil(goh), uy darboza, darvoza, dargoh, eshik, ostona.

Mazkur LSMga kirgan barcha til birliklari oʻzining yashash joyi semantikasi bilan birlashgan boʻlib, maʼnodoshlik munosabatini bildiradi. Ularning lugʻaviy maʼnolariga (5 tomlik izohli lugʻat asosida) eʼtibor berib oʻxshashlik va farqlarini tahlil qilganda uy, yashash joyi boʻlsa-da, ishlatilish valentligi turlicha, aniqlanib aytganda, sintaktik munosabatlar turlichaligi bilan farqlanadi. Leksemalarni “Ostona” lingvomadaniy maydoniga toʻplashimizning prinsipi ularning asl leksik maʼnosi emas, balki madaniy tushunchalar bilan bogʻliq boʻlgan koʻchma ichki maʼnolar ifoda etishidir. Bundan tashqari, soʻzlar joylashuvi graduonimik (darajalanish) munosabatlarni ham tasvirlaydi. Leksik graduonimlar – bir xil denotativ (asl, toʻgʻri) maʼno ifodalovchi, ammo qaysidir belgi darajasi bilan farqlanadigan qator soʻzlar tizmasi. Gradual qatorning asl mohiyati shundaki, unda yadro, dominanta soʻzdan chap tomonda maʼno, tushuncha ifodalash darajasi past boʻlgan soʻzlar joylashsa, oʻng tomonda maʼno darajasi oshib boradigan leksemalar oʻrin egallaydi. Quyidagi chizmaga eʼtibor bering.

Ostona – eshik – darboza – (uy) – manzil – makon – dargoh – goʻsha – diyor – oʻlka – yurt – el – Vatan.

Betaraf uy soʻzidan chap tomonda lingvomadaniy maʼno ifodalash darajasi pasayib borgan soʻzlar tizilsa, oʻng tomonda maʼno darajasi oʻsib borayotgan soʻzlar joylashadi. Maʼlumki, atrof-muhitni egallagan barcha mavjudotlar

darajalanganidek, tahlil qilinayotgan bizning LSM ham bundan mustasno emas. Lingvomadaniy birliklar tahlili aynan mana shu so'z ma'nosidan tushuncha, mazmunga (madaniy

tushunchaga) o'tish jarayoni maydoni doirasida olib boriladi. Bu jarayon chizmasi quyidagi shaklga ega:

Lingvomadaniy birlik Belgi Til birligi Denotativ ma'no	konnotativ ma'no
Mazmun	Tushuncha madaniy ma'no va mazmun
Yuqorida keltirilgan nazariy ma'lumotlarimizning amaliy tasdig'i sifatida "Ostona" lingvomadaniy leksik-semantik maydonidan o'rin olgan til va madaniyat birliklarining tahliliga e'tibor beramiz.	lisoniy birliklarning mazmun-ma'no jihatlarini tahlil qilish uchun ularni, "maydon"dan joy olgan birliklarning atom, yadro va ularning atrofidagi so'zlarni o'rganish fizik reaksiyalar tartibida yondashish kutilgan natijalar beradi [Navikov, 1991, p.3]. Bunday fizik yondashuv umumiy tushuncha nazariyasiga xos bo'lganligi uchun, lingvistik "maydon" mohiyatini to'la ocholmaydi. Buning sabablarini aniqlash uchun semantik "maydon"ning shakllanish tarixiga nazar solamiz. F.de Sossyur, I.A.Boduen de Kurtene, Novikovlarning leksik-semantik "maydon" tizimini fizik elektromagnit maydoni zarrachalari faoliyatiga o'xshatganlaridan (bu debochasi desak) so'ng ko'pgina tilshunos olimlar bu g'oyani rivojlantirib, mukammallik darajasiga yetkazishdi, jumladan, L.Veysgerber umumiy ilmiy emas, balki lingvistik tushunchalarni o'rgandi. Uning so'zlariga ko'ra, "tilning konseptual dunyosi" "maydon qonuniga" bog'liqdir. Har qanday "lingvistik soha" – bu "til dunyoqarashining bir bo'lagi", na obyektiv haqiqat, na lingvistik materiya bilan bog'liq bo'lmagan tushunchalar, g'oyalarning voqelanish tizimidir [Ermalayeva, 1960,p.56].
vatangado – Vatandan kechib, qochib, o'zga ellarda darbadar yuruvchi: qochoq (Vatangado bo'lguncha, kafangado bo'li);	"Tilning kontseptual dunyosi" deganda barcha lingvistik hodisa va birliklar nazarda tutiladi, shuningdek, lingvomadaniy birliklarning madaniyat bilan bog'liq ichki ma'nolari ham konsept sifatida LSMdan o'rin egallaydi. Madaniyatning tegishli bo'lagi, ya'ni obyektiv tildan tashqari aks etgan birliklarning asosiy tushunchalari, tuzilishi va faoliyati muqarrar ravishda "Maydon" tarkibida aks etgan. Biroq u tilshunoslik kategoriyasi sifatida tegishli semantik maydon doirasidan tashqariga chiqadigan elementlar va aloqalarni ham aks ettirishi kerak. Shu bois, bunday soha, asosan, murakkab ko'p o'lchovli tuzilmani aks ettirishi kerak, chunki unda aks etgan elementlar nafaqat tilga, balki madaniyatga ham tegishli, ya'ni ular nafaqat lisoniy, balki o'ziga xos madaniy xususiyatlarga ham ega bo'ladi. Ularning semantikasi mohiyatan lisoniy ma'no va tildan tashqari ma'no birligidir.
vatangadolik – vatangadoga xos hayot, holat, vatangado bo'lib yashash (Vatangadolikning azobi go'r azobi bilan teng ekan);	Bunday (lisoniy ma'no va tildan tashqari ichki ma'no) birliklar lingvomadaniy soha deb ataladi. Vorobevning fikricha "semantik maydon nazariyasi lingvomadaniy soha tuzilishini mukammallashtirishga zamin yaratadi".[Vorobev ...] Lingvomadaniy izlanishlarimiz jarayonida bunga amin bo'ldik. Eng avvalo shuni e'tirof etishimiz kerakki, ular tizimida juda ko'p umumiyliklar, ya'ni izomorfizmlar kuzatiladi: maydon dominant, yadrosi, yadro atrofidagi sinonimlar, antonimlar, tutashgan sohalar tizimi, tutashgan maydonlar. Ma'lum bir semantik tizim ifodalovchi soha uning asosiy so'zlar lingvistik vositalar iyerarxiyasini aks ettiradi. Bunday tuzilmani elementlarning konseptual tasnifi va lisoniy birliklarning giper-giponimik aloqalarini aks ettiruvchi tur munosabatlaridan foydalanib tasvirlash mumkin. ...
vatandosh – bir mamlakatda tug'ilib o'sgan kishilar (Furqat chet ellarda yashagan yillarida vatani va vatandoshlari bilan doimo aloqada bo'ldi);	Lingvokulturologik sohalar tabiatiga ko'ra, lingvistik sohalar singari aniq va mavhum belgilarga ega bo'ladi. Bunga qarab ularning ustunligi, mos ravishda, aniq yoki mavhum semantika so'zlari hisoblanadi. Bu nafaqat bunday soha elementlarining moddiy aloqalarini, balki boshqa sohaga tegishli obyektlardan foydalanish, ularni moddiy va ma'naviy
vatanjudolik – vatandan judo holatdagi hayot (Olamda vatanjudolikdan yomon narsa yo'q);	
vatanli – turar joyga, boshpanaga ega bo'lgan; uyli-joyli;	
vatanparvar – o'z vatanini, ona yurtini, xalqini cheksiz sevuvchi, vatan manfaatlari uchun jonbozlik ko'rsatuvchi;	
vatanfurush – o'z vataniga xiyonat qiluvchi, vatanini sotuvchi.[5 tomli izohli lug'atdan]	
LSM o'zak, markaziy so'zi – Vatan lingvomadaniy birligining yuqorida keltirilgan "rasmii" ma'nolaridan tashqari, uning ichki ma'no ko'lamini tahlil qilishdan oldin LSM tushunchasiga to'xtalishni joiz deb bildik.	
Har qanday ilmiy muammoni o'rganishda eng muhim uslubiy masalalardan biri – tizimli va sintezlovchi yondashuvdir. Shu nuqtayi nazardan qaraganda LSM keng doira (qamrov) va yaxshi istiqbolga ega bo'lgan, umuman tarkib bilan birlashtirilgan va iyerarxik tuzilishga ega bo'lgan birliklar to'plamidir. U nafaqat LSM tizim qismlarining iyerarxik tuzilishini aks ettiradi, balki o'zaro bog'liq ravishda xususiy an'anaviy lingvistik munosabatlarni o'zida mujassamlashtiradi.	
Zamonaviy lingvomadaniy izlanishlar nazariyasida "Maydon" tushunchasi ma'lum obyektni o'rganish usuli, til va madaniyat birliklari uchun tasniflash tizimi hisoblanadi. Mazkur usul til hodisalarini madaniyat bilan bevosita va bilvosita bog'liq holda kompleks o'rganishda, shu jumladan, o'zbek tilining nutqda voqelanishi tasnifini lingvomadaniy nuqtayi nazardan o'rganish muhim ahamiyatga ega. L.A.Navikov "maydon" tushunchasiga shunday ta'rif beradi: "tilshunoslikka xos maydon tushunchasi fizikaga doir elektromagnit maydoni zarrachalarining tartibli harakatiga o'xshaydi". Boshqacha qilib aytganda, semasiologiyada	

madaniyatlarning elementlari sifatida ishlatish xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, lingvokulturologik soha nafaqat boshqa sohalar uchun izomorfdir, balki o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Ularning asosiy semiotik tabiati shundaki, ular tabiatiga ko'ra ko'p maydonlar bilan solishtirilganda murakkab, ko'p o'lchovli hodisaga aylanadi. Shuning uchun lingvokulturologik sohada birliklarning ikki tomoni ajratiladi: lingvistik va referensial. Shunday qilib lingvokulturologik sohani keng ma'noga ega bo'lgan va tegishli madaniy tushunchalar tizimini aks ettiruvchi birliklarning iyerarxik tizimi sifatida ta'riflash mumkin.

Til va madaniyat (lingvomadaniy birliklar) sohasidagi obyektlarni, jumladan, "Ostona" konseptini o'rganishda LSMning murakkab (sintezlovchi) birligi sifatidagi faoliyati muhim vosita sanaladi. G.Kandler ta'kidlaganidek, "... maydondagi bo'shliqlar bartaraf etiladi"[1], ya'ni LSGlardagi tashqi va ichki (madaniy qadriyatlar tizimi) "maydon" tizimida olib borilsa (bo'shliqsiz) ona tilimizda so'zlashuvchining til qobiliyati, uning tushunchasi, tafakkuri va nutqi nuqsonsiz bo'ladi.

LSM ilmiy izlanishlar usuli sifatida bir-birini boyitib, to'ldirib turadigan texnologiya hisoblanib, qator prinsiplarga tayanadi hamda maydondan o'rin egallagan birliklarni umumlashtiradi. Umumlashtirish deganda LSG a'zolarining ma'lum ma'no doirasidagi faoliyati nazarda tutiladi. Mana shu til va nutqda voqelanish quyidagi prinsiplarga asoslanadi:

- yaxshilik prinsipi;
- ma'no va mazmun jihatidan bir-biriga bog'liqlik prinsipi;
- maydon to'liqlik prinsipi;
- leksik-semantik guruh chegaralarini belgilash prinsipi.

Yuqorida keltirilgan prinsiplar mohiyatini madaniy tilshunoslik yo'nalishi misolida tahlil qilganda ularning yaxlitlik va to'liqlik tamoyillarining bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi ko'zga tashlanadi. Bu maqsadga erishish garovi, eng avvalo, manba tanlashga bevosita bog'liq bo'ladi. Aniqroq qilib aytganda, so'z yoki lingvomadaniy tushunchalarning (birliklarning) faqatgina salbiy yoki ijobiy mazmuniga qarab emas, balki ularning ziddiyatlari hamda tilda voqelanish faoliyati ham o'rganilishi shart. Masalan, "Vatan" lingvomadaniy birligini o'rganish yoxud lingvistik, leksik tahlillar olib borishda tanlangan manba sifatida faqatgina Vatan, vatandosh, vatanli, vatanparvar; yurt, yurtgarchilik, yurtdosh, yurtchilik leksemalari, balki vatangado, vatangadolik, vatanjudolik, vatanfurush,

vatanfurushlik; yurtfurush singari leksemalar ham manbaning muhim bo'lagi sifatida o'rganilishi zaruratdir. Chunki busiz LSG va LSM qamrovi to'liqsiz holatga keladi va natijada mavzu kutilgan maqsadga ega bo'lolmay qoladi.

Tartiblilik (tizimlilik) prinsipiga kelsak, uning asosiy maqsadi nafaqat qat'iy tanlangan tizimlashtirish, balki lisoniy madaniyat nuqtayi nazaridan iyerarxik (davomiylik) rivojlanish tizimini yaratish va uning mohiyatini ochib berish hisoblanadi. M: Tartiblilik prinsipi nafaqat lingvistikada, balki barcha sohalarida "yetakchi yulduz"dir. Jumladan, badiiy asarlar talqinida ham bu hodisa katta ahamiyatga ega. Shu o'rinda buyuk adib Said Ahmadning "Kiprikda qolgan tong" (qissalar, hikoyalar, xotiralar) asaridan kichik bir parcha keltiramiz. Bundan ko'zlangan maqsadimiz asarda ta'riflangan vatanparvarlik tuyg'usi lingvomadaniy tushunchasini tizimli yo'sinda ma'no va mazmun ko'lamining mohirona ochilganligi LSM faoliyati tartibi bilan qiyoslashdir.

«Ufq»ni yozishdan oldin «Cho'l hikoyalari»ni yana bir marta hafsala bilan, sinchiklab o'qib chiqdim. Adabiy asar talablariga javob bera oladigan durust asar bo'пти. Birdaniga xayolimga, «Axir bu hikoyalarda inson dardi, iztiroblari yo'q-ku?», degan o'y keldi. Biz hammamiz, jami ijodkorlar oftobda kuyib, kechalari chivinga talanib, qum bo'ronlarida yuz-ko'zini doka bilan o'rab ishlayotgan yupun odamlarni yurak amri bilan vatanparvarlik burchini ado etgani kelgan, chinakam fidoyi, oriyatli, ilg'or sovet grajdanlari, azamat cho'lquvarlar, deb ta'rifladik. Aslida shundaymikin? Do'ppini olib qo'yib, bir o'ylab ko'rsam, ularni bu xudo qarg'agan cho'llarga ehtiyoj, muhtojlik boshlab kelganligi ma'lum bo'lmaydimi? Kim bekordan-bekorga issiq o'rmini sovitadi? Ha, ular o'zim yemasam ham, bolalarim non yesin, usti but bo'lsin, velosiped mingan bolalarga qarab o'ksimasin, u ham «morojeniy» yesin, magnitofoni bo'lsin, televizor ko'rsin... degan ilinjda bunda ishlamoqda-ku! 126-b.

Keltirilgan parchada Said Ahmad "Vatanparvarlik burchi" degan tushunchaning asl yetakchi ma'nosi (o'z vatani, ona yurtini, xalqini cheksiz sevuvchi, vatan manfaatlarini uchun jonbozlik ko'rsatuvchi) ichki mazmunlarini "Inson dardi, iztiroblarini" tizimli ravishda ochib bergan. Adib "Vatanparvar" tushunchasiga ehtiyoj, muhtojlik til birliklari orqali teskari ma'no anglatadigan lingvomadaniy so'zlar bilan "Cho'lquvarlarning" asl maqsadlarini ochib bergan.

Xulosa qilib aytganda, LSGdan joy egallagan so'zlardan LSM uchun til birliklarining tanlab olinishi "maydon" tarkibini ma'lum bir tarzda aniqlashga yordam beradi. Shu asnoda LSM chegaralari belgilanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Воробьев В. В. Лингвокультурология. Теория и методы. М.: Изд-во РУДН, 1997, С 331.
2. Исафилова Д.Ш. Взаимосвязь языка и культуры как основной объект лингвокультурологии // Вестник ТГГПУ (Томский государственный педагогический университет). 2010.№2(20).С 217-220.
3. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. С 288
4. Said Ahmad "Kiprikda qolgan tong" «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati Toshkent, 2008, 126-b.
5. "O'zbek tilining izohli lug'ati" 5 jildli, Toshkent, 2008.

Фарангиз МАХМУДОВА

Қарши давлат университети

Ўзбек тилшунослиги кафедраси мустақил тадқиқотчиси

Қарши давлат университети доценти Н. Юлдошева тақризи асосида

SOME PRAGMATIC POSSIBILITIES OF THE LANGUAGE OF SAID AHMAD HAJJI'S WORKS

Annotation

This article provides detailed information on some of the pragmatic features of the language of Said Ahmad's comics. We will try to analyze some pragmatic features of the Uzbek language on the example of Said Ahmad's work. Said Ahmad has his own style of speech and expression, unlike other artists, and the image and influence in his works are unique. This shows the writer's ability to effectively use the language, to create an expression appropriate to the situation of speech. The pragmatic analysis of Said Ahmad's comedies also focuses on the beautiful expression of the Uzbek language, its vast and unique possibilities, and the elegant refinement of words and phrases.

Key words: language, speech, humor, pragmatic feature, linguistic opportunity, words and phrases, pragmatic situation, language units, pragmatic goal

НЕКОТОРЫЕ ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ЯЗЫКА СКАЗАННЫХ РАБОТ АХМАДА ХАДЖИ

Аннотации

В этой статье представлена подробная информация о некоторых прагматических особенностях языка комиксов Саида Ахмада. Попробуем проанализировать некоторые прагматические особенности узбекского языка на примере творчества Саида Ахмада. У Саида Ахмада свой собственный стиль речи и выражения, в отличие от других художников, а образ и влияние в его произведениях уникальны. Это показывает способность писателя эффективно использовать язык, создавать выражения в соответствии с речевой ситуацией. Прагматический анализ комедий Саида Ахмада также сосредоточен на прекрасном выражении узбекского языка, его обширных и уникальных возможностях и элегантной изысканности слов и фраз.

Ключевые слова: язык, речь, комедия, прагматическая особенность, языковые возможности, слова и фразы, прагматическая ситуация, языковые единицы, прагматическая цель.

САИД АХМАД ХАЖВИЙ АСАРЛАРИ ТИЛИНИНГ АЙРИМ ПРАГМАТИК ИМКОНИАТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада Саид Аҳмад ҳажвий асарлари тилининг айрим прагматик имкониятлари ҳақида атрофлича маълумот берилган. Ўзбек тилидаги айрим прагматик имкониятларни Саид Аҳмаднинг ижоди мисолида таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. Саид Аҳмад бошқа ижодкорларга ўхшамаган ҳолда ўз нутқи ва ифода услубига эга, асарларидаги тасвир ва таъсир ўзгача. Бу эса адабнинг тил имкониятларидан самарали фойдалана олиш, нутқ вазиятига мос ҳолда ифода яратиш маҳоратидан дарак беради. Саид Аҳмад ҳажвийларини прагматик таҳлил қилиш орқали ҳам ўзбек тилининг гўзал ифодасини, кенг ва бетакрор имкониятлари, сўз ва ибораларнинг нафис маъно товланишларига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: тил, нутқ, ҳажвий асар, прагматик хусусият, лисоний имконият, сўз ва иборалар, прагматик вазият, тил бирликлари, прагматик мақсад

Кириш: Бутунга келиб амалий тилшуносликка бўлган эътибор кучаймоқда, тил бирликларининг коммуникатив, прагматик хусусиятлари, нутқий фаолият билан боғлиқ маъно ва вазифаларини тадқиқ қилиш оммалашмоқда. Тилнинг коммуникатив вазифасини таъминлашда ҳар бир тилнинг ифода имкониятлари ўзига хос тарзда намоён бўлиши табиий. Нутқий фаолият, алоқа аралашув жараёни тил бирликларининг лисоний имкониятлари билан бирга нутқ эгаларининг тилдан фойдаланиш қўникма ва малакаси, лисоний қобилияти ва тафаккур тарзи, билими ва дунёқараши каби кўплаб омиллар билан боғлиқ ҳолда самарали ёки самарасиз бўлиши мумкин. Тил имкониятларининг нисбатан кенг ва фаол намоён бўлишини кўрсатувчи, таъминловчи нутқ шаклларида энг муҳими бу бадий нутқдир. Тил бирликларининг барча лисоний имкониятлари, нутқ фаолияти, мулоқот табиати билан боғлиқ намоён бўлуви маъно ва вазифаларини тўла англаш, таҳлил ва тавсифлаш бадий нутқнинг лингвистик, коммуникатив ва прагматик хусусиятларини тадқиқ қилиш орқали таъминланади, бу эса бадий матннинг кенг планда, турли аспект ва усулларда тадқиқини тақозо қилади.

Мамлакатимизда ўзбек тилининг мавқеи ва нуфузини янада ошириш, унинг кенг имкониятларини тўла ишга солиш, софлиги ва табиийлигини сақлаш, мулоқотнинг асосий тили сифатидаги ўрнини мустаҳкамлаш, ундан фойдаланиш масъуллигини таъминлаш каби қатор ижтимоий вазифалар билан бирга ўзбек тилининг илмий соҳадаги тадқиқини янада кенгайтириш, кучайтиришга қаратилган қатор изланишларнинг ҳам амалга оширилиши кун тартибига қўйилмоқда. Шунингдек, тил имкониятларининг амалий фаолиятда намоён бўлишини, тил ва нутқ, тил ва жамият, тил ва маданият, тил ва миллий тафаккур муносабатидаги ҳодиса ва жараёнларни илмий асосларда текшириш, баҳолаш қабилар ўзбек тилшунослиги олдидидаги долзарб вазифалар ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили: Кейинги йилларда жаҳон тилшунослигида сезиларли тарзда ривожланаётган прагматик, лингвопрагматик, социолингвистик, лингвокультурологик, этнолингвистик каби ёндашувга асосланган тадқиқотлар ўзбек тилшунослигида ҳам прагматик, лингвистика, социолингвистика, психолингвистика,

лингвомаданиятшунослик, лингвомаънавиятшунослик каби замонавий соҳаларнинг шаклланиш омили бўлиб хизмат қилмоқда.

Лисоний ва нолисоний ҳодисаларнинг ўзаро муносабати, тил ва нутқ, мулоқот ва дискурс, матн ва нутқий акт, мулоқот мақсади ва нутқий вазият, лисоний имконият ва нутқий фаолият, адресант ва адресат, мулоқот мақсади ва самараси, коммуникатив ният ва нутқий вазият, мулоқот маданияти ва нутқ одоби каби ҳодиса ва тушунчалар лингвистик тадқиқотларнинг текшириш объекти ва предмети сифатида намоён бўлмоқда. Тилнинг прагматик хусусиятлари билан бевосита боғлиқ ҳодисаларга оид масалалар тилшунослар томонидан турли аспектда текшириб келинмоқда. Хусусан, рус тилшунослигида Н.Арутюнова, Е.Падучева, В.Наер кабилар томонидан прагматика ва унинг тушунча ва терминлари, ўзига хос хусусиятлари, текшириш манбаи ва масалалари талкин қилинган[1]. Ўзбек тилшунослигида эса прагматика ва у билан боғлиқ масалаларнинг илк талқинини Ш.Сафаровнинг “Прагмалингвистика” асарида кузатишимиз мумкин. Матннинг прагматик талқини тадқиқотчи М.Ҳакимов, Ш.Тошхўжаевларнинг диссертацион ишида амалга оширилган, М.Қурбонова томонидан эса нутқий акт турларининг прагмалингвистик хусусиятлари болалар нутқи мисолида текширилган[2]. Тил ва нутқ[3], тил ва услуб[4] муносабати доирасидаги масалалар талқинида лингвистик[5] ва социолингвистик[6] тадқиқотларнинг ўз ўрни ва аҳамияти мавжуд, мазкур тадқиқотлар замирида бугунги кун ўзбек прагмалингвистикаси тараққий топмоқда.

Тадқиқот методологияси: Прагматика нутқ жараёни ва шароити, мулоқот мақсади, нутқ эгасининг турли ҳолатлари, ижтимоий фаолияти кабилар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Шунинг учун “прагматик маъно”, “прагматик ахборот”, “прагматик вазифа”[7] барқарор моҳият касб этмайди, балки нутқ жараёни, нутқ иштирокчиларининг ўзаро мақсад ва муносабатлари, алоқа-аралашув вазияти орқали юзага келувчи алоҳида прагмалингвистик ҳодисалар саналиши лозим. Демак, прагматика масалалари муайян нутқ шароити, нутқ мақсади, нутқ вазияти кабилар билан боғлиқ ҳодиса ва жараёнлар доирасида таҳлил қилинса, мақсадга мувофиқлик касб этади. Дарҳақиқат, нутқ эгасининг субъектив муносабати (ахборот бериш, сўраш, буюриш, илтимос қилиш, даъват этиш, маслаҳат бериш, узр сўраш, хайрихоҳлик билдириш, табриклаш, рад этиш кабилар); мулоқот маданияти, сўзлашиш одоби ва қоидалари; нутқ эгаларининг мақсади; суҳбатдошларнинг дунёқараши, қизиқишлари кабилар прагматик омиллар саналади.

Амалга оширилган тадқиқот натижаларига кўра, прагматиканинг асосий масаласида тил бирликларининг нутқ шароити ва вазиятига кўра танлови, танланган тил бирлигининг нутқ мақсадига кўра таъсир кучи эътиборга олинади. Шу нуқтада прагматика ва лингвистика ўзаро уйғунлашган ҳолда намоён бўлади. Шунингдек, нутқнинг прагматик хусусияти ва унинг талқини психолингвистик характер касб этиши ҳам маълум бўлади.

Шу ўринда прагматика ва у билан боғлиқ масала хусусидаги айрим фикр-мулоҳазаларга эътибор қаратиш лозим. Прагматик назариянинг асосий тамойилини сўзловчининг тингловчи руҳий ҳолатига таъсири асосида деб ҳисоблаган Т.Дейк, ўз навбатида, прагматиканинг асосини тилининг вазиятли қўлланиши тўплами тарзида, прагмалингвистиканинг моҳиятини эса нутқ эгасига нутқий жумлаларни муайян матн билан боғлаш имкониятини берадиган қоидалар тизимининг қилинлаштирилиши асосида белгилашни тавсия қилади. Шунингдек, мулоқот жараёнида нутқ эгасининг руҳияти,

нутқ малакаси, ижтимоий муҳит ва шароит кабиларнинг уйғунлиги ва ўзаро муносабати масаласи психолингвистика, прагматика ва социолингвистикани ўзаро фарқлашни тақозо этиши таъкидланади[8]. Прагматикани ахборотнинг узатилиши ва ахборотнинг қабул қилиниши жиҳатидан ҳам ўзаро фарқлаш масаласи лингвосоциопсихология томонидан кун тартибига қўйилади[9]. Прагматик субъектлар ўзаро фарқланса-да, прагматик воқелик, муносабат ахборот узатувчи ва уни қабул қилувчининг ўзаро фаоллашуви билан боғлиқликда намоён бўлади. Нутқ жараёни ва унинг турли муносабатлар масаласи талқинида юқорида қайд қилинган соҳалар ягона бир прагматик муносабатнинг турли жиҳатларини текшириши билан уйғунлик касб этади.

Мазкур соҳаларнинг бирламчи тадқиқ манбаи матндир, лисоний ва нолисоний воситаларнинг муайян нутқ, матн таркибида юзага келадиган маъно ва вазифалари, хусусиятларини очиб бериш муҳим масала сифатида қаралади. Хусусан, “Прагматика инсоннинг ижтимоий фаолиятини ўзида акс эттирувчи нутқий жараён, нутқ иштирокчиларига хос коммуникатив ният, нутқий вазиятнинг таъсири билан алоқадор масалалар билан шуғулланади.[10]” Демак, прагматик аспектда ҳам асосий тадқиқ объекти тўлиқ шаклланган матн ёки нутқий тузилмалар саналади. Зеро, тилнинг синтактик, коммуникатив, прагматик имкониятлари муайян матн ёки нутқ таркибида ўзини тўла намоён қила олади, жараённинг тадқиқи эса ахборот мазмуни, муаллиф муносабати, нутқ самарадорлиги кабиларни ҳолис баҳолаш ва белгилаш имкониятини таъминлашга хизмат қилади.

Тил бирликларининг предмет билан боғлиқ бўлмаган, нутқ вазияти, нутқ эгасининг мақсади, фикрнинг табиати, суҳбатдошнинг савияси, мулоқот маданияти сингарилар билан боғлиқ ҳолда юзага чиқадиган нутқий маъноси кўшимча маъно сифатида прагматикага мансуб бўлади.

Нутқий жараёнда берилаётган ахборот мазмунининг муаллиф мақсадида боғлиқ ҳолда шаклланишида, албатта, тил бирликлари ва уларга хос лексик-семантик, грамматик белгиларнинг ҳам ўрни ва вазифасини инкор этиб бўлмайди. Прагматик талқинда прагматик билим ҳам муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, бадий асар матнини яратишда, ҳосил қилишда муаллифнинг прагматик билими ҳал қилувчи аҳамиятга эга саналади. Тадқиқотчи В.Холматова таъкидлаб ўтганидек, прагматик билим инсон фаолияти давомида тўпланган тажриба натижаси, ахборот алмашинуви жараёнида ушбу билим лисоний воқеланади ва шу йўсинда онга сақланади[11]. Агар ҳар бир нутқ, матн нутқ вазияти, муаллиф мақсадида кўра турлича ифода ва мазмун касб этиши эътиборга олинса, прагматик билим турли нутқ шароитларига мос алоҳида маънони турли шаклларда намоён қилиш каби малакани ҳам тақозо қилади.

Таҳлил ва натижалар: Атоқли ёзувчи, ҳажвия устаси Саид Аҳмаднинг ижоди мисолида прагматик муносабатни таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. Ўзбек адабиётининг бетакрор намоёндаси Саид Аҳмад бошқа ижодкорларга ўхшамаган ўз нутқи ва ифода услубига эга, асарларидаги тасвир ва таъсир ўзгача. Бу эса адабнинг тил имкониятларидан самарали фойдалана олиш, нутқ вазиятига мос ҳолда ифода яратиш маҳоратидан дарак беради. Саид Аҳмад ҳажвиялари орқали ҳам ўзбек тилининг гўзал ифодасини, кенг ва бетакрор имкониятларини кузатамиз, сўз ва ибораларнинг нафис маъно товланишларидан илҳомланамиз, ёзувчининг юксак маҳоратига дуч келамиз. Саид Аҳмад ижоди давомида ўнлаб ҳажвиёт тўпламларини эълон қилган, улар орасида

“Келинлар кўзғолони”, “Хандон писта”, “Куёв” каби комедиялари алоҳида ўрин тутди.

Адибнинг кулгу асосига қурилган ҳажвияларининг ўзига хос салмоғи, бир томондан, баъзан енгил табассум тарзида қаҳрамонга мойиллик билан суғорилган самимий кулгу, гоҳида эса аччиқ истехзо, заҳарханда тарзида қаҳрамондаги иллатдан ҳазар қилишга ундайдиган кулгунинг бадиий талқини билан ўлчанса, иккинчи томондан, ана шу бадиий ниятни амалга оширишнинг бирламчи омили бўлган тил бирликлари имкониятларининг ишга солиниш даражаси билан баҳоланади.

Матни прагматик таҳлил қилиш орқали тил бирликлари имкониятлари билан бирга муаллифнинг субъектив муносабати, ўқувчига ахборот етказиш йўсини, онги ва қалбига таъсир кўрсатиш кучини аниқлаш имкони ҳам юзага чиқади. Саид Аҳмаднинг “Куёв” асари уч пардали комедия бўлиб, сахнада ижро этишга мўлжалланган. Асар матни диалог асосига қурилган, персонажларнинг нутқидан таркиб топган. Маълумки, бу каби асар таркибда муаллиф нутқи иштирок этмайди. Асар воқеалари бош қаҳрамон лимон селекцияси билан шуғулланувчи 67 ёшлардаги Ғанивойнинг уйланиш масаласи доирасида бўлиб ўтади. Асар иштирокчиларининг ўзаро суҳбати, баҳс-мунозараси, хатти-ҳаракатларидан таркиб топган бадиий матн ўз-ўзидан сўзлашув услубига мансублик касб этади. Бу эса матн орқали англашиладиган прагматик ахборотнинг мазмундор, прагматик маънонинг таъсирчан, прагматик вазифанинг самарали таъминланиш омили бўлиб хизмат қилади.

Прагматик таҳлилни энг муҳим жиҳати, вазифаси тил бирликлари имкониятларидан мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланиш, прагматик ниятга мос маънони ифодаловчи воситаларни тўғри танлаш ва қўллаш, пировардда мулоқот мақсадига самарали эришиш каби ларни очиб беришга қаратилиши лозим.

Адиб асар матнини тузишда сўзлашув услуби талабидан келиб чиққан ҳолда умумистеъмолдаги ва қўлланилиши чегараланган сўз ва иборалардан, шунингдек, сўзлашув нутқига хос ифода ва бирликлар, шевага хос сўзлардан, касб-хунарга оид сўзлардан, чет тил сўзларининг озғани талаффуз шаклларида ўринли фойдаланган. Мазкур тил бирликлари ва ифода воситаларининг ҳар бири нутқ фаолиятида, матн таркибда ўзига хос грамматик, коммуникатив, прагматик вазифаларни бажаришга хизмат қилдирилган. Жумладан, шевага хос сўзлар нутқ эгасининг қайси ҳудудда истиқомат қилиши, ибора ва бошқа барқарор бирикмалар эса нутқ вақилининг ижтимоий мавқеи, ёши ҳақида ҳам қўшимча ахборот узатиш мақсадида қўлланган. Хусусан, кенной (Кеннойим дадамдан кутулмай юрган экан.); шундоқ, турипти (кири шундоқ турипти); сан (Сани эринг умрида ҳаммомга тушмаган-да); қандоқ, дада (энди қандоқ қиламиз, дада); кивормайди (... бу чол тушмагур, нима ишлар кивормайди, дейсиз.); келинпошша (яхши ўтирипсизми, келинпошша); лакалов (... бошингизни айлантириб, лакалов қилиб қўйган); талинка (башарасига қаратиб талинкадек вентилятор қўйсанг ...) каби сўзлашув тилига хос талаффуз ва шева сўзлари нутқ таркибда қўлланилиб, самимий мулоқот руҳини таъминлаш билан бирга, кишилар ўртасида кечадиган мулоқот, гуруннинг бадиий тасвири беришга ҳам хизмат қилдирилган. Шунингдек, нутқ иштирокчиларининг нутқида қўлланган чет тил сўзлари остана (қўйлак-иштонимни автобус останақасига опчиқиб ювман), светной (... газета-ю журналларда тинмай светной суратингиз чиқиб турган бўлса), боевой (Қанақасидан бўлсин, боевоероғиданми, ё пишиб, етилиб

ана кетаман, мана кетаман деб хилвираб турганиданми?), ухажорний (ухажорний чолнинг невараси экан деб ...), точний (эрингни ҳам кафтимнинг чизигидек точний биламан), дом-пом (дом-помга чиқиб кетадилар), копейка (сени рози-розимаслигинг копейка), импак (шунақа қилса, қон босими ошмасмиш). Импак бўлмасмиш), валасапит (бозорга валасапит миниб борганига ўлайми), попирис (минг чиройли бўлгани билан, бари бир попирис чекади), истанса (автобус истансасига. Ўша ерда кир ювман), пигура (Пигурасиям сақланган. Ғоздек юради), свидания (Гул кўтариб, свиданияга бориш ёш-ялангга ярашади), васпалиний локки (Қишда ҳам дадамларни музда чўмилтириб васпалиний локки қилиб қўяди), починайса (жамик бригада бошликлари сенларга починайса қилади), заявка (... эрталаб соат тўққиздан кес соат еттигача заявқаларни ўзим қабул қиламан) каби сўзлар ҳам ўзига хос прагматик қиймат касб этган. Нутқ таркибда прагматик мақсадни амалга ошириш учун қўлланилган мазкур тил бирликлари сўзлашув тилининг ҳаққоний табиатини кўрсатиш билан бирга енгил кулгун таъминлашга ҳам хизмат қилмоқда. Ўзбекнинг оддий сўзлашув жараёни, ўзаро суҳбати-ю гурунгида ана шу каби ҳолатнинг мавжудлиги инкор этилмайди. Демак, чет тил сўзларининг ўзбекча талаффуз билан бадиий матн таркибда қўлланилиш ҳолати асар муаллифининг бадиий нияти билан прагматик вазифани бажариш учун муҳим восита ролини ҳам ўтаган. Агар келтирилган нутқ таркибда мазкур чет тил сўзлари адабий талаффуз меъёри талабига мос шаклда берилса ёки уларнинг ўрнига ўзбек тилида мавжуд муқобиллари қўлланса, нутқий вазиятдан қутилган мулоқот самарадорлигига тўла эришилмас, таъсир кучининг юқори даражада таъминланмаслиги мумкин, масалан: точний - аниқ (эрингни ҳам кафтимнинг чизигидек аниқ биламан), копейка - бир пул (сени рози-розимаслигинг бир пул), импак - юрак хуружи (шунақа қилса, қон босими ошмасмиш). Юрак хуружи бўлмасмиш), истанса - станция (Автобус станциясига. Ўша ерда кир ювман) каби. Тил бирликларининг нутқ вазиятига, мулоқот мақсадига мос танланиши ва қўлланилиши ёки оддий сўзлашув нутқини табиийлигича бериш усули муайян прагматик мақсаднинг талаби билан баҳоланадиган бўлса, демак, ижодкор томонидан тузилган асар матни юқори даражадаги прагматик қийматни намоён қила олган, дейиш мумкин.

Бу ҳолатни тил бирликларидаги лисоний имкониятларнинг прагматик вазифа бажаришга ихтисослашуви намунаси сифатида баҳолаш мумкин.

Кузатишда давом этамиз.

Р а ҳ и м а. Биздан нима ёмонлик кўрдингиз, ахир? Овқатингиз тайин, ўрнингиз солиғлик, қирингиз ювқилик, яқтагингиз у ёқда турсин, пайтавангизга ҳам дазмол босамиз, ўнгигаям, тескарисигаям босамиз. Дурустроқ қийиниб юринг, деймиз. Кимсан, бутун мамлакатга таникли лимончи селеционер бўлсангиз. Ҳафтада бир телевизорга чиқиб лимондан гапирсангиз, газета-ю журналларда тинмай светной суратингиз чиқиб турган бўлса. Ҳали Туркменистон, ҳали Тожикистон, ҳали Қирғизистондан телефон устига телефон қилиб, лимонни қанақа экади, қўчатидан биттагина олишни иложи борми, деб сўраб туришган бўлса. Сал мундоқ ўз обрўингизга яраша иш тутингда, жон дадажон.[12] (Саид Аҳмад, “Куёв”)

Матн таркибда қўлланган лимончи селеционер - касб-хунарга оид атама, светной, дада, мундоқ - сўзлари шевага хос сўзлар бўлиб, шулар орқали суҳбатдошнинг касби, нутқ сўзловчининг қайси ҳудудга мансублиги ҳақида қўшимча прагматик ахборот олиш имкони ҳосил қилинган. Шу билан бирга, суҳбатдошларнинг ўзаро яқинлиги ғамхўрлик муносабатини ифодалаш орқали ҳам

англашилиб турибди. Раҳима Ғанивойнинг келини, у ўзбекнинг оилавий қадриятларига монанд равишда ўз қайнона ва қайнотасини ҳам парваришлаши, уларга ғамхўрлик кўрсатиши лозим. Ёзувчи персонажнинг нутқи орқали ҳам бу муносабатни лўнда ифодалашни уддалаган. Бу ғамхўрлик туйғуси ва муносабати сўзловчи (Раҳима) нутқидаги Овқатингиз тайин, ўрнингиз солиғлик, кирингиз ювиклик, яктагингиз у ёқда турсин, пайтавангизга ҳам дазмол босамиз, ўнгигаям, тескарисигаям босамиз. Дурустроқ кийиниб юринг, деймиз жумлалари орқали ўз ифодасини топган. Ижтимоий-маиший масалалар, инсон турмушидаги таътивлар доирасида овқатланиш, озода кийиниш, покиза ётиб-туриш қабилад муҳим деб қаралишини эътибордан қочирмаган матн тузувчи бунга алоҳида урғу беради ва уни назардан четда қолдирмайди. Кузатувдаги нутқ парчасидаги ана шу каби ҳолатлар ифодаси матннинг прагматик мазмунини ташкил қилмоқда.

Шунингдек, таҳлил қилинаётган матннинг прагматик табиатини иккига ажратиш лозим бўлади: биринчиси, уйланиш тарафдорига тушиб қолган отахоннинг келини Раҳима мулоқот иштирокчилари, суҳбатдошлар даврасида – кўни-кўшни, эри, қайнопа-ю қайинсингиллар олдидан қайнотасининг уйланиш қарорига келиб қолишига ўзининг сабабчи - айбдор эмаслигини кўрсатиш, ўзини оқлаб олиш баёни (Биздан нима ёмонлик кўрдингиз, ахир? Овқатингиз тайин, ўрнингиз солиғлик, кирингиз ювиклик, яктагингиз у ёқда турсин, пайтавангизга ҳам дазмол босамиз, ўнгигаям, тескарисигаям босамиз. Дурустроқ кийиниб юринг, деймиз.) бўлса, иккинчиси, қайнотасини уйланиш қароридан қайтариш мақсадига йўналтирилган баён (Кимсан, бутун мамлакатга таниқли лимончи селекционер бўлсангиз. Ҳафтада бир телевизорга чиқиб лимондан гапирсангиз, газета-ю журналларда тинмай светной суратингиз чиқиб турган бўлса. Ҳали Туркменистон, ҳали Тожикистон, ҳали Қирғизистондан телефон устига телефон қилиб, лимонни қанақа экади, кўчатида биттагина олишни иложи борми, деб сўраб туришган бўлса. Сал мундоқ ўз обрўингизга яраша иш тутингда, жон дадажон.). Нутқнинг ажратилган биринчи қисми нутқ эгасининг ўзини оқлаш, айбдор эмаслигини кўрсатиш учун тузилган нутқ сифатида, иккинчи қисми эса суҳбатдошни ўз қароридан қайтариш учун даъват қилиш нутқи сифатида белгилаш мумкин. Бундан маълум бўладики, келтирилган нутқ вазиятида икки хил прагматик мақсад мужассамлашган: биринчиси, ўзини оқлаш прагматик мақсадини, иккинчиси эса даъват этиш прагматик мақсадини таъминлаш учун хизмат қилган.

Тилининг асл табиатини ўзида тўла акс эттира оладиган тил бирликлари ҳам борки, уларсиз тил имкониятларининг нутқ жараёнидаги кенг намоён бўлишини тасаввур этиш мушкул. Ҳар бир тилнинг ўзига хос асл табиати ва имкониятини ўзида мужассам этувчи бирликлар халқ мақол-маталлари, ҳикматли сўзлар, халқона иборалардир. Саид Аҳмаднинг “Куёв” пьесаси матнида ҳам бу бирликларнинг ўзига хос коммуникатив, прагматик вазифа бажариб келганлигига амин бўламиз. Асар матнида, персонажлар нутқида, айниқса, халқона иборалар фаол қўлланишда бўлиб, нутқ эгасининг характерини очиб бериш, ахборот мазмунини бойитиш, фикр таъсирчанлигини ошириш, самимий қулгу пайдо қилиш, суҳбатдошнинг нозик туйғуларини ҳис қилиш, муносабатларни чуқур англаш каби эстетик-прагматик мақсадга эришишда муҳим, ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Жумладан, ...киёмат қойим бўлмоқ; қаро ернинг таги; ит ётиш, мирза туриш; қўли-қўлига тегмайди; сочи супурги, қўли қосов бўлмоқ; тўридан гўри яқин; куда тутган; номаъқул бузокнинг гўшти; кўзи қуймоқ; гапнинг

ўғил боласи; юрагини ўйнатмоқ; қозон-товоғини бўлак қилмоқ, тил теккизм, бош чиқармоқ, кўз остига олмоқ...кабилар.

Ғ а н и. Ўзимда айб. Кенжатоим деб кўп эркалатдим. Она қизим, деб эркалатдим. Оппоқ қизим деб эркалатдим. Нима десанг, олиб бердим. Лўмбоздек бўлиб қолганимда ҳам тойлоқдек қилиб, опичиб юрдим. Анашундай қилиб, бошимга чиқазиб олдим. Тилинг жуда ҳам буро бўлиб кетди. На каттани биласан, на кичикни. Айб ўзимда.

... (Саид Аҳмад, “Куёв”)

Келтирилган нутқ парчасида ота ва киз ўртасида бўлиб ўтган тортишув, мунозара жараёнидаги ҳолат тасвирини кузатамиз. Нутқ иштирокчиларининг нутқида тилнинг умумий кўчма, образли маъно ифодаловчи алоҳида тил бирлиги бўлган – иборалар фаол қўлланилганлигига гувоҳ бўламиз. Ибораларнинг нутқ жараёнидаги бу каби фаол ишлатилиши ўзбек нутқ одатига хос ҳолат. Бу ҳолат табиий бўлиши билан бирга, нутқ таъсирчанлигини таъминлаш омили ҳам ҳисобланади. Буни эътибордан четда қолдирмаган ижодкор ўз асари матнида бунга алоҳида ёндашади, ибораларни танлаш ва қўллаш борасида ҳам масъулият ва мақсадни унутмайди. Ибораларнинг мулоқот жараёни, нутқ таркибидаги прагматик маъно ифодалаш ва вазифа бажариш хусусияти бадиий асар матнида алоҳида аҳамият касб этади. Буни келтирилган матн орқали ҳам англаш мумкин.

Ўзбек тилининг бошга чиқармоқ ибораси асар қаҳрамони, нутқ иштирокчиси Ғани отанинг ўз қизи билан баҳслашиш жараёнидаги нутқида ишлатилиб, ўзига хос услубий-прагматик вазифани бажаришга хизмат қилган. Ўзимда айб. Кенжатоим деб кўп эркалатдим. Она қизим, деб эркалатдим. Оппоққизим деб эркалатдим. Нима десанг, олиб бердим. Лўмбоздек бўлиб қолганимда ҳам тойлоқдек қилиб, опичиб юрдим. Ана шундай қилиб, бошимга чиқазиб олдим. Тилинг жуда ҳам бурро бўлиб кетди. На каттани биласан, на кичикни. Айб ўзимда.

Изоҳли луғатда бошига чиқиб олмоқ тарзида берилиб, қуйидагича тавсифланган: “Бошига чиқиб (ёки миниб) олмоқ Бировга ҳукмрон ёки хўжайин бўлмоқ, бўйсунмай қўймоқ. Бундай йиғитнинг эса у бошига миниб олиши турган гап эди. Ў. Умарбеков, Ёз ёмғири. Сенларда ўзи инсоф деган нарсаси бор-ми? Пенсионерман деб бошимизга чиқиб олсанлар, шекилли. С. Аҳмад, Юлдуз. Чўри қиз бошимизга чиқиб, бизларни оёқ учи билан кўрсатади. Ойбек, Танланган асарлар.”[13] Мазкур иборанинг луғатда қайд қилинган маъноси барқарорлик касб этса-да, бошқа лексик бирликларида кузатилган каби нутқ вазияти, мулоқот характери каби нолисоний омиллар билан боғлиқ бошқа маъноларни ҳам ифодалаш имкониятига эга. Бу ҳолатни кузатувимиздаги нутқ парчаси орқали ҳам англаш мумкин. Мазкур нутқ парчасида бу ибора “Бировга ҳукмрон ёки хўжайин бўлмоқ, бўйсунмай қўймоқ” маъносида эмас, балки “ҳаддан ташқари эркаламоқ, талтайиб кетмоқ” маъносини намоён қилмоқда. Шунингдек, бошга чиқармоқ билан бошга чиқмоқшаклида қўлланишларида ҳам услубий-прагматик маъно фарқлиги кузатилади. Маънолардаги фарқлиқ ҳам грамматик, ҳам прагматик табиатли бўлади. Фарқлиқ грамматик томондан -(а)р нисбат қўшимчаси орқали юзага келаётган бўлса, прагматик жиҳатдан эса нутқ вазияти, нутқ иштирокчиларининг мавқеи, ёши қабилад асосида намоён бўлади. Айни матн таркибида қўлланган бошимга чиқазиб олдим ибораси фарзанднинг ота томонидан жуда эркалатиб, талтайтириб юборилгани мазмунини ифодалашга хизмат қилган. Бу ибора ўрнида талтайтириб юбордим, эркалатиб юбордим

бирликлари қўлланганда ифода таъсири юқори бўлмасди. Шунингдек, адресантнинг ахборотни қабул қилишга бўлган модал муносабати ҳам эътиборга олинган. Нутқ вазиятидан келиб чиқиб Бошга чиқармоқ иборасида нутқ эгасининг бу ҳолатдан – эркалатишдан оқибатда “мамнун бўлмаслик”, “тутган йўлидан пушаймонлик” каби прагматик маънолар ҳам юзага чиққан.

Шунингдек, воқеалар ривожига ҳолатларни ифодалаган куйидаги нутқ парчаларида ҳам иборанинг прагматик маъно ва вазифасини кузатиш мумкин: Н а з м и. Мен тоғдан келсам, бу киши боғдан келадилар. Бу гапни гапга нима алоқаси бор. Қаёқда юрибсиз, десам, эркалатиб, бошимга чиқазворганман, дейсиз. Ўзи сизга бир бало бўлган. Битта мегажин бошингизни айлантириб, лакалов қилиб қўйган. Бўлмасам кап-катта одам куппакундузи кўчанинг ўртасида шам ёкиб, гул кўтариб юрадим?

Ғ а н и. Э, гап буёқда экан-ку. Оғзим бор деб, гапираверасанларми! Сартарошга кириб, сочимни олдиридим, ундан кейин ҳаммомга тушдим.

Н а з м и (кесатиб). Хотинларнинг ҳаммомига тушдингизми?

Ғани. Вей, қанақа одамсан ўзинг. Ахир бутун ҳаммом эркаларга ишлайдиган кун. Сани эринг умрида ҳаммомга тушмаган-да, билмайсан. Саратонда эрингни ёнига бориб бўлмайди. Ундан сасиган тухум ҳиди келади.

Н а з м и. Эримга тил теккизманг. Йилда бир марта чўмилсалар ҳам, жуда тоза ювинадилар. Ундан кўра

нимага гул кўтариб юрганингизни гапиринг. Куппакундузи шам ёкиб ҳалойиққа эрмак бўлиб юрганингизни гапиринг. (Саид Аҳмад, “Қуёв”)

Матн муаллифи, яратувчиси Саид Аҳмаднинг мазкур ҳолат ва тасвирлар билан боғлиқ хизмати тил бирлиги имкониятларини ва прагматик вазиятни тўғри баҳолаши, тил бирликларини прагматик мақсад ва нутқ шароитига мос ҳолда қўллаши билан белгиланади.

Хулоса ва таклифлар: Бадий матнлар асосида муайян тилнинг бирликлари имкониятларини аниқлаш, грамматик-прагматик хусусиятларини баҳолаш, лисоний имкониятларнинг нутқий воқеланиш ҳолатларини таҳлил қилиш натижасида, биринчидан, тил ва унинг бирликларига хос бўлган лисоний имкониятлари, уларнинг нутқий вазиятларда намоён бўлувчи нозик маънолари, тил имкониятларига таъсир этувчи лисоний ва нолисоний омиллар янада аниқлик касб этади, иккинчидан, нутқ тузувчи (кенг маънода муаллиф, ижодкор, сўзловчи, адресат)нинг тил имкониятларидан мулоқот мақсади ва вазиятига мос ифода ва воситаларни танлаши, самарали қўллаши билан боғлиқ маҳорати, ўзига хос индивидуал истеъдодини ҳам белгилаш, баҳолаш имконияти таъминланади. Демак, бадий асарлар матнининг прагматик, стилистик ёндашув асосидаги талқини орқали лисоний ва нолисоний ҳодисалар уйғунлиги, фикр ифодалашнинг энг мақбул восита ва усуллари, нутқ одоби ва мулоқот маданиятининг муҳим ижтимоий-маърифий аҳамияти намоён бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985;
2. Сафаров Ш. Прагматическая лингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008;
3. Шукур Холмиров асарларининг тил хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Т., 2000;
4. Қўчқорова М. Абдулла Қаҳҳор адабий-танқидий публицистикасининг мавзувий таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009, – № 2. – Б. 52-55.
5. Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» достонининг тили ва стили: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т., 1949;
6. Мирзаев И.К. Проблем лингвопозитической интерперетации стихотворного текста: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Т., 1991;
7. Холматова В. Прагматика тушунчасининг талқини ҳақида // Хорижий филология. Самарқанд, 2019. – Б. 45-49.
8. Дижк Т.А. Ван Диссоурсе анд манипулатион // Диссоурсе анд сосиэти. – Л., 2006. – Вол. 17, Н 2. – Р. 359-383.
9. Дридзе Т.М. Язык и социальная психология. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 224.
10. Ҳақимов М. Ўзбек прагматическая лингвистика асослари: монография.- Тошкент: Академнашр, 2013.— 5-бет.
11. Холматова В. Прагматика тушунчасининг талқини ҳақида // Хорижий филология. – Самарқанд, 2019. – Б. 45-49.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд. 1-жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2006. – 680 б. –Б. 336.
13. Аҳмад Саид. Қуёв. Комедия. – Тошкент, 1986. –Б. 2-4 б.

Мунира МЕНГЛИЕВА,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори
Email: mengliyevamunira26@gmail.com

LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF LANGUAGE UNITS EXPRESSING MOTION MANNER MEANS

Annotation

The dictionary is an encyclopedic source, which explains the interrelationships between the written system, the structure and components of a single word, explaining the ontological nature of a language. One of the tasks of linguistics is to identify the strengths and weaknesses of lexicographic interpretations in order to further improve them, giving recommendations for their reform. The article examines the lexicographic interpretation of the means with the seme "motion manner". Common features and differences in English and Uzbek dictionaries are determined. Recommendations for eliminating the existing shortcomings are given.

Key words: motion manner, grammatical indicator, lexical layer, preposition, auxiliary verb, motion verb, phrasal verb, lexicography.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ ВЫРАЖАЮЩИХ ОБРАЗ ДЕЙСТВИЯ

Аннотация

Словарь - это энциклопедический источник, объясняющий взаимосвязь между языковой системой, структурой и компонентами одним словом, раскрывающий онтологическую природу языка. Одна из задач лингвистики – выявить сильные и слабые стороны лексикографических интерпретаций, чтобы в дальнейшем улучшать их, давая рекомендации по их реформированию. В статье исследуется лексикографическая интерпретация средств с семой «образа действия». Определены общие черты и различия в английских и узбекских словарях. Даны рекомендации по устранению имеющихся недостатков.

Ключевые слова: Образ действия, грамматический показатель, лексический уровень, предлог, вспомогательный глагол, глагол действия, фразовый глагол, лексикография.

ХАРАКАТ ТАРЗИ МАЪНОСИНИ ИФОДАЛОВЧИ ВОСИТАЛАРНИНГ ЛУГАТЛАРДА БЕРИЛИШИ

Аннотация

Луғат тил тизими, таркиби ва таркибий қисмлар орасидаги ўзаро муносабатларни очикловчи, бир сўз билан айтганда, тилнинг онтологик табиатини намоён этувчи қомусий манбаадир. Лексикографик талқинлардаги ютуқ ва камчиликларни аниқлаш, уларни ислоҳ қилиш юзасидан тавсиялар бериш орқали унинг янада мукамаллаштириш тилшуносликнинг пировард вазифасидир. Мақолада “ҳаракат тарзи” семасига эга воситаларнинг лексикографик талқини ўрганилган. Мавзу доирасида инглиз ва ўзбек луғатларидаги умумий ҳамда фаркли жиҳатлар ажратилган. Мавжуд камчиликларни бартараф этиш учун тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: Ҳаракат тарзи, грамматик кўрсаткич, лексик сатҳ, предлог, кўмакчи феъл, ҳаракат феъли, фразавий феъл, лексикография.

Ҳаракат феъллари тарзини намоён этувчи воситалар кенг қамровли парадигмадир. Бунга сабаб, биринчидан, бевосита ҳаракат феълларининг сонига бориб тақалса, иккинчидан, тарз ифода воситаларининг турли тил сатҳларида тарқалиб, яхлит функционал-семантик майдонни ташкил этади. Шунингдек, ҳаракат тарзи категорияси ўз таркибига икки оралик маънога бўйсунган турли хусусий грамматик маъноларни қамраб олишини инобатга олсак, луғатларда ушбу категорияга катта ўрин ажратилганига шубҳа қолмайди.

Авваламбор, ўзбек ёхуд рус тилидаги луғат (словарь) атамаси инглиз тилида уч вариантга эга эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Биринчи атама – **dictionary** бутун бир тил бирликларининг нисбатан энг тўлиқ тўплами бўлса, **vocabulary** тор қамровли, маълум бир соҳага оид сўзларни қамраб олади, унда сўзлар изоҳсиз келтирилади. Шунингдек, ушбу истислоҳ кишининг сўз бойлиги, ўрганилаётган чет тили бирликлари киритилган шахсий лексиконни англатади. **Glossary** эса у ёки бу матнда учрайдиган маълум бир сўзлар изоҳини қамраб олади. Биз қуйида ҳаракат тарзи ифода воситаларининг луғатларда берилиши масаласини биринчи турдаги луғатлар доирасида тадқиқ этамиз. Таъкидлаш жоизки, инглиз тилидаги катта изоҳли луғатлар ўзининг қомусий характери билан ўзбек

тилидаги луғатлардан ажралиб туради. Бунга замонавий инглиз луғатчилигининг тарихан шаклланиш луғатчилик мактаби тамойилларига асосланиши сабаб бўлган. Гарчи инглиз изоҳли луғатлари Европанинг бошқа тиллари, хусусан, француз ва немис изоҳли луғатлардан бир қадар кеч шакллантирилган бўлса-да, улар дунё луғатчилиги ривожига улкан ҳисса қўшди. “Инглиз тилининг биринчи изоҳли луғати 1604 йилда Роберт Колдри томонидан тузилган. Тилшунос ва танқидчи Самуэль Жонсон томонидан 1775 йилда битирилган “Инглиз ёзувчисининг норматив изоҳли луғати” эса инглиз луғатчилиги соҳасида туб бурилиш ясаб, янги даврни бошлаб берди. Бироз вақт ўтгач, Америка лексикографияси ҳам ривожлана бошлади, натижада илк Америка изоҳли луғати шакллантирилди. Ушбу луғат Самуэль Жонсон исми бошқа бир америкалик луғатшунос томонидан тузилган. Тўлиқ шаклда интернет тармоғига жойлаштирилган ушбу луғат дунёнинг турли нуқталаридан фойдаланиш имконини яратиб беради.

Инглиз тилидаги луғатлар беш асосий турга бўлинади: улар сирасига лингвистик ва қомусий; умумий; махсус; тематик ва изоҳли-норматив луғатлар қиради. Ушбу луғатлар доирасида ҳаракат тарзи маъносини ифодаловчи воситаларни тадқиқ этарканмиз, қуйидаги ҳолатларга дуч келдик. Биринчидан, тарз маъносининг

фонетик ўзгариш асосида ифодаланишига мисоллар, яъни ҳаракат феъли таркибида товуш ўзгаришлари луғатларда қайд этилмаган. Луғатларда бундай мисолларнинг келтирилмаганлиги, албатта, табиий ҳол. Зеро, тилда фонетик ўзгаришлар меъёрий ҳол деб қабул қилинмайди: бундай ўзгаришлар матн – контекстдан ташқарида мустикал луғавий маънога эга эмас. Аксинча, тарз маъносининг морфологик восита орқали ифодаланишига

инглиз изоҳли луғатларида етарлича мисол топилади. Инглиз тилида предлог ва ҳаракат феълининг бирикиб, фразавий феълни шакллантириши одатий ҳол: фразавий феъллар изоҳига бағишланган махсус изоҳли луғатлар, фразавий феълларнинг таржима луғатлари ҳам шаклланиб улгурган. Қуйида тарз маъноларини камраб олган баъзи луғат мақолаларини мисол сифатида келтириб ўтамиз:

1. *to keep+preposition*

keep at (doing) something	<i>делать настойчиво, продолжать делать что-либо: He keeps at looking for the answer. – Он продолжает искать ответ.</i>
keep away	<i>держаться в стороне: Keep away from bad companions – Сторонись плохой компании. Keep away from the fire. – Не подходи к огню. This spray is to keep flies away. – Это аэрозоль для отпугивания мух.</i>
keep (something) up (with something)	<i>сохранять, поддерживать что-либо на одном уровне с чем-либо; не отставать в чём-либо от чего-либо: You must work out if you want to keep up your level with his. – Ты должен тренироваться, если не хочешь отставать от него. Keep up your anti-virus software with the updates. – Следите за обновлениями своего антивирусного программного обеспечения. We must keep up our old traditions. – Мы должны поддерживать наши старые традиции. It was increasingly difficult to keep up with fast-moving situations. – Становилось всё труднее идти в ногу с быстро меняющимися ситуациями. Keep it up. – Продолжайте.</i>

2. *to start+preposition*

start something over (again)	<i>начинать заново что-либо: As a result, the work was to be started all over. – В результате этого работу пришлось начинать полностью заново.</i>
start something up	<i>заводить, начинать что-либо: Clear away the tools and start up the engine. – Убери инструменты и заводи двигатель. I started up a conversation with the person sitting beside me. – Я начал разговор с человеком, сидящим рядом со мной. I've got a few ideas to start up my business. – У меня есть несколько идей, чтобы начать свой бизнес.</i>

Кўриниб турганидек, ҳаракат феъллари изоҳланган луғат мақолаларининг аксариятида ушбу феъллар билан бирика оладиган предлоглар, улар бирикувидан ҳосил бўлган маъно турлари илова қилинади, феъл ва предлог бирикуви мисоллар билан асосланади. Бироқ луғатларда предлог ва феъл бирикувига катта этибор берилишига қарамасдан, морфологик сатҳда тарз маъноси ифода воситаси саналган замон шакли, модал феъл, ҳаракат феъли бирикувига етарлича мисол кўрмаймиз. Аммо предлогли фразавий феълларнинг луғат мақолаларида мунтазам учрашига инглиз тилининг флексив табиати ҳам сабаб бўлади. Масалан, бундай бирликлар ўзбек ёки рус тилидан фарқли равишда, турли феъллар билан бирика олмайди. Маълум бир маънода, ушбу луғат мақолалари фразавий феълларнинг яхлит бир маъно ифодалашига ҳамда турғун бирикма эканлигини асослашга қаратилган.

“Сўз доимий ҳаракатда, унинг ҳозирги характеристикаси нафақат ўтган асрдаги, балки ўтган бир-икки ўн йилликдаги хусусиятлари билан ҳам фарқланади. Шу сабабдан лексикограф сўзнинг амалда қўлланилишига доир барча хусусиятларни намоён этишга интилар экан, луғатнинг бўлғуси фойдаланувчиларини фараз қила билиши талаб этилади. Шунинг баробарида сўзнинг синхрон идрок этишга хос хусусиятларидан унинг асосий, мулқ хусусиятини ажрата олиши лозим” Айни шу нуқтаи назардан қуйида келтирилган лексик восита ва уларнинг луғатлардаги изоҳига этиборимизни қаратамиз. Масалан:

GALLOP verb UK /'gæl.əp/ US /'gæl.əp/ [I or T] (of a horse) to run fast so that all four feet come off the ground together in each act of forward movement, or (of a person) to ride a horse that is running in this way: we galloped through the woods. [I usually + adv\prep] informal to move or act quickly: it is the height of folly and a tragic waste to gallop into war;

LINGER verb UK /'lɪŋ.gər/ US /'lɪŋ.gə/ [I] to take a long time to leave or disappear: After the play had finished, we lingered for a while in the bar hoping to catch sight of the actors. The smell from the fire still lingered days later. It's impossible to forget such horrific events – they linger (on) in the memory forever;

RUSH verb UK /tʌʃ/ US /tʌʃ/ [I or T, usually + adv\prep] to (cause to) go or do something very quickly: I've been rushing (about/around) all day trying to get everything done. I rushed up the stairs to the office to find a phone. When she turned it upside down the water rushed out. [+ to infinitive] We shouldn't rush to blame them. You can't rush a job like this. The emergency legislation was rushed through Parliament in a morning. Don't rush me! The United Nations has rushed medical aid and food to the famine zone. He rushed the children off to school so they wouldn't be late;

Луғат мақолаларида ифода воситалари семантикаси тўлақонли ёритиб берилди. Бироқ тарз маъносига кўра нейтрал бўлмаган, тарз маъносига кўра функционал бўлган ушбу воситалар, албатта, ўзининг синоними билан градуономик чизиққа қўйилмаган. Қолаверса, луғат мақолалари таркибида изоҳланаётган феълнинг услубий жиҳатдан бўёқдорликка эга бўлмаган варианты, яъни тарз маъносига кўра нейтрал синоними аксарият ҳолларда келтирилмайди. Масалан:

OCCASIONALLY – adverb [not gradable] US /ə'keɪ.ʒə.nəl.i/ not often or regularly: Stir occasionally while the pasta is cooking. I occasionally watch TV;

INTENSIVELY – adverb uk /m'ten.sɪv.li/ US /m'ten.sɪv.li/ in a way that involves a lot of effort or activity in a short period of time or small area: She is studying intensively, working toward her degree. Despite much intensively farmed land, this is one of the wildest regions of lowland England;

SHARPLY adverb UK /'ʃa:p.li/ US /'ʃa:rp.li/ quickly and suddenly: *Inflation has risen / fallen sharply. His health improved / deteriorated sharply this week. The road bends sharply to the left.*

Маълумки, синтактик сатҳда тарз маъноси турли ҳоллар ва кесимнинг бирикуви орқали англашилади. Юқоридаги луғат мақолаларида гапда ҳол вазиғасини бажарувчи, морфологик сатҳда эса равиш сўз туркумига оид бирликлар изоҳланади, мақолалар таркибида аксарият ҳолларда улар ҳаракатни англатувчи феъллар билан бирикади.

Ўзбек тилшунослигида луғатшунослик – тилшуносликнинг луғат тузишнинг илмий-назарий масалалари билан шуғулланувчи бўлими, лексикография, деб изоҳланади. Луғат – луғавий бирликлар алифбо тартибда жойлаштирилган, турли изоҳлар берилган, китоб шаклига келтирилган тўплам. Луғат турли мақсадда тузилади, шунга кўра унинг кўринишлари турли-туман бўлади. Луғатлар, аввало, икки асосий турга: (1) лингвистик луғат ҳамда (2) қомусий луғатга бўлинади.

Ҳаракат тарзи маъноларини ифодаловчи воситаларнинг луғатда берилиши инглиз тилидаги тартиб асосида амалга оширилган. Жумладан, морфологик сатҳда тарз маъносини ифодаловчи кўмакчи феъллар ҳаракат феъли изоҳланган луғат мақолалари таркибида келтирилади. Улар ифодайдиган тарз маъноси эса тўғридан-тўғри “давомийлик”, “нотўқлик” ёки “синаш” маъноси сифатида фарқланади. Ҳаракат феълига равишдош шакли ёрдамида бириккан кўмакчи феълларнинг маъноси ва ушбу мураккаб морфологик қурилманинг умумий маъноси эса, асосан, келтирилган мисоллар контекстидан англашилади. Масалан:

ЮГУРМОҚ 1. Ирғишлаб бирор йўналишда тез ҳаракат қилмоқ; чопмоқ. Бор кучи билан югурмоқ. *Бола югуриб, тепаликка чиқди. Шу маҳал бир тўда бола чугурлашиб, гузар томонга югуриб кетди. М.Исмоилий, Фаргона т.о. Гулнор билан Унсин танчада ўтириб, бири-бирига меҳрибон эгачи-сингилдай сўзлашаркан, болалардан бири югуриб келди. Ойбек, Танланган асарлар;*

СИЛТАМОҚ 1. Куч билан кескин тортмоқ ёки итармоқ. *Отнинг жиловини силтамоқ. Варракни силтаб тортмоқ. Анвар аллоқачон ерган сакраб тушган, эшикни силтаб юборган эди. Ў.Ҳошимов, Қалбинга қулоқ сол. [Йигит] “Шуни тўлдириб ун кўтариб келаман”, дегандай катта қопни силтаб елкасига ташлади. А.Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси. Қиз ҳам ўйнаб турган сочини силтаб, орқасига ташлади-ю, унинг кўзларига тик қаради. Ў.Ҳошимов. Қалбинга қулоқ сол;*

БОШЛАМОҚ 3. -и(б) аффиксли равишдош шаклида кўшма феъллар таркибига қиради, мас. *Бошлаб бормоқ, бошлаб келмоқ. Йигитча уни лойи атала бўлиб ётган бир кўчага бошлаб кирди. П.Турсун, Ўқитувчи.*

Ғаввос Меъморни ўша шинам хона сари бошлаб борди. Мирмуҳсин, Меъмор. 4. -а, -й аффиксли равишдошлар билан ифодаланган иш-ҳаракатнинг бошланганлиги ёки унга киришилганлигини билдиради. Мас. Тўкила бошламоқ, қарий бошламоқ. Шабада эса бошлади. Тавҳидий дафтarchасини очди ва қадамини секинлатиб ўқий бошлади. А.Қаҳҳор, Асарлар. Ойбодоқ кета бошлаган эди, Отабек уни тўхтатди. А.Қодирий, Ўтган кунлар;

Лексик сатҳ доирасида тарз маънолари ҳаракатни ифодаловчи феълнинг семантик таркибий қисми бўлиб, бундай сўзлар тарз маъносига кўра нейтрал, мутлақ ва услубий бўёқдорликка эга бирликлар гуруҳига бўлинади. Тарз маъносига кўра нейтрал феъллар ўз семаида ҳеч қандай тарз маъносини англатмаса, мутлақ гуруҳдаги лексемалар ҳаракат билан биргаликда аниқ тарз маъносини қамраб олади: *бошламоқ, тугалламоқ, давом эттирмоқ, синамоқ* каби бирликлар тарз маъноси мутлақ ҳаракат феъллари туркумига қиради. Услубий тарз бўёқдорлигига эга лисоний бирликлар тарз маъносининг яққол ифодаланмаганлиги, қўлланилиш доирасининг чегараланганлиги билан ажралиб туради: *ҳўнграмоқ, вайсамоқ, дупурламоқ* каби лексемалар шундай ҳаракат феълларига мисол бўла олади. Гарчи ушбу феъллар “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да келтирилса-да, луғат мақолаларида уларнинг услубий жиҳатдан нейтрал бўлган муқобилига алоҳида ишора қилинмайди. Шу сабабдан тарз маъносига эга ҳаракат феълларнинг стилистик нейтрал синонимини берилган изоҳ таркибидан излаш лозим бўлади. Масалан:

БИРАТЎЛА(СИ) *рвш. 1. Узил-кесил ҳолда, бутун борица, ҳеч қолдирмай; бутунлай, тамомла, батамом. Искандар қолган режаларини ҳам биратўла айтиб қўя қолди. “Ёшлик”. Ёмғир ҳамон челақлаб қуяр... гўё табиат бутун оламнинг гўборларини биратўла ювиб ташламоқчидек, ҳеч жаҳлдан тушмас. М.Мансуров, Ёмби. Ҳўрозча биратўла кўзларини юмиб олгандан кейин, Ёдгор ердан жўхориларни йиғиб, дўпписига солди. М.Исмоилий, Фаргона т.о.;*

СИНОВЧАН бирор ҳолатга, воқеа-ҳодисага зимдан назар ташлайдиган, разм соладиган, билиб олишга интиладиган. *Обид Йўлдошев бу табрикнинг қанчалик самимийлигини билмоқчи бўлгандай, Муҳаммаджонга синовчан назар билан тикилиб, раҳмат айтди. П.Қодиров, Уч илдиз. Тўладан келган хушсурат одам оқ оралаб қолган қалин сочларини силаб, Матлубага синовчан тикилиб ўтирарди. О.Ёқубов, Излайман.*

Синтактик сатҳда ҳаракатни ифодаловчи кесим билан бирикиб келувчи ҳоллар, яъни морфологик сатҳдаги равишлар изоҳига луғатда алоҳида эътибор қаратилади. Равиш, пайт ҳоли ва кесим бириккан гап луғат мақолаларида мунтазам равишда учраб туради.

АДАБИЁТЛАР

1. Дубровская Е.А. Лексикография английского языка || <http://human.snauka.ru/2019/03/25653>
2. Дубровская Е.А. Лексикография английского языка || <http://human.snauka.ru/2019/03/25653>
3. Дубровская Е.А. Лексикография английского языка || <http://human.snauka.ru/2019/03/25653>
4. <https://engramm.ru/phrasal-verbs/keep>
5. <https://engramm.ru/phrasal-verbs/start>
6. Козырев В.А., Черняк В.Д. Современные ориентации отечественной лексикографии || http://journals.tsu.ru/lex/&journal_page=archive&id=1040&article_id=11862
7. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/gallop>
8. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/linger>
9. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/rush>
10. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/occasionally>
11. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/intensively>
12. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/sharply>
13. Қаранг: Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л.: Наука, 1978.

14. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: “ЎзМЭ” давлат илмий нашриёти, 2002 – Б. 102
15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. – 680 б. – Б. 98.
16. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. – 671 б. – Б. 212.
17. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. –Л.: Наука, 1978. – 256 с.
18. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. – 671 б.
19. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент: Фан, 2012. – 168 б.
20. <https://engramm.su>
21. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english>
22. Дубровская Е.А. Лексикография английского языка \ <http://human.snauka.ru/2019/03/25653>
23. Козырев В.А., Черняк В.Д. Современные ориентации отечественной лексикографии \ http://journals.tsu.ru/lex/&journal_page=archive&id=1040&article_id=11862

Аброр МУРТАЗАЕВ

ТошДЎТАУ мустақил изланувчиси

Email: abror.murtazayev.89@inbox.ru

БухДУ доценти, ф.ф.д Ш.Хамроева тақризи асосида

SIMILARITY LEVELS IN FORM AND CONTENT IN SIMPLE SENTENCES

The development of research in Uzbekistan, the emergence of original scientific texts requires the development of a certain linguistic control (to prevent duplication). For this, it is necessary to create software that determines the level of similarity of the content of scientific texts available in electronic form. Experts in a given field, such as painters or sculptors, determine whether a work of art is copied, and scientists in a given field determine whether a work of art is copied. The increase in the number of problems in this example is related to the posting of research results in higher education on the Internet. This situation has arisen today and requires a new level of struggle against illegal use of someone else's intellectual property in the world.

Key words: speech, artificial intelligence, linguistics, molding, scientific text, synonymy, content, exact similarity, ranking, copyright, linguistic expertise.

УРОВНИ СХОДСТВА ПО ФОРМЕ И СОДЕРЖАНИЮ В ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ

Развитие исследований в Узбекистане, появление оригинальных научных текстов требует развития определенного лингвистического контроля (для предотвращения дублирования). Для этого необходимо создать программное обеспечение, определяющее уровень подобия содержания научных текстов, доступных в электронном виде. Эксперты в данной области, например, художники или скульпторы, определяют, копируется ли произведение искусства, а ученые в данной области определяют, копируется ли произведение искусства. Увеличение количества проблем в этом примере связано с размещением в Интернете результатов научных исследований в сфере высшего образования. Такая ситуация возникла сегодня и требует нового уровня борьбы с незаконным использованием чужой интеллектуальной собственности в мире.

Ключевые слова: речь, искусственный интеллект, лингвистика, лепка, научный текст, синонимия, содержание, точное сходство, ранжирование, авторское право, лингвистическая экспертиза.

СОДДА ГАПЛАРДА ШАКЛ ВА МАЗМУНДАГИ ЎХШАШЛИК ДАРАЖАЛАРИ

Ўзбекистонда илмий-тадқиқотнинг ривожланиши, оригинал илмий матнларнинг пайдо бўлиши, муайян лингвистик назорат (қўчирма-ликларнинг олдини олиш учун) тартибини ишлаб чиқишни тақозо қилади. Бунинг учун электрон шаклда мавжуд илмий матнларнинг мазмуний ўхшашлик даражасини аниқлайдиган дастурий таъминот яратилиши зарур. Бирор ишни қўчирма-шахсият эканлигини ўша соҳа мутахассислари масалан, санъат асарини қўчирилганлигини расом ёки ҳайкалтарошлар, илмий-бадиий асарнинг қўчирма-шахсият эканлигини са соҳа олимлари аниқлаб беради. Бу масалда муаммоларнинг қўпайиши олий таълимда амалга оширилаётган илмий ишларни интернет тармоғига жойлаштириб бориш билан боғлиқ. Юзага келган бундай вазият бугунги кунга келиб, дунёда ўзгаришнинг интеллектуал мулкдан ноқонуний фойдаланишга қарши курашишни янги босқичга қўтаришни талаб қилмоқда.

Калит сўзлар: гап, сунъий интеллект, лингвистика, қолиплаштириш, илмий матн, синонимия, мазмун, айнан ўхшашлик, даражаланиш, муаллифлик ҳуқуқи, лингвистик экспертиза.

Табиий тилда баён қилинган фикрларнинг компьютер томонидан тушунилиши ва ҳосил қилиниши; матнни тушунадиган ва мағзини чақа оладиган компьютер дастурлари қолипларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш бугун ҳар доимгидан ҳам долзарб. Яъни, матн элементлари (сўзлар, жумлалар ва матнлар) ўртасидаги семантик ўхшашликни ўлчашни автоматлаштириш. Ушбу ишимизнинг асосий мақсади илмий матнлардаги содда гаплар мисолида уларнинг ўзаро маъно-мазмун ишлора қилаётган фикрларининг ўхшашлик даражаси ва уни аниқлашнинг назарий асосларини ишлаб чиқиш ва сунъий интеллект учун база сифатида шакллантириш.

Ҳозирги ўзбек адабий тили XX асрнинг иккинчи ярмида етакчилик қилган, асосий мақсади ўзбек адабий тили меъёрларини яратиш, она тили таълими учун лингвистик материал ва тавсияларни ишлаб чиқиш бўлганлиги, яъни ўзбек формал тилшунослиги таъсири остида шаклланган ва XX асрнинг охири чорагида даврнинг талаб ва мақсадларида содир бўлган кескин

ўзгаришлар натижасида систем-структур таҳлил усуллари-га ўтганлиги таъкидланади. Бугунги кунда тилга тафаккурни шакллантирувчи ва ривожлантирувчи, нутқий мулоқотда сон-саноксиз шакл ва қўринишларда воқеланадиган, ҳар бир воқеланиш қўриниши ўзига хос мақсад ва вазифаларга эга бўлган имкониятлар хазинаси сифатида муносабатда бўлиш юзага келганлиги таъкидланса-да, амалга оширилган ишлар қўлами бунга етарли далил бўлиб хизмат қила олмайди. Тилнинг сунъий интеллект сифатидаги қиёфаси эътироф этгулик даражада шаклланган эмас. Масалан, “имло хатоларини толовчи, тиниш белгилари ва услубий хатоларни тузатувчи” компьютер дастурлари, “овозли луғатлар”ни ҳамон ишлаб чиқилмаганлиги фиркимизни тасдиқлай олади. Биз ишимиз доирасида “Содда даража гаплар...” мисолида мазмуний ўхшашлик даражасининг лингвистик асосларини ишлаб чиқишни мақсади қилганимиз ҳолда тилимизнинг ривожланган табиий тиллар қаторида ўзининг сунъий интеллектга айланган қўриниши бўлишини таъминлашга эришиш ҳамда илмий-

тадқиқотларда оригинал матнлар юзага келишини таъминлаш учун кўчирмакашликка барҳам беришга хизмат қилиш.

Худди шу ёндашувга кўра, бир мунча янги соҳа сифатида Когнитив тилшунослик юзага келди. Когнитивизмга кўра, инсон ахборотни ишлаб чикувчи тизим сифатида ўрганилиши, инсон ҳулки эса унинг ички ҳолатлари терминларида тавсифланиши ва изоҳланиши лозим. Бу кўриниб турган кузатиш мумкин бўлган ҳолатлар бўлиб, улар тўғри ечиш, ахборотни қабул қилиш, ишлаб чиқиш, сақлаш ва муайян мақсадга йўналтиришга хизмат қилади. [3] Бу ўринда ахборотни қабул қилиш, қайта ишлаш ва маълум бир мақсадга йўналтириш учун тугал фикрни ифодаловчи гапнинг аҳамияти юқори. Сўз муайян бир тушунчани ифодаласада, унда мавҳумлик бор. Масалан, *одам* сўзи умимий мавжудотни ифодаласа *дангаса одам* сўз бирикмасида эса ўша одамнинг дангаса эканлиги ҳақида аниқроқ тавсифий тасаввур пайдо бўлмоқда. Кўриниб турибдики, бунда ҳам мавжуд тасаввурда камчилик мавжуд. Албатта бу "*Дангаса бахтли бўлмайди.*" Гап тарзида ифодаланса қандай одам бахтга эриша олмаслиги ҳақида мукамал ва тугал фикр юзага чиқади. Тилдан фойдаланиш фикрни шакллантириш ва баён қилишдан, яъни фаол коммуникациядан иборат. Бу эса ўз навбатида гап востисида амалга ошади. Табиий тилда баён қилинган фикрларнинг сунъий дастурлар томонидан тушунилиши ва ҳосил қилинишига эҳтиёжнинг ошишига сабаб сифатида даврнинг талаблари ва инсонларнинг турмуш-тарзини тезлашганлиги билан ҳам характерланади. Яна ҳам аниқроқ баён қиладиган бўлсак, ҳозирда амалга оширилаётган илмий ишларни интернетга жойлаш ва улардан арзон ва осон фойдаланиш орқали жиддий муаммага айланиб улгурган кўчирмакашликни олдини олишнинг долзарб вазифа эканлигидир. Синонимия, айниса грамматик синонимия, тил фанининг нисбатан ёш йўналиши: Ушбу таълимотнинг ривожланишининг дастлабки даврида асосий эътибор лексик синонимикага қаратилди, натижада у жуда чуқур ўрганилган. Ушбу анъана бугунги кунда ҳам амал қилади. [2] Салкам қирқ йил аввал айтилган ушбу илмий ҳукм бугунги кунда ҳам сезиларли даражада ўзгаришга учрамаган. Бугунги кунда ҳам грамматик синонимия муаммолари нисбатан кам ёритилган. Лексик синонимия масаласида эса жуда кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган ва шундай давом этмоқда. Лексик синонимиянинг муҳим жиҳати шундаки, у грамматик синонимия билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, умумий жиҳатларга эга. Гарчи "грамматик синонимия" атамаси янги бўлмаса ҳам (бу ерда бу атама билан дастлаб А.М.Пешковский (1927), [10] Фарбий Европа лингвистик адабиётида эса О. Эсперсен (1933) дуч келган), бу соҳа сўнгги ўн йилликларда В.П.Сухотин, В. И.И асарларида. Яртсева, Г. Золотова, П. Евгениева, Э. И. Шенделс, В. И. Кононенко, М. Ф. Палевской ва бошқалар синонимия назариясининг кўплаб фундаментал муаммоларини таъкидлаган қимматли ишларни бошлаб берди. [3] Ўрганилаётган ушбу янги соҳада, ҳали ҳам бирон бир якуний ечимни топмаган ва ханузгача мунозарали саволлар мавжуд: синтактик бирликлар синонимикасини аниқлаш принципи, синтактик синонимлар ва синтактик вариантлар, дублетлар, бир томонлама ва кўп қиррали, ўзаро боғлиқлик, ўзаро алмашилиш, синонимик конструкцияларнинг доминантларини аниқлаш ва бошқалар. Ўзбек тилшунослигида ушбу масалалар албатта, рус тилшунослиги таъсирида ўрганилиши юзага келган бўлиб, бу борада А.Г. Ғуломов, М.А. Аскарова, Ф.С.Убаева, А.С. Сафасваларнинг изланишлари (ушбу муаммонинг айрим алоҳида масалаларига бағишланган мақолаларга)мақолаларни таъкидлаш мумкин. Аслида

тилшунослик тарихида биринчи марта М.В.Ломоносов грамматик параллелик ҳақида гапирган ва А.М.Пешковский грамматик синонимларни ўрганишга асос яратди. А.М.Пешковскийдан сўнг грамматик синонимлар бошқа тадқиқотчилар ўрганадиган объектга айланди: Г, И, Рихтер, М.К.Милих ва бошқалар. Агар ушбу муаммони ўрганиш бошида тадқиқотчилар масаланинг умумий назарий жиҳатлари билан шуғулланган бўлсалар, сўнгга 50-60 йилларда морфологик ва синтактик синонимларни фарқлаш, грамматик синонимларни ўрганиш хусусиятлари (иборалар, содда гаплар) каби алоҳида масалаларни кўриб чиқишга бағишланган кўплаб асарлар нашр этилди. [2]

Ўтган асрда ушбу мавзу тадиқ қилинганда Синтактик синонимия муаммоларини ўрганиш, унинг катта назарий қийматидан ташқари, стилистика, таржима назарияси ва амалиёти ва нутқ маданияти учун шубҳасиз кизиқиш уйғотиши таъкидланган бўлиб, бугунги кунда эса юқорида айтганимиздек, илмий ишлардаги мазмуний ўхшашлик даражаларини аниқлаш орқали кўчирмакашликни олдини олиш, ёзилаётган тадқиқот материалларининг оригиналликни таъминлашга хизмат қилиши билан факрланади.

Мазмун ҳақида фикр-мулоҳазалар юритилганда сўз ва у билан боғлиқ тил ҳодисаларидан бири бўлган синонимия ҳақида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Синонимия тил ҳодисаси сифатида барча табиий тиллар учун хос бўлгани ҳолда олимларнинг доимий эътибор марказида. Ўзбек тилшунослигида ҳам синонимия ҳамда тилда мазмун масаласида кўплаб қимматли тадқиқотлар амалга оширилганлигини юқорида ҳам таъкидлаб ўтдик. Жумладан, Тилшунослик терминларининг изоҳли луғатида *Синонимия* (юн. *synonymia* — *бир хил номга эгалик*). *Тил бирликларининг (сўзлар, иборалар ва б.) бир-хил денотатив маънога эга бўлиши: Лексик синонимия. Фразеологик синонимия. Аффиксал синонимия. Синтактик синонимия.* [5] деб келтирилганлигидан маълум бўладики, синонимия ҳодисаси, қўшимчалар, сўзлар, иборалар ҳамда гапларда ҳам мавжуд ҳодиса. Ўзбек тилшунослигида синонимия ҳодисаси қўшимчалар, сўзлар ҳамда иборалар юзасидан кўплаб қимматли ишлар амалга оширилган бўлса-да, лексик гаплар синонимияси масаласида фақатгина Р. Сайфуллаеванинг (Синонимия повествовательных предложений современном узбекском языке, 1982.) иши қимматли материал бўлиб, бу тадқиқот иши учун бадиий асарлар, публицистик материаллар ва оғзаки нутқ манбалари асосида амалга оширилган.

Мазкур тадқиқот ишимиз учун ОАК рўйхатидаги Тил ва адабиёт таълими журналининг 2017 йилдан 2021 йил учунчи ойига қадар чиққан нашрлардаги мақолалардан ҳамда интернет сайтига жойлаштирилган диссертация ва авторефератлардаги жами мингга яқин содда гаплар юзасидан таҳлилларни амалга оширдик. Илмий матнларда(мавқолаларда) ўртача қирқ-қирқ бештагача гаплар иштирок этган бўлиб, шулардан ўртача тўрт-бешта, таълим-тарбия назарияси билан боғлиқ мақола матнларидан ўн-ўн иккитагача содда ёйиқ гаплар учрашини аниқладик. Умумий ҳисобда содда гаплар тилшунослик, адабиётшунослик ва таълим-тарбия назарияси билан боғлиқ мақола матнларида 2-3 фоиз (%)ни ташкил қилди. Масалан, тилшунослик – лингвистика синонимларининг маъноси айнан бир хил. Йиғламоқ, йиғламосирамоқ синонимларининг маъносида фарқ мавжуд. [5] Сўзлар одадга яқка ҳолда ўхшаш, умумий матн таркибида эса айнан ўхшаш бўлиши мумкин.

Гапларда синонимияни келтириувчи энг кичик воситаси бу қўшимчалардир. Масалан, *Албатта, бу йўналишда ўтган давр мобайнида салмоқли ишлар амалга*

оширилди. [11] Албатта, бу йўналишида ўтган давр мобайнида салмоқли ишлар амалга оширилган. Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида ўтган замон феъли бир неча шакл ёрдамида ифодаланади: [-дим] (ўқидим, ўқидинг, ўқиди); [-ган] (ўқиганман, ўқигансан, ўқиган); [-(и)б-] (ўқибман, ўқибсан, ўқибди); [-эди/экан/эмиш] (ёзган эдим, ишлаётган эди, ишлаган эдинг, ишлар эдилар, ишламоқчи эдим). [11] Худди шу каби ҳодисани куйидаги гапда текшириб кўрсак бошқача ҳолат юзага келади. Дарсликларга таржима жараёнида ўша миллатнинг тарихи, маданияти, миллий қадриятлари ҳақидаги маълумотлар маълум даражада сингдирилди. [6] ни “Дарсликларга таржима жараёнида ўша миллатнинг тарихи, маданияти, миллий қадриятлари ҳақидаги маълумотлар маълум даражада сингдирил+ган.” тарзида ўзгартирамиз. Мазкур гапдаги феъл – ди шаклидан –ган шаклига ўтганлиги сабабли дарсликларга даги –гани – да ўзгартиши ўринли бўлади, яъни Дарсликлар+да ... сингдирилган. Аввалги гапда биргина кўшимча ўзгартирилган бўлса, иккинчи гапда охирида ўзгарган кўшимча сўзни жўналиш келишигидан ўрин-пайт келишигига ўтишини тақозо қилди. Ҳақиқий маънодаги маданий нутқ шахс умуммаданий савиясининг фавқулодда муҳим унсурларидан биридир. [11]

УГМдаги категориал маъно билан зич ҳолатдаги ёндош маъно. Бу замон маъноси: [-ян]; [-ётиб]; [-ётир]; [-моқда] аффикслари билан ифодаланади. Шакллар орасидаги фарқ соф услубий асосда. Аниқроғи, [-ян-] умумуслубий ва кенг истеъмоллиги, [-ётиб-] ва [-ётир] диалектал ва поетик хусусияти билан, [-моқда] шакли китобий услубга хослиги ҳилан характерланади. Уларда замонни ифодалашда фарқ сезилмайди. [8]

Ўзбек тилишунослигининг бугунги тараққиёти янада янги ва яхши лугатлар яратишга имконият беради. [11] Мазкур гапни куйидаги кўринишларда ифодалаш мумкин:

Ўзбек тилишунослигининг бугунги тараққиёти янада янги ва яхши лугатлар яратишга имконият бер+моқда.

Бундан маълум бўладики, ҳақиқатдан ҳам ҳозирги замон кўшимчалари маъно ифодалашда ва услуб

жиҳатидан ҳам жиддий фарққа эга бўлмай, балки айнан ўхшашдир.

Шу билан бирга хорижлик ҳамкорлар билан биргаликда, жумладан, Европа Иттифоқининг Эрасмус-дастури доирасида турли халқаро лойиҳалар амалга оширилмоқда[3]. Айнан олдинги гапдаги ҳодисани мазкур гапда ҳам текшириб кўрилса натижа деярли тақрорланишини кўриш мумкин:

1. Шу билан бирга хорижлик ҳамкорлар билан биргаликда, жумладан, Европа Иттифоқининг Эрасмус-дастури доирасида турли халқаро лойиҳалар амалга оширил+аяпти.

2. Шу билан бирга хорижлик ҳамкорлар билан биргаликда, жумладан, Европа Иттифоқининг Эрасмус-дастури доирасида турли халқаро лойиҳалар амалга оширил+аётир.

3. Шу билан бирга хорижлик ҳамкорлар билан биргаликда, жумладан, Европа Иттифоқининг Эрасмус-дастури доирасида турли халқаро лойиҳалар амалга оширила+ди. Тарзида бўлганда эса мазмун келаси замонга ўтиб кетиши сабабли таҳлил қилинган аввалги гапдагидан кўра ҳозирги замон шакли ясовчи кўшимчани кўллаш билан боғлиқ вариант биттага камайганлигини кузатиш мумкин. Аввалги гапларда феълнинг замон шаклини синонимига ўзгартирган бўлсак, мазкур гапда сўздаги таъкид маъносини билдирувчи – дир кўшимчасини олиш билан ўзгартриб кўрамиз. Ҳақиқий маънодаги маданий нутқ шахс умуммаданий савиясининг фавқулодда муҳим унсурларидан бири. Ушбу гапнинг кесимида келган –дир кўшимчаси юклама бўлганлиги сабабли уни олиб ташлаш билан деярли гапнинг шакли ва мазмуни, айтилаётган фикрнинг мавқеи ўзгармайди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, тил бирликлари доирасида амалга оширилаётган тадқиқотларда амалийликка урғу бериш, тилнинг ижтимоий роли ва мавқеини оширишда муҳим аҳмият касб этади. Тилни қилиплаштириш, уни сунъий интеллект сифатида шакллантириш бугунги кундаги кўплаб ижтимоий, иқтисодий, маънавий-маърифий ҳамда таълимий муаммоларнинг ечилишига хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. V jildlik. 1-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. 56 b
2. Safarov.Sh. Kognitiv tilshunoslik. Samarqand. 2006-yil
3. Маслова В. Когнитив тилшунослик. (ўқув қўлланма) Самарақанд – 2005
4. Сайфуллаева Р. Синонимия повествовательных предложений в современном узбекском языке. кан.фил.наук. автореферат, Т.:1982
5. Ҳожиев.А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. Тошкент.ЎзМЭ. 2002 йил, 88-бет
6. Ҳамроев. М. А. Она тили (ОТМ учун дарслик) Тошкент 2007.64
7. Abdullayeva M va boshq.Qisqacha falsafa lug'ati. Toshkent. 2004-yil
8. Nazarov Q. Falsafa .Toshkent. 2000-yil
9. Sayfullaeva R., Mengliyev B.va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili – Toshkent. 2010-yil.
10. Бозоров.О Ўзбек тилида даражаланиш. Ф.ф.д.дисс..... Тошкент 1997.
11. Til va adabiyot ta'limi. 2017.10-сон.
12. Lex.uz
13. Ziyouz.com
14. Antiplagiat.ru

Шахноза МУСТАНОВА,

Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университети катта ўқитувчиси,

e-mail: anvars-sayfullaev@mail.ru

THE MAIN STRATEGIES IN SIMULTANEOUS INTERPRETING

Abstract

The article sheds light on the main strategies applied in simultaneous interpreting. The author brings forward the definitions of those strategies and provides ideas of some scholars regarding the issue.

Key words: simultaneous interpreting, strategies, lexis, syntax, word order, interference.

ОСНОВНЫЕ СТРАТЕГИИ В СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация

В статье автор рассматривает основные стратегии, используемые переводчиками-синхронистами в процессе синхронного перевода. Также приводятся определения наиболее часто употребляемых стратегий и обсуждаются мнения некоторых ученых переводоведов о данной проблеме.

Ключевые слова: синхронный перевод, стратегии, лексика, синтаксис, интерференция.

SINXRON TARJIMANING ASOSIY STRATEGIYALARI

Аннотация

Maqolada sinxron tarjimonlar tomonidan tarjima jarayonida eng ko'p qo'llaniladigan asosiy strategiyalar va ularning xususiyatlari yoritilgan. Sinxron tarjima strategiyalariga qisqacha ta'rif berilib, ularning maqsadlari va bu borada ba'zi olimlarning fikrlari keltirilgan.

Tayanch so'zlar: sinxron tarjima, strategiya, leksika, sintaksis, so'z taritibi, interferensiya.

INTRODUCTION. The tasks of this article include studying the problems of strategies in simultaneous interpreting (SI). There are various definitions provided by scholars to the term 'strategy'. The term can be viewed from many perspectives. Ilyukhin defines the term 'strategy' as "the method of realizing interpretation task involving adequate transformation of the communicative intention from the source language (SL) into the target language (TL) taking into account cultural and personal characteristics of the orator" [3; 28, our translation]. In this quote one would highlight the need for culturological, to be more precise, socio-cultural peculiarities of both SL, and TL.

Strategies or interpreting methods are referred to as "coping approaches" (7; 191) or "techniques" (7; 191). (8; 101). They are defined as deliberate (9; 253; 7; 191; 6; 152) and goal-oriented procedures for resolving issues arising from the interpreters' work limitations in processing power or an information gap, or to make the interpreter's job easier and to avoid future problems. The automatic activation of techniques occurs when they are used repeatedly and successfully. The interpreter is then able to work through capability constraints and make the most of available computing power (10; 132; 9; 758).

To begin with, an interpreting strategy should be a critical component of interpreter education as an important aspect of interpreting expertise. "Good frequent use of a particular strategy leads to automation," according to the theory, and "automated strategic processes minimize the cognitive burden of interpreting" (6; 151). Various classifications of interpreting techniques can be used in interpreting studies. Pöschhacker (11; 132) first distinguishes between general and specific strategies. General strategies apply to all languages, while specific strategies are unique to specific language pairs and are used to address specific interpretation challenges.

Gile provides the most advanced strategy research available (1995). According to the author, choosing a strategy

is dependent on the application of a set of principles, which include:

- the rule of maximum information in an original message,
- the rule of maximum effect on receivers,
- the rule of minimum effort,
- the rule of saving one's face in case of emergency,
- the rule of striving for safety.

As a result, he proposes a collection of 19 methods of solving understanding problems: stalling, inspiring the booth-mate, using evidence, using hyperonyms, phonetic reconstruction, tactic absence, clarification, paraphrasing, creating a parallel text, transcoding, referring to various sources, re-ordering linguistic elements in a list, note-taking, variable décalage, preceding the speaker, and finally turning off a microphone (pp. 129–135)

The survey of literature on interpreting strategies, as well as our own experience, allows us to identify the following main strategies:

- 1) compression (condensation);
- 2) trial and error strategy;
- 3) anticipation strategy;
- 4) stalling.
- 5) interference avoiding strategy.

Let us briefly describe each of the above given strategies.

One of the most significant strategies applied in SI is the strategy of **compression** which we consider to be important to research along with the strategy of decompression. Compression is defined as a more condensed form of a source text (ST). The major means of compression are:

- a) omitting the extra elements;
- b) omitting the elements of the text which are evident from the communicative context;
- c) using more compact forms of expression [4; 27].

Compression strategy is especially relevant in those cases when the orator speaks at a very high pace, and an interpreter faces difficulty following him/her and interpreting their speech simultaneously. In other words, the most important factor requiring the application of the strategy of compression is the factor of time. In such situations, simultaneous interpreters can omit certain details and qualities pertaining the main message. The example of compression can be illustrated as follows: *Bu ofat butun insoniyatning zaif jihatlarini yaqqol ko'rsatdi* - *This calamity has vividly revealed humanity's vulnerability*. In the example we can see that the interpreter omitted the word "butun" and the two-word expression "zaif jihatlari" was substituted in the TT with a single word "vulnerability". We can see that the overall message in the TL did not experience any lack or insufficiency of the information.

Another factor requiring interpreters to compress the ST is the redundancy of such information in the SL. In this case, compression can be used due to the fact that omitting redundant elements does not lead to the semantic loss.

For example, in the following paragraph, Shavkat Mirziyoyev, President of the Republic of Uzbekistan states as follows: *"In this context, all of us have deeply realized the need for consolidating the mutual efforts of governments, parliaments, civil society institutions; strengthening the principles of common responsibility; coordinating international partnership accordingly; increasing the status and capacity, as well as expanding the competences of the World Health Organization"* (1). In this sentence, there are a number of semantically related words that can be omitted and substituted with a more general phrase: political and social institutions. *In this context, all of us have deeply realized the need for consolidating the mutual efforts of political and social institutions; strengthening the principles of common responsibility; coordinating international partnership accordingly; increasing the status and capacity, as well as expanding the competences of the World Health Organization*.

There are various types of compression. Ilyukhin identifies syllabic, lexical, semantic, and syntactical types.

It should be noted that all the above types of compression can be used fully or partially in one utterance. Our observations show that the most effective way of compression is syntactical compression when complex and compound sentences can be rendered into the TL by means of simple sentences. For instance, *Ma'lumki, yoshlar bilan ishlash bo'yicha Toshkent shahri namunasi yaratilib, o'g'il-qizlarning muammolari, taklif va istaklarini bevosita o'rganish yo'lga qo'yildi. Ushbu tajriba mamlakatimiz bo'ylab keng qanot yozib, barcha shahar va tumanlarda Yoshlar festivallari o'tkazildi.* - *As is known, we have developed Tashkent model of working with the youth* (2).

In the above examples, we can see that the expanded constructions are substituted by shorter ones.

However, we must highlight that whenever compression is used, the major essences of the message must be preserved. Otherwise, compression is considered to have a negative impact on the quality of interpretation, to be more precise, to the loss of the essential meaning of the message in SL.

THE MAIN PART. Many researchers rightfully state that whatever type of compression is used, the interpreter must render the intended message. This is obviously connected with the problem of equivalence and adequacy in translation. In this regard, we support Shveytser, who claims that the adequacy of translation is with the following parameters:

- 1) Communicative intention;
- 2) Functional characteristics of the SL;
- 3) The communicative effect.

Speaking about the functional criteria, we must also mention stylistic adequacy of translation. Here one should bear in mind the fact that literal translation of stylistic means does not lead to the required communicative effect. This is true about translating expressive linguistic means, phraseological units, paroemes, and stylistic devices.

Summing up, we can conclude that compression is used when the orator's speech contains repetition, redundant words and expressions, as well as redundant information, meaningless words, fillers, and etc. In most cases, compression is caused by the time factor, i.e. when the orator speaks too fast.

Another strategy widely used in simultaneous interpreting is the strategy of **trial and errors**. The definition of this strategy can be seen in the work by Shveytser who describes it as "a consecutive approach to the best decision by rejecting a number of options that do not meet certain selection criteria" [4; 202]. The strategy of trial and errors seems to be the most efficient when translating polysemantic words and expressions, stylistically marked words, equivalent lacking lexical units, as well in cases when the speaker uses implicit meanings. For example, in his address to the youth of Uzbekistan in December, 2020, the President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev said the followings: *"Kelqusi yilda kamida 500 ming yoshga ish joyi yaratishi mumkin bo'lgan ushbu harakatni biz ham albatta ma'qullaymiz. "Hunarli kishi xor bo'lmas", deydi xalqimiz"* (1). In this sentence the president used an Uzbek proverb which is related to leaning skills. When translating these words one of the interpreters rendered them as follows: *"We also support this movement which is going to result in creating at least 500 new jobs next year. As our people say 'A man who has a craft.... One who has skills will find his way."*

As seen from the example, the interpreter first tried to interpret the proverb word-for-word, but soon realizing the mistake, corrected it and just provided the explanation of the proverb. Translating this proverb could have led to a number of problems if using the word 'craft'. There is a saying in English which contains this word: 'Jack of all crafts' which has a negative connotation. While the one used in the speech of the President has a positive one. So, one needs to think carefully before translating proverbs. However, in simultaneous interpreting, interpreters lack time and this sometimes may lead them to errors.

The trial and errors strategy is directly connected with the background knowledge of an interpreter, the understanding of the situation, as well as the knowledge of the problem under discussion, and the style of the orator's speech. In cases when mistakes occur, the interpreter needs to correct the mistake. There are two ways to do it: 1) by adding the information which was omitted or wrongly interpreted; 2) in case of a conceptually significant mistake, the interpreter should admit the mistake, correct it, and apologize to the audience. As Ilyukhin [3] states, this strategy is with two sub-strategies: the sub-strategy of realizing the error, and the sub-strategy of choosing the correct variant.

Anticipation, as is known is a common technique applied at the stage of speech perception and production [4; 2002]. According to the scholar, this strategy allows the interpreter to listen and talk at the same time. Anticipation is one of the fundamental processes of perception and speech processing in psycholinguistics and cognitive psychology. The mechanism of anticipation is lies in the fact that an interpreter forms hypothesis as regards of the speech yet to be pronounced. Certainly these hypotheses are not always correct. However, they do activate cognitive process in the mind of the interpreter which undoubtedly helps him in the process of interpreting. One should underscore that anticipation is a complex mechanism which involves all

language levels; phonological, morphological, lexical, and syntactical. Using the strategy of anticipation, an interpreter triggers both bottom-up, and top-down mechanisms of perception [**Bottom-up processing** begins with the retrieval of sensory information from our external environment to build perceptions based on the current input of sensory information. **Top-down processing** is the interpretation of incoming information based on prior knowledge, experiences, and expectations]. Thus, anticipation allows an interpreter, on the one hand to save time, on the other hand to render the required volume of information. In addition, the use of this strategy is connected with such notions as memory and the knowledge of a language. Undoubtedly, knowing the major problems of the orator's speech, or background knowledge, is also a prerequisite condition for applying the anticipation technique. In the process of speech perception, with the help of anticipation strategy, the general plan of the orator's speech or its part is structured in the mind of an interpreter (in his/her mind, an interpreter draws a general plan of the orator's speech or its part).

So, we can state that the anticipation strategy is directly connected to psychological factors (perception, memory, cognition, etc.) and linguistic factors (knowing a language including all its levels).

The strategy of **stalling** is an attempt to win time by slowing the process of the interpreted material and fill the pauses formed with information that does not contain any significantly new message [7;113]. The aim of applying this strategy is to fill the prolonged pauses both in the orator's speech and in the speech of the interpreter when s/he does not fully understand the TT or needs more information and a wider context. For example, when an interpreter faces a term whose meaning is not clear from the narrow context, he or she needs time to hear the speech in order to make sure that they fully understand the meaning of the term in a wider context. In such case the intended pause helps interpreters understand the wider context and the meaning of the ambiguous term. Stalling was researched by some scholars (Giles, Setton, Kalina, Kirchhoff, Ilyukhin) who suggest a number of possible ways to solve the problem of pauses. For instance, Ilyukhin (2001) writes about semantic transformations built on hyponemic and hyperonemic relations. In such cases, in order to name one and the same object or notion, interpreters may use linguistic units with a narrower, more concrete meaning, or wider, more abstract meanings. Donato (2003: 106) describes *stalling as a strategy aiming at "buying time"*. Interpreters turn to this strategy when they need more time for a complete comprehension of the TT. Stalling is usually produced in the form of generic statements (that do not come in the ST). Thus so as to fill in the produced pauses, interpreters may use semantic transformations including paraphrased statements of the previous utterances, hyponemic and hyperonemic units, various types of repetitions, in particular synonymic words and expressions, as well as references to the previously mentioned information using such expressions as 'As it was mentioned above, In other words, Putting it in other words, As it was said, It should be stressed/emphasized that', and etc.

One of the main strategies in bilingual conditions, especially when the two languages are non-related, is the strategy of **avoiding interference**. It should be noted that, among the above mentioned strategies, this one is the least studied despite the fact that in the context of Uzbekistan when interpreting simultaneously from Uzbek into English the problems related to interference come to the fore. A simultaneous interpreter needs not only deep knowledge of the two languages, but also the ability to anticipate the errors resulting from interference.

Interference, as is known, is "the interaction of language systems in bilingual conditions... expressed in the shift from the norm and the system of the second language under the influence of the native language" (translated by the author) [7; 197].

Let us briefly look through possible difficulties in simultaneous interpreting from Uzbek into English caused by interference. The issues related to grammatical and lexical difficulties in SI have been researched comprehensively in the light of General theory of translation. As is known, the followings constitute grammatical problems:

1) problems of translating parts of speech and L1 interference into the process of translation. The Uzbek language just as Russian has a tendency to nominalization which is expressed in substantiation of actions and processes. It means Uzbek uses more nominal units (*harakat nomi*) instead of verbs. Therefore, often the nominal units containing "harakat nomi" in the Uzbek language are rendered into English by verbal expressions.

For example,

Mazkur rejaning asosiy g'oyasi Suriyadagi harbiy nizoning bartaraf etilishini boshqichma-bosqich amalga oshirishdir. – The main objective of the plan is to carry out a gradual settlement of the military conflict in Syria.

Biz yadroviy qurolni tarqatishini oldini olish uchun moliyalashtirish miqdorini qisqartirmoqchimiz. – We are going to reduce the funds in order to prevent the proliferation of nuclear weapons.

More frequent use of verbal forms in the English language is caused by the fact that English is considered to be a verbal language as one can see the tendency to the prevalence of verbal forms rather than nominal ones.

In the above examples we viewed the use of the infinitive constructions instead of nominal constructions.

It is interesting to note that adjectives are used when translating verbal nouns from Uzbek into English.

Ex.: *yashash sharoitlarning yomonlashuvi* – lowers standards of life; *Parlament saylovlari* – Parliamentary elections.

Thus the process of translating from Uzbek into English requires the interpreter to substitute the nouns in the source text with verbs and adjectives in the target language.

2) the case with the article which exists in one language and does not in the other.

Article also presents a certain difficulty in translation. As is known, there is no article in Uzbek. However, when translating from Uzbek into English one should take into account all the nuances of using articles in English.

For example, sentences where there are such words as *bir/bitta/qandaydir* should be rendered into English using the indefinite article. *Xonada bir kishi utirib, eshitayotganini yozib olayotgan edi. – A man was sitting in the room taking down everything he heard.*

3) degrees of comparison also represent certain difficulties since in the Uzbek language the Superlative degree can also be expressed by such adverb of degree as 'juda' which has a corresponding lexeme 'very' which does not express any degree of comparison.

Suriyadagi mojaro juda shavqatsiz janjalga aylandi. – The conflict in Syria escalated into the most violent conflict. Islohotlar jarayonida ko'plab kambag'al oilalar va nogironligi mavjud yoshlarga juda kata yordam ko'rsatildi.

4) Lexical difficulties of translation caused by interference are observed in translation of polysemantic words which may have different lists of meanings in the two languages; translating phraseological units and set expressions, which represent the biggest difficulty for interpreters as due to the interference translators must avoid doing word for word translation.

Shahar hokimi fuqarolar bilan uchrashganida yana qovun tushirib qo'ydi. – The city mayor was again thrown off his balances while meeting with citizens.

There is no doubt that the most serious problem in SI is syntax which has its own peculiarities in every single language. In this regard, one should note the followings:

a) Translating verb tense forms. It is generally known that there are sixteen verb tense forms in the English language, while Uzbek has only three. The absence of corresponding Uzbek tense forms forces interpreters to find ways to substitute them in order to adequately interpret the information they hear in the SL by means of the TL.

For example: *Obyekt qurilishi jarayoni uch oydan beri davom etayotgan bo'lishiga qaramasdan, hali ham nihoyasiga yetmadi. – Although the object has been under construction for more than three months, it has not been completed yet.*

In this example two different tense forms in the source text were translated by means of one and the same Present Perfect tense form. It is accounted for the fact that Uzbek language has only one present form, and if the action involves both present and past time (the case when Present Perfect is used in English), it can be expressed only by the verb in the past tense form. However, the interpreter must pay attention to the fact that the compound verb 'nihoyasiga yetmadi' contains the idea of completeness of the action.

b) Word order. The order of the words in the sentence represents another challenge to interpreters. This is true due to obvious differences in the order that words come in a sentence. It is known that in the English language the word order is fixed where the sentence starts with the subject followed by the predicate after which the object is placed. However, in the Uzbek language the only fixed position is given to the verb which always comes at the very end of the sentence.

Mehmonlar Samarqand shahrining diqqatga sazovor joylari, tarixiy obidalarini ko'zdan kechirishdi va Siyob bozoriga tashrif buyurishdi. – The guests visited cultural and historical sights of Samarkand city and went to Siyab Bazaar.

Davlat rahbari 29 dekabrda parlamentga murojaatnomasida shu yili 10ta prezident maktabi buniyod

etilishini aytgan edi. – In his address to the Parliament on December 29, the head of state said that ten presidential schools will be established this year.

The difference in the word order in Uzbek and English sentences along with the fact that the predicate in Uzbek is placed at the end of the sentence proves that ideally simultaneous interpreters must start interpreting only after they have heard the end of the sentence. In practice, however, this is rather difficult to realize. In such cases, interpreters should use the anticipation strategy.

c) Syntactical relations within the word combination. In the English language, for instance, attributive constructions tend to occupy the prepositional or postpositional place as regards the noun. Whereas in Uzbek, the attribute has always a pre-positional location.

Malakasini oshirib bo'lgan mutaxassislar o'z ish joylariga qaytishdi. – Specialists who have finished their professional development courses have returned to their work places.

Yangi ta'mirdan chiqqan xonalarda o'qish maroqlidir. – It is pleasant to study in the classrooms recently refreshed.

Above we have listed the most notable lexical and grammatical difficulties that translators usually face. As for SI, interpreters must take into account all the above mentioned problems caused by interference.

CONCLUSION. So, interference avoiding strategy plays a significant role in the process of translation in general, and that of simultaneous interpreting in particular as the account of all possible problems of translation related to interference contributes largely to the achievement of adequate interpretation.

To conclude, simultaneous interpreting is a complex and complicated work and is the most difficult of all types and forms of translation. To achieve effective interpreting and adequate translation interpreters must not only know the languages they are interpreting to and from; they must be well-armed with the knowledge about the strategies that can help them perform their work in the best possible way and must be able to apply them whenever required.

LITERATURE

1. Mirziyoyev SH.M. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Yoshlar Formuda so'zlagan nutqi (<https://adti.uz/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-ozbekiston-yoshlari-forumida-sozlagan-nutqi/>)
2. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqi (https://www.youtube.com/watch?v=KSetN4Nik&ab_channel=MinistryofForeignAffairs%2CUzbekistan)
3. Илюхин В. М. Стратегии в синхронном переводе (на материале англо-русской и русско-английской комбинации перевода): дисс. ... к. филол. н. М., 2001. 206 с.
4. Швейцер А.Д. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты. - М.: Наука, 1988.
5. Ширяев А.Ф. Синхронный перевод с французского языка (исследование некоторых аспектов синхронности в связи с особенностями функционирования ИЯ): Автореф. Диссертации на соискание степени к.ф.н. -М., 1973 -24 с.
6. Bartłomiejczyk M. (2006) "Strategies of simultaneous interpreting and directionality", *Interpreting* 8/2, 149-174.
7. Gile D. Basic concepts and models in interpreter and translator training. Amsterdam : Benjamins, 1995.
8. Jones R. (1998) *Conference Interpreting Explained*, Manchester, St. Jerome.
9. Kalina S. (1992) "Discourse processing and interpreting strategies: an approach to the teaching of interpreting", in C. Dollerup / A. Loddegaard (eds) *Teaching Translation and Interpreting: Training, Talent and Experience*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 251-257.
10. Kalina S. (2000) "Interpreting competence as a basis and a goal for teaching", *The Interpreters' Newsletter* 10, 3-32.
11. Pöhhacker, Franz (1993a): "From knowledge to text: Coherence in simultaneous interpreting". In: Y. Gambier & J. Tömmola (eds.) *Translation and Knowledge*. Turku: Centre for Translation and Interpreting, 87-100.
12. Setton, R. A Pragmatic Theory of Simultaneous Interpretation / doctoral dissertation, Ann Arbor, Michigan, 1997.

УДК:1751.801

Гулбахор НАБИЕВА,
Андижон давлат университети
Немис тили ва адабиёти кафедраси
E-mail: etiborbaxriddinova@mail.ru
Иброҳимжон ЖАББОРОВ
Андижон давлат университети
Немис тили ва адабиёти кафедраси

ЎзДЖТУ профессори Г.И.Эргашева тақризи асосида

SCIENTIFIC THEORETICAL VIEWS ON THE INTRODUCTION OF THE CONCEPT OF "CONCEPT" IN LINGUISTICS AND ITS DEFINITION

Abstract

A concept is an element of consciousness that is autonomous relative to language. According to A. Vejvinskaya, a concept is a "bodyless concept", only the word can significantly prove its existence. There are several similar definitions of the concept. They create a conflict of different scientific theoretical views on the concept. This article analyzes these views and explains the definitions of the scholars.

Key words: concept, concept, conceptual system, lingvokognitiv unit, psycholinguistic unit, linguocultural reality, etymological layer, etymological layer, mental unit, perceptive cognitive-affective product

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ВВЕДЕНИЕ ПОНЯТИЯ «КОНЦЕПТ» В ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЕГО ОПРЕДЕЛЕНИЕ

Аннотация

Концепция - это элемент сознания, автономный по отношению к языку. По словам А. Вейвской, концепт - это «бестелесный концепт», только слово может достоверно доказать его существование. Есть несколько похожих определений этого понятия. Они создают конфликт различных научно-теоретических взглядов на концепцию. В этой статье анализируются эти взгляды и объясняются определения ученых.

Ключевые слова: концепт, концепт, концептуальная система, лингвокогнитивная единица, психолингвистическая единица, лингвокультурная реальность, этимологический слой, этимологический слой, ментальная единица, перцептивный когнитивно-аффективный продукт.

“КОНЦЕПТ” ТУШУНЧАСИ ТИЛШУНОСЛИККА КИРИБ КЕЛИШИ ВА УНИНГ ТАЪРИФИГА ДОИР ИЛМИЙ НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР

Аннотация

Концепт – бу, тилга нисбатан автоном бўлган онг элементидир. А.Вежбискаянинг белгилашича концепт – бу “танасиз тушунчадир”, фақатгина сўз унинг мавжудлигига сезиларли даражада исбот бўлиши мумкин. Концепт тушунчасига шу каби бир неча таърифлар мавжуд. Улар концепт тушунчасига келтирилган турли илмий назарий қарашлар тўқнашувини вужудга келтиради. Ушбу мақолада бу қарашларни таҳлил қилиб кўриб чиқилган, олимларнинг таърифларини изоҳланган.

Калит сўзлар: концепт, тушунча, концептуал тизим, лингвокогнитив бирлик, психолингвистик бирлик, лингвомаданий воқелик, этимологик қатлам, этимологик қатлам, ментал бирлик, перцептивкогнитив-аффектив ҳосила

Кириш. Когнитив тилшуносликнинг таянч тушунчаларидан бири – бу концептдир. Бу атама XX асрнинг 90-йилларига келиб кенг қўлланила бошлади. Концепт сўзи аслида латинча “conseptus” бўлиб “тушунча маъносини ифодалайди. Лингвистик энциклопедик лугатда “концепт” атамасига қуйидагича таъриф берилади. “Концепт” – бу сўз маъноси каби тушунча бўлиб, фақат боғланишлар тизими нуктаи назаридан фарқланади; маъно-тил тизимида; тушунча ҳам мантиқда; ҳам тилшуносликда тадқиқ этиладиган мантикий муносабатлар ва формалар тизимида бўлади[1].

Лингвистик тушунча сифатида концептга илк таърифи А.Вежбиская берган эди[2]. Унга кўра ўз номини эга ва инсоннинг “ҳақиқат” дунёси ҳақидаги маълум маданий шартланган тасаввурлари “ўзига хос” дунёсининг объектидир” деб таъриф беради. Концептга бир қанча олимлар таъриф бериб ўтишган. Концептнинг мавжуд бўлган таърифларида унинг мазмуни ва турли аспектлари акс эттирилади. Ушбу тушунча

Й.С.Кубрякова томонидан “хотиранинг, ментал лексиконнинг концептуал тизимнинг ва мия тилининг, инсон психикасида акс эттирилган дунёнинг барча манзарасининг оператив, мазмундорлиги бирлиги сифатида белгилайди. “Концепт – бу инсон онгидаги маданиятнинг қуюлган ҳосиласидир, маданият қандай кўринишда инсоннинг ментал дунёсидан ўрин олишидир[3].

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Илмий жамоатчиликка маълумки, концептни лингвокогнитив, психолингвистик, лингвомаданий воқелик, маданиятнинг асосий бирлиги, деб талқин қиладилар. Бизнинг назаримизда, концепт гештальт, фрейд-структуралар, сўзнинг ассотсиациялари вақоннотатсиялари, тилдаги категориялар, матн, сўз, лисоний ва нолисоний воситалар ёрдамида ифодаланади. М.И.Расулова, Г.Ш.Отахановлар структурасига кўра концептнинг этимологик қатламга, шунингдек, ядро ва периферияларга ҳам эгаллиги ва концептни белгилашда

ягона қараш ҳали ишлаб чиқилмаганлигини таъкидлашади.[4]

М.Галиева эса концептнинг хусусиятларини, унинг когнитив концептуал белгиларини талкин қилиш давомида концептнинг аниқ бир элементи биринчи ўринга чиқишини таъкидлайди[5].

“Концепт – тафаккур категорияси бўлиб, ўзига хос мураккаб қурилишга эга”[6] Рус тилшуноси В.З.Демьянков *концепт* терминининг лотин, франсуз, италян, немис, инглиз ва рус тилларида қўлланишини кўриб чиқиб қуйидаги хулосаларга келган:

а) дастлаб, “концепт” термини лотин тилида *кўнцептус* “*ибтидоий, бошланғич ҳолат*” маъноларида қўлланган. Италия ва инглиз тилларида концепт (консетто, консепто) бадий матнларда азалдан учраб келган ва кўпгина идиомаларда учрайди;

б) немис тилида эса концепт (*конзепт, консепт*) термини “*хом қолип*”, яъни рус тилидаги “*конспект*” маъносида қўлланган. Инглиз тилида эса концепт (*консепт*) фалсафий термин сифатида ишлатилади. Рус тилида концепт 1920-йиллардан бошлаб, 1970-йилларгача “*тушунча*” терминининг синоними сифатида қўлланган. Юкоридаги қарашларни ўрганиб чиқиб, В.З.Демьянков концепт терминининг лотин тилидаги маъносини асос қилиб олиб, “*бошланғич маъно*” деган мазмунни билдиришини таъкидлайди[7].

Шуни айтиб ўтиш жоизки, “тушунча”, “сўзнинг лексик маъноси” ва

“концепт” сўзлари маъно жиҳатдан бир-бирига жуда яқин. Аммо замонавий ижтимоий фанларда бу сўзлар турли маънода қўлланилади. В.З.Демьянковнинг таъкидлашича, “тушунча” ва “концепт” сўзлари ўртасидаги фарқ қуйидагича акс этган: тушунча тафаккурнинг мантикий шаклларида бири ҳисобланиб, инсонлар унинг ёрдамида воқеликни англайдилар[8].

Сўзнинг лексик маъноси ва концептнинг фарқи уларнинг категориал мавқеида кўринади, яъни сўзнинг лексик маъноси тилнинг семантик майдони бирлиги ҳисобланади, концепт эса инсон тафаккури маҳсули бўлиб, нутқ орқали фикрни баён қилиш жараёнини амалга оширишда иштирок этадиган ифода формаси ҳисобланади.

Концепт термини сўз маъносининг моҳиятидан кенгрокдир, чунки концептлар миллат тарихининг ривожланиши мобайнида ҳам ўз структураси ва шу структурани ташкил қилувчи белгиларни йўқотмайди. Концепт структураси қўшимча концепт белгилари пайдо бўлгани сари кенгайверади[9].

Концепт семантик жиҳатдан сўзнинг лексик маъносига нисбатан бойрокдир.

Бунинг асосий сабаби, концептнинг ментал бирлик сифатида талкин қилинишидир. Концепт доимо шахс билан боғлиқ. Концепт ўз ичига сўзнинг лексик маъносига хос равишда интеллектуал, ҳиссий, эстетик ахборотни олиши, терминга хос энциклопедик ахборотни қамраб олиши мумкин. Аммо концепт на лексик маъно ва на тушунча эмас. Унинг фарқини қуйидаги талқинда кўриш мумкин. Концепт – бу алоҳида бир халқ, ижтимоий синф, алоҳида мактаб ёки айнан бир индивиднинг борлиқдаги предмет ёки ҳодисага бўлган қарашлари асосида юзага келган ментал ҳодисадир[10].

Демак, сўзнинг лексик маъноси ва концепт тафаккур ва когнитив хусусият билан боғлиқ ҳодиса бўлиб, онда борлиқнинг акс этиши натижасидир. Бироқ концепт когнитив онг маҳсули бўлса, сўзнинг лексик маъноси лисоний онг маҳсулидир. Концепт билан сўзнинг лексик маъноси ўртасидаги фарқ шундаки, концепт концептосфера бирлиги ҳисобланса, сўзнинг лексик маъноси тилнинг семантик майдони бирлигидир.

Концептнинг моҳияти кенгрок бўлиб, у ўзида фақатгина маъно компонентларини эмас, инсон ҳаётий тажрибасида орттирилган билимлари, ондаги ахборот йиғиндиси, у ёки бу предмет ёки ҳодиса ҳақидаги *энциклопедик билимлари* мажмуидан иборат.

Лингвистик адабиётларда концепт терминига турлича таърифлар берилди. Тилшунослиқда биринчилардан бўлиб, концептни ўрганган олимлардан бири С.А.Асколдовдир. У концептга потенсиал, динамик структура сифатида баҳо беради. Унинг фикрича, концептнинг энг муҳим функцияларидан бири ўринбосарлик функциясидир. Концепт реал предметлар билан биргаликда шу предметнинг баъзи томонлари ёки реал ҳақиқатнинг ўрнини босиши мумкин[11].

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Баъзи олимларнинг фикрича, концепт инсон ўрганаётган объектнинг бутун борлиқдаги кўринишларидир. Концепт деганда, маданий аҳамиятга эга ақлий фаолият ва фалсафий билиш асоси билан боғлиқ ҳодиса тушунилади. Э.С.Кубрякова, Й.Г.Панкратс ва В.З.Демьянковларнинг “Краткий словарь когнитивных терминов” луғатида берилган таърифида биноан идеал мавҳум бирликлар, маънолар сифатида таърифланади. Бу бирликлар инсон фаолиятининг натижалари ҳамда билиш жараёнларини англатади. Концепт шахс томонидан борлиқнинг у ёки бу қисмини англаб, тасаввур қилиш орқали тўпланган ахборотдан иборат. Концептлар кузатилётган ҳодисаларни жамият томонидан ишлаб чиқилган ягона, аниқ категория ва синфларга жамлайди[12].

Ментал бирлик сифатида концептлар типологиясига биноан индивидуал, гуруҳий ва умуммиллий концептларга бўлинади. Таркиби бўйича концептлар схема, тушунча, фрейм ва шу қабиларга ажратиб ўрганилади. Концептнинг лисоний ифодаланишини лексема, фразеологик бирликлар, синтактик конструкция ва ҳаттоки, матн ва матн мажмуасида кўриш мумкин[13].

Концепт ментал бирлик ҳисобланиб, тафаккур элементи ҳамдир. Н.Д.Арутюнова концептни мантикий-фалсафий таълимот доирасида талкин қилиб, концептни инсон ва борлиқ ўртасидаги боғлаб турувчи маданий қатлам деб тушунади. А.А.Залевская концептни инсоннинг психик ҳаёти қонунарига бўйсунувчи, шахснинг билиш ва мулоқот жараёнида динамик характерга эга перцептивкогнитив-аффектив ҳосила сифатида талкин қилади[14]. Д.С.Лихачев концептни маънонинг “алгебраик” ифодаланиши сифатида талкин қилади. Унинг фикрича, инсон ўзининг ёзма ва оғзаки нутқида ушбу ифодаланишни қўллайди. Инсон концептнинг барча томонларини қамраб ола олмайдиган, баъзан уни ўз билими, ҳаётий тажрибаси, касби ва бошқалар нуқтаи назаридан талкин қилади[15].

Тил материали орқали концептни ўрганишга Н.Д.Арутюнова асос солган. Олима концептни ўрганишнинг мантикий тарафини илгари сурди. 1991 – йилдаёқ унинг муаллифлигида тилнинг мантикий таҳлилига оид тўплами нашр қилинди[16]. Унда ҳақиқат, озодлик, яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ёлғон, гўзаллик, хотира ва бошқа маданий концептларга таъриф берилган[17]. З.Д.Попова ва И.А.Стернинлар эса, инсон тафаккур қилиши жараёнида янги концептларни топиб, шу концептлар ёрдамида тафаккур қилади ва концептлар эришилган билимларни қўллаш натижасидир деган ғояни илгари сурдилар[18].

Дарҳақиқат, бизнингча ҳам, концептлар инсон онгида борлиқни бевосита сезги органлари орқали идрок этиш, инсоннинг амалий фаолияти, экспериментал билиш ва назарий билиш (илмий) фаолияти, тафаккур жараёни – вербал ва невербал фаолиятлар асосида вужудга келади.

Н.Н.Болдирев нуқтаи назаридан, концепт структурасини умуммиллий компонент ҳамда гуруҳий, яъни маълум бир ижтимоий келиб чиқиши, ёшига қараб, касбий ва бошқа гуруҳларига оид, ҳудудий, яъни у ёки бу ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи аломатлар ва индивидуал компонентлар ташкил қилади[19].

Концептнинг аниқ структураси мавжуд эмас ва ҳар бир шахс концептни ўзича сатҳларга бўлиб идрок қилади[20]. Концепт инсон онгида мавҳум маъно бўлиб вужудга келади, борлиққа бўлган концептуал қарашни шакллантиради. Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, бир хил концептлар турли маданиятларда ҳар хил тарихий, миллий ментал, моддий ва маънавий маданиятнинг ривожланиш босқичлари изларини ўзида сақлаб қолади. Турлича маданиятларнинг ўзаро алоқадорлигида миллий концептларнинг муносабати ҳам намоён бўлади.

Концептнинг марказий доирасини аниқлаш мумкин, аммо у бир структурага ега эмас. Концептнинг изоҳи, унинг таърифи, концептуал сатҳларининг белгилари, уларнинг концепт доирасида жойлашгани ҳақида сўз юритса бўлади, лекин концептнинг аниқ бир муайян структураси мавжуд эмас.

Д.У.Ашурова концептни мантикий, миллий хусусиятга эга бўлган бир ҳодиса сифатида талкин қилиб, шу концептнинг негизини айнан шу ўрганилаётган предмет ёки ҳодиса ҳақидаги билим ташкил қилса, ифодаланишини эса тил воситаларининг (лексик, фразеологик, паремиологик ва ҳ.к.) мутаносиблиги ташкил қилишини айтади. Концепт деб ҳамма тушунчаларни ҳам аташ нотўғри, балки дунё ва миллий маданият соҳаларида муҳим аҳамиятга эга бўлган элементларгина концепт деб аталиши мумкин. Масалан, оддий “чўмич” сўзини олсак, у ҳеч қандай концепт мақомига эга эмас, чунки унинг функциялари чегараланган.

Ў.Қ.Юсупов концептни “ташқи ёки ички дунёдаги бирор бир нарса ёки ҳодиса ҳақидаги онгимиздаги билимлар мажмуаси, у ҳақидаги образлар ва унга бўлган ижобий, салбий, нейтрал муносабатлар, яъни баҳолашлардир”[21], – деб белгилайди. Й.С.Степанов ўзининг рус тили маданиятига оид асарида концептга қуйидагича шарҳ беради: “Концепт бу инсоннинг маданий билиш тушунчаси бўлиб, мантикий мақомга эга”, дея таъкидлайди[22].

А.Вежбиская эса, концепт – идеал объект, яъни бизнинг онгимизда мавжуд бўлган объект деб ҳисоблайди[23]. Демак айтиш мумкинки, концепт сўзининг семантик структурасида турли аспектдаги

аломатларнинг ўзаро боғлиқлигини аниқлашга имкон берувчи воқеа, ҳодисалар тўғрисидаги билимлар мажмуидир. З.Д.Попова ва И.А.Стернинлар фикрича концепт – бу фикрлаш фаолияти жараёнида ўзининг турли аломатлари ва қатламларини актуализатсия қилиб, турли томонлари билан айланадиган, фикрлашнинг комплекс бирлигидир. Концептнинг бу аломатлари ёки қатламлари тилде нутқий белгисига ҳам эга бўлмаслиги ёки худди шу бир сўзнинг ўзи турли шароитларда концептнинг ҳар хил аломатларини намоён қилиниши мумкин. Сўз бир неча асосий концептуал белгилари ҳақида маълумот бериши мумкин, бироқ, у концептни тўлиқ намоён эта олмайди. У концептуал билимга етишиш учун восита, фикрлаш фаолиятида фойдаланишга имкон бериш учун инсонга гўё концептни очаётган калит сифатида хизмат қилиши мумкин.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).

Концепт – когнитив соҳада инсон онгининг ментал ресурс бирликлари, инсон билими ва тажрибасини акс эттирувчи информатсия структурасини ифодаловчи ментал бирлик, – концептнинг табиати ва структураси билан когнитив семантика шуғулланади, – концепт ва сўз маънолари орасидаги муносабат таҳлили когнитив тилшуносликнинг марказий нуктасидир.

Демак, концепт ментал оламда, аввало, фонема, морфема, лексемалар билан солиштирилаётган тил бирлиги бўлиб, у сигнификат (тушунчанинг таркиби ва сўзими), лексик маъно ва сўзнинг тилдан ташқаридаги маъноларини кўрсатиш усуллари ёрдамида намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, концепт тушунчаси ўзида мантиқшунослик, психология, тилшунослик ва билиш назарияси фанларининг ўзаро боғлиқлиги, ҳамкорлигини акс эттиради. Аниқроғи концепт кўп қиррали, интегратив, яъни логик-лингвистик – гнесеологик термин ҳамдир. Концепт тафаккур бирлиги ҳисобланиб, унинг асосида тушунча, маъно ва образ ётади ҳамда у билим умумлашмаси ёки кванти деб аталади. У юксак даражадаги мазмуний умумийликка эга. Маълум концептларнинг типологик таҳлили фақатгина семантик фарқларини кўрсатиш учунгина хизмат қилмайди, балки “онг, англаш, муносабат, фаолият тушунчаларини интегратсион ёндашув орқали моделлаштириш “учун ҳам хизмат қилади. Айни пайтда, концептнинг кўп қатламли эканлиги тан олинган[24]. Шундай экан, “оила” концепти ҳам инсоният онгида жойлашган, бутун олам киёфасида акс этадиган лисоний ментал тушунчадир.

АДАБИЁТЛАР

1. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЕ, 1990
2. Вежбицкая А. Язык культура. Познание. – М. Русские словари, 1996
3. Расулова М.И. Проблемы лексической категоризации в разносистемных языках. – Ташкент: Фан, 1996. – 145с.;
4. Атаханова Г.Ш. Номинации “Возраст человека” в когнитивно-прагматическом и лингвокультурологическом аспектах (на материале английского языка): Автореф. ... канд.филол.наук. – Ташкент: 2006. – 21с.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та. 1999. – 126 с.
6. Галиева М.Р. Вербализация концептосферы Word / Сўз / Слово в английской, узбекской и русской языковых картинах мира: Автореф. ... канд.филол.наук. – Тошкент, 2010. – 28 с.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Кўрсатилган асар, 29-б.
8. Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и научном языке // Вопросы филологии. – Москва, 2001. – № 1(7). – Б. 45.
9. Демьянков В.З. Кўрсатилган асар, 35-6.22
10. Комаров Е.В. Метафорическое взаимодействие концептуальных полей “человек” и “природа” в современном английском языке: Дис. ...канд.фил.наук. – Спб.: 1998. – С. 14.
11. Болотов В.И. Из истории науки. А.А.Потебня и когнитивная лингвистика // Вопросы языкознания. – Москва, 2008. – №2. – С. 82.

12. Аскольдов С.А. Концепт и слово / Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Москва: Академия, 1997. – С.267.
13. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Ком.Книга, 2007. – С.90.
14. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж: Изд-во Воронежского Ун-та, 1999. – С.17-21.
15. Арутюнова Н.Д. Введение // Логический анализ языка: Ментальные действия. – Москва: Наука, 1993. – С.3.
16. Залевская А.А. Психологический подход к проблеме концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С.39.
17. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность: Антология / Под.ред. В.П.Нерознака. – М.: Академия, 1997. – С.280.
18. Арутюнова Н.Д. Введение // Логический анализ языка: Ментальные действия. – Москва: Наука, 1993. – С.176
19. Арутюнова Н.Д. Введение // Логический анализ языка: Ментальные действия. – Москва: Наука, 1993. – С.3.
20. Ашурова Д.У. Связь вузовских курсов с современными направлениями лингвистики // Филологиянинг долзарб муаммолари: Маъруза тезислари. – Тошкент, 2008. – Б.11.
21. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С.40

Гулшан НАСРУЛЛАЕВА,

Тошкент ахбороттехнологиялари университети Қариш филиали доценти

E-mail: gnsarullayeva@gmail.com

Тошкент ахбороттехнологиялари университети Қариш филиали “Ўзбек тили ва адабиёти”
кафедраси доценти филология фанлари номзоди И.Худойназаров тахрири асосида

АНТРОПОМОРФИК МЕТАФОРЛАРНИНГ СОЦИОПРАГМАТИК ВА АЙРИМ ГЕНДЕР ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада антропоморфик метафораларнинг социолингвистик, прагматик ва айрим гендер хусусиятлари, ифодаланиш ўринлари, ижтимоий аҳамияти, нутқий зарурати, ифодаланиш имкониятлари, ҳосил бўлиш сабаблари ҳақида мулоҳаза юритилди.

Key words: метафора, социолингвистика, социопрагматика, антропоморфик метафора, ижтимоий аҳамият, матн, тана аъзолари, инсон ва тил, тил ва жамият

СОЦИОПРАГМАТИЧЕСКИЕ И НЕКОТОРЫЕ ГЕНДЕРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ АНТРОПОМОРФНЫХ МЕТАФОР

Аннотация

Социолингвистические, прагматические и гендерные характеристики метафор, экспрессионные срины, потребность в речи, возможности выражения, причины базисирования, по сути, были модулированы в антропоморфной статье.

Ключевые слова: метафора, социолингвистика, социопрагматика, антропоморфная метафора, текст, части тела, человек и язык, язык и общество

SOCIOPRAGMATIC AND SOME GENDER CHARACTERISTICS OF ANTHROPOMORPHIC METAPHORS

Abstract

The sociolinguistic, pragmatic, and gender characteristics of metaphors, expression patterns, the need for speech, the possibilities of expression and the reasons for basicylation were essentially modulated in the anthropomorphic article.

Key words: metaphor, sociolinguistics, sociopragmatics, anthropomorphic metaphor, text, body parts, person and language, language and society.

Кириш. Инсонга тегишли бўлган, унгагина хос бўлган барча нарсалар, хусусан, барча тана аъзолар, ҳаракатлар, ҳолатлар, кечинмалар, туйғуларга қадар бошқа предметларга қўчирилганда содир бўлаётган лисоний, социопрагматик муносабат, синтактик ҳодиса антропоморфик метафоралардир. Инсон оламнинг лисоний манзарасини ўз тафаккурида шакллантирар экан, албатта, қадимий қадриятлар, ота-боболарнинг ўғитлари, жумладан, мақоллар, маталлар, ҳикматли сўзлар, дostonлардаги лоф ва муболағалар орқали ўрганади. Метафоралардан фойдаланишда икки йўл мавжуд: дастлабки эртақлар ва афсоналарда бошқа жонотлар ва табиат ҳодисалари орқали кишилар ўз тафаккурларини бойитадилар, яъни ҳайвонларга, дарахтларга, коинот жисмларига хос хатти-ҳаракатлар орқали инсон ўзини бойитади. Иккинчиси – инсонларга хос хатти-ҳаракатлар, ҳолатлар, хусусиятларни бошқ ҳодисаларга қўчириш орқали одамлар бир-бирларини чуқурроқ, теранроқ тушуниб олишади. Ҳар икки ҳолатда ҳам метафоралар, айниқса, инсонга хос, яъни антропоморфик метафоралар асосий вазифани бажаради. Бизнингча, инсоният атрофни, борлиқни англашни бошлаш жараёнида ўзидан ташқаридаги нарсаларнинг номланиши ёки ифодаланишида тана аъзолари, ўз хатти-ҳаракатлари ва хусусиятларига таянган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Кейинги давр тадқиқотларида маъно кўчишининг бир қатор турлари фарқланди. Жумладан, метонимия, синекдоха, вазифадошлик, киноя каби. Бироқ, ўзбек тилшунослигида ҳам метафоранинг ўзига хос турларини аниқлаш бўйича илмий изланишлар олиб борилди ва жараён давом этмоқда. Метафорани Аристотел: “сўз маъносининг жинсдан турга, турдан

жинсга ёхуд турдан турга ёки муқобиллик асосида қўчирилишидир”, – деб таърифлайди[1: 39]. Шунингдек, Аристотел “...яхши метафораларни яшаш –ўхшашликларни илғашдир”, – деб ҳам таъкидлайди[2:58]. Бу фикрга қўшилмаган айрим олимлар (А.Ричардс) “ҳар бир лисон эгасида метафораларни қўллашга доир тажриба мавжуд бўлишини, Аристотелнинг бу маҳорат ҳаммада ҳам мавжуд бўлавермайдиган фикри ўзини оқламаслигини, инсон нутқий қобилиятни ўзга лисон эгаларининг намунаси остида эгаллаб бориши, табиийки, бунда у бевосита қўчимларни қўллаш тажрибасини ҳам ўзлаштириб бориши ҳақида фикр билдириб, “метафора – ҳаётни идора этиш санъати” – деган баҳони беради.

Жумладан, метафоралар антропоцентрик тадқиқ этила бошланди. Илмий тадқиқотларда зооморфик, фитаморфик, антропоморфик каби бир қатор турларга бўлинди.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Антропоморфик метафораларнинг алоҳида тадқиқига доир илмий изланишлар мавжуд бўлмагани сабабли ҳозирда фақат инсон тана аъзоларининг кўчма маънода қўлланилиши антропоморфик метафора сифатида баҳоланмоқда. Жумладан, куйидаги мисраларда ҳам антропоморфик метафораларнинг баъзи намуналарини кўриш мумкин:

Садо йўқ... Садо йўқ!

На дард, на зорлар...

Сўз ҳайкалдай ўсган *тош елкасидан*.

Оғзин очиб ётар тилсиз мазорлар,

Барбод бўлган эллар хотирасидай.

Инсондан ташқаридаги предметлар тасвирига бағишланган аксарият шеърый матнда антропоморфик

метафорани учратиш мумкин: Шавкат Раҳмоннинг “МИНОРАИ КАЛОН” шеърида ҳам бундай ўхшатиш кетма-кет келтирилади:

Минг йиллар қаъридан келади,
кулфатга йўлиқиб минг бора.
Тининсиз тошбўрон, киргинга,
хўрликка дуч келган минора!

Бу ўринда ҳам минора халқнинг миллий, маънавий қадрияти сифатида, жамиятнинг ўтмиши, тарихий хотираси, аждоди сифатида тасвирланганда муаллиф уни шахс даражасида ифодалашга жонли қиёфада гавдалантиришга ҳаракат қилади. “кулфатга йўлиқиш” минорага эмас аслида жамият аъзолари – инсонларга хосдир. Қуйидаги мисраларда ҳам инсонга хос бўлган хатти-ҳаракат ва ҳолатлар ифодасини кўриш мумкин:

Қичқирворди уйғониб тонгда:

мен гиёҳман, бир ҳўл гиёҳман.
Мен гиёҳман, қат-қат япрокли,
гултож бўлгум *улгайганимда*.
Мен гиёҳман, сакрасам агар
шовиллашим мумкин дарахтдай.
Мен *бақириб қуша дўнаман*,
агар учиб чиқсам...

Шу кечаси нозик гиёҳнинг

товушини *эшитди осмон*. (Сайланма. Шавкат Раҳмон, 23.)

Шеър матнида қўлланган “*улгаймоқ*”, “*бақирмоқ*”, “*эшитмоқ*” феъллари инсондан бошқа нарса ва ҳодисаларга нисбатан қўллангани учун кўчма маъно ҳосил бўлмоқда ва бу ҳолат антропоморфик метафораларни яратмоқда.

Шарқ уйкудан *уйғонар* гўзал,
қуёш чиқишига ўхшайди бу ҳол,
ҳозирча у ёзги жазирамада,
ҳозирча дунёга *бокади мудроқ*.

Ажратиб кўрсатилган сўзлар ҳам, асосан, шахсга тегишли бўлиб, контекст талабига кўра маконга нисбатан қўлланиб турибди. Кейинги бандларда дастлабки банддаги лексик маъноларга зид ўларок “*Шарқ гўзал ухлайди*” тарзида ифодаланмоқда:

Бузилган дунёнинг бир чеккасида

Шарқ гўзал ухлайди,

йогларга ўхшаб –

кўмиб ташласалар ҳамки, барибир,
руҳи ўсаверар, идроки ўсар.

Аммо уйқусидан уйғонар гўзал,
ҳайрат қамраб олар ҳамма нарсани.

Шарқ қуёш сингари уйғонган маҳал

дунё сезиб қолар ухлайганин... (Сайланма. Ш. Раҳмон, 27.)

Шеър матн давомида аёл кишиларга хос бўлган ҳаракат ва ҳолатлар бошқа ҳодисаларга кўчирилади. Айниқса, “жилмаймоқ” ва “бойламоқ” феъллари, шунингдек “соч” от сўз туркумига тегишли лексемаларнинг доим ўзи бажариб турган семантик маънодан бошқа услубий, прагматик маънога кўчиб ўтганлиги сезилиб турибди:

Шунда у *жилмайди*.

У жар *сочларин*

шуълавий қўллари аста *бойлади*.

Антропоморфик метафораларни ўхшашликнинг муайян хусусияларига кўра қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Шаклий ўхшашликка эга антропоморфик метафоралар
2. Белги ўхшашлигига эга антропоморфик метафоралар
3. Ҳаракат ўхшашлигига эга антропоморфик метафоралар

4. Ҳолат ўхшашлигига эга антропоморфик метафоралар

Антропоморфик метафоралар ҳам гендер хусусиятларга эга бўлади. Шеър матнларда муаллифлар инсонлардан бошқа нарса-буюм, воқеа-ҳодисаларни ифодалашда кўпинча аёлларга хос бўлган шаклий, белги ва ҳаракат-ҳолатлардан фойдаланади. Масалан, Шавкат Раҳмон ўз шеърларида борлиқдаги воқеа-ҳодисаларни, асосан, шундай ифодалашга ҳаракат қилади:

Кузатдим –

ҳар олма рангин сайёра,

солланиб турар хур шаббодаларда,

лимиллаган анҳор эшилиб оқар –

шамолда тебранган шалаббо парда.

Мазкур мисраларда “солланмоқ”, “солланиб турмоқ” аёлларга хос бўлган ҳаракат-ҳолатдир. Бу ўринда муаллиф олмага нисбатан ушбу ҳолат феъллини қўлламоқда. Жамиятда кишилар ўзаро мулоқот жараёнида барча учун умумий бўлган тил бирликлари бирдек фойдаланса-да айрим лисоний бирликлар қўлланилишида жинсига кўра фарқланади. Хусусан, “хиром айламоқ”, “ноз-карашма қилмоқ”, “нозланмоқ”, “ҳаё”, “ибо” каби сўзлар хотин-қизларга хосдир. Ўзбек тилида аёл киши метафорик жиҳатдан асосан, гулга ўхшатилади. Бироқ бадий матнда гул тимсолида аёлларнинг ички кечинмалари ҳам, руҳий ҳолати ҳам ифода қилинган ўринлар кўзга ташланади:

Девор-ла ўралган ҳовли ичида,

арикча лабига эгилган қўйи,

атиргул ўртанар кимни ишқида,

эпкиндан қалтирар, тўзгиган ўйи.

Мисраларнинг бирида қўлланган “ўртанар” феъли аслида инсонда бошқа мавжудотларга хос эмас, матнда гул орқали ҳам инсонга ишора қилинаётгани боис мазмунни англаша бўлади. Бироқ манзарадаги шоирона муносабатга кўра гулнинг ўзига, унинг қаровсиз эканлигига ишора қилинаётган бўлиши ҳам мумкин.

Эй, десам,

атиргул ёмон титради,

тўкилиб кетдими дедим хидлари.

Мунчалар *хокисор кимнинг ишқида*,

авжида очилган, эмасди гунча... (Ш.Раҳмон. “Бировнинг гули”)

Кейинги банда қўлланган “хокисор” сифати инсонларга хос хусусиятни ифодалайди. Лекин мазкур контекстда у гулга нисбатан қўлланилган. “титрамоқ” руҳий ҳолат феъли кишилар ўртасида ишлатилиши билан бир қаторда бошқа нарса-буюмларда ҳам содир бўлиши мумкин, аммо унда ҳолатни эмас, ҳаракатни билдиради. Ушбу матндаги ифодаси эса, ҳолатни англашмоқда, шу сабабли “*бегона нигоҳдан титрайди мунча*” мисрасида мазкур феъл метафорик маъно кўчиши ҳисобланади.

Шундоқ гул...

ҳалиям *боқар ҳаёсиз*,

ахир, *сал яширса дейман дардларин*,

эх шўрлик,

Тобора қуёш аёвсиз,

ҳадемай тўкилар бахмал барглари. (Ш.Раҳмон.

“Бировнинг гули”)

Антропоморфик метафораларнинг кенг тарқалган турларидан бири ҳолатни ифодаловчи метафоралардир. Матнда қўлланган “ҳаёсиз боқмоқ” бирикмаси фақат инсонларга хос эканлиги маълум. Унинг гулга нисбатан қўлланганлиги, қолаверса, “*сал яширса дейман дардларин*” тарзида кейинги мисрада “дардни яширмоқ” бирикмалари ўхшашлик асосида маъно кўчишига яққол мисол бўла олади.

Тун келар, қадимий осойишта тун,

ой ҳайдар булутлар – теваларини,

саноксиз корамтир калконлар билан
дарахтлар яширар меваларини.

Ердаги коинот парчаси – боғда,
бузила бошлайди тусатдан сукун,
тинимсиз тўкиллар...Сахарга қадар

рангин олмаларни *ўйнаб отар* тун. (Сайланма.
Шавкат Раҳмон “Қиёс”)

Инсонга хос ҳаракатларнинг бошқа нарсаларга ҳодисаларга қўчириш нафақат шеърӣ, балки насрий, публицистик матнларнинг ҳам таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. Бироқ унинг шеърӣ контекстдаги ифодаси бошқаларидан кескин фарқ қилади. Масалан, юқоридаги бандда “*дарахтлар яширар меваларини*” мисрасида “яширмоқ” ёки сўнгги мисрадаги “ўйнамоқ” ва “отмоқ” феъллари ҳаракатни ифодалаб келган. Муҳим жиҳати шуки, мазкур феъллар тунга нисбатан қўллангани учун метафорани ҳосил қилмоқда. Шавкат Раҳмон қуйидаги шеърӣда ҳам ҳолатни ифодалаш учун бир қатор метафораларни ҳосил қилади:

Қиёкли, ялпизли ҳўб ўзанида
товусдай товланиб роса яйрарди,
куёшдан камашган **қўқ қўзлари**га
мажнун қўзларим-ла узоқ қарадим.
Тиз чўкиб, куёшни шарт тўсганимда
нафасини чиқармай тикилгандай сув,
сўнг ўпа бошладим: ҳар ўпганимда

қиқирлаб-қиқирлаб қуларди бу кув. (Ш.Раҳмон.
“Ҳолат”) Мазкур контекстда антропоморфик метафоралар билан бирга зооморфик метафоралар ҳам барабар қўлланганлиги кўришимиз мумкин. Муаллиф ўзандаги сувни тасвирлаганда уни ҳам инсоний сифатлар, ҳам гўзаллик рамзи бўлган паррандаларга хос белгилар билан ҳам тасвиламоқда. Барча тасвирий воситалар, деярли қўчма маънога асосланган. Адабиётшуносликда инсонга хос хусусиятларнинг бошқа жонсиз нарсаларга, жониворларга қўчириш жонлантириш ҳам дейилади. Лингвистик нуктаи назардан эса бу каби ҳодисалар бир сўз билан метафора дейилади. Улардан айнан инсонларга хос бўлганлари илмий тилда антропоморфик метафоралар ҳисобланади.

Коинотнинг совуқ қаъридан
келар биздан **хабар олгани**,
келар чексиз бўшлиқда кезган
сўқир ерда мангу қолгани...

Адабиётшуносликда, жонлантириш ва интоқ деб номланадиган бадиий тасвирий воситалар мавжуд. Уларда инсонга хос бўлган хатти-ҳаракат шунингдек нутқнинг бошқа нарса ва ҳодисаларга қўчирилиши ташхис деб номланади. Лисоний қонуниятларга кўра эса, умумий маънода метафора ҳисобланади:

Ҳар гал ўзга сайёралардан
бизга ёруғ **саломлар айтар**,
бирок нечун ерни зулматга
ташлаб, тагин ортига қайтар?
Нечун ерда мангу қололмас,
ҳомушлар нечун кетар чоқ?
Зулмат босган калбларимизда
кадр-қиммат топарми камроқ? (Ш.Раҳмон. “Нур”)

Шоир нурни образли тасвирлаш мақсадида уни инсоний хатти-ҳаракатлар асосида ифода қилмоқда. Маълумки, нур юрмайди. Унинг хос бўлган ҳаракатлар бутунлай бошқа, масалан, порламоқ, хатто таралмоқ, ёғилмоқ ҳам бошқа ҳодисаларга тегишли бўлиб, қўчма ёки ўхшатиш маъносида нурга нисбатан қўлланиб туради.

Ёхуд кўрмас ростликни асло,
ёхуд кўрмас диёнат, ғурур,
балки шундан мангу қололмас,
балки шундан **кайтиб юрар** нур. (Ш.Раҳмон.

“Нур”)

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Шеърӣ матнлардан ташқари насрий контекстда ҳам антропоморфик метафораларнинг нодир намуналари учрайди. Бунда кўпроқ инсон тана аъзолари билан боғлиқ қўчиш ҳодисаларини кузатиш мумкин: /*Куз қунларининг оёғи ва қиш қунларининг боши* эди. *Дарахтлардаги сариқ барглр тўкилиб тугалган, ер юзи ўзининг қишқи сариқ кийимини кийган* эди. *Тўрт томонининг ўралганлиги соясида япроқларини тўкилишдан сақлаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам бу кун тунги қора совуққа чидалмай, елнинг озгина ҳаракати билан-да барглрини ширт-ширт узиб ташламоқда* эдилар. *Ҳаво очик бўлиб, куёш тузуккина кўтарилган, аммо унинг ўзи ҳам бу кун унча таъсири йўқ, бу кунги қора совуқ куёш кучини-да кескан* эди./ (А.Қодирий “Ўткан кунлар”)

/Ўрта эшикдан Кумушбиби кўринди. Бурунги тўлалиги кетиб озгинланган ва лекин бу озгинлик унинг хуснига камчилик бермай, билъакс юқорилатқанлар. Камон қошлари ортиқ мавж уриб *ўзини кўрсаткан*, бир оз бота тушкан шахло кўзлар тагин ҳам тим қоралик, тагин ҳам нурлилик **касб эткан** эдилар. Бу кунги совуққа қарши кийиб олган совсар пўстинининг ёқалиги кишининг ҳасадини ортдириб, нафис бағбақаларни **ўпиб ётар** эдилар. Бироқ унда бир камчилик бордек кўринар эди: шахло кўзлар бурунгидек ўйнаб турмас ва сўнг чекдаги бир оғирлик билан ҳаракатланар эди./ (А.Қодирий “Ўткан кунлар”)

Ажратиб кўрсатилган сўз бирикмалари ўзаро муносабатга кириши ўзига хос соопрагматик маъно касб этмоқда. Ҳар ҳолда, бу маъно тўғридан тўғри эмас, маъно қўчиши орқали содир бўлган. “*касб этмоқ*” лексемаси аслида кишиларга хос бўлса-да контекстда бошқа ҳодисаларга нисбатан ҳам қўлланиб туради. Ёки пўстин Кумушнинг нафис бақбақаларини “ўпиши” каби ифодаларда муаллиф тегиб туриши деб таъриф қилса ҳам бўлар эди. Ўқувчининг рашқини кўзга шундай ифода танланган бўлиши мумкин.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommend.)

Антропоморфик метафораларнинг оммабоп ва илмий дискурдаги ифодаси билан бадиий матндаги ифодаси сезиларли фарқ қилади. Қолаверса, шеърӣ ва насрий матнларда ҳам антропоморфик метафораларнинг қўлланилиши маълум маънода фарқланиши аниқ бўлди, яъни шеърӣ матнларда асосан, инсонга хос ҳаракат ва ҳолатлар қўчирилгани кузатилса, насрий матнларда шаклий, хусусан, тана аъзолари билан боғлиқ ўхшашликлар ўз ифодасини топган.

АДАБИЁТЛАР

1. Аристотель. Поэтика. – Л.: 1927. – С.39.
2. А. Ричардс. Философия риторики. Бунда мақола қуйидаги тўпلام сирасида: Кассирер Э., Р.Якобсон, А.Ричардс, М.Блэк, Дж.Серль, А.Вежбицка, А.Ортони, Ж.Лакофф, Н.Гудмен, и др. Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. – С.58.
3. А. Ричардс. Философия риторики. Бунда мақола қуйидаги тўпلام сирасида: Кассирер Э., Р.Якобсон, А.Ричардс, М.Блэк, Дж.Серль, А.Вежбицка, А.Ортони, Ж.Лакофф, Н.Гудмен, и др. Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. – С.59.
4. Шавкат Раҳмон. Шеърлар. Сайланма. – Т.: Шарк. 2012. 226 б.

УДК: 811.133.1.512.161.1

Нодиржон ОТАҚУЛОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
E-mail: nodir.otakulov75@gmail.com

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. А.Э.Маматов тақризи асосида

FEATURES OF VARIABILITY IN MESURATIVE PHRASEOLOGISMS

Abstract

In the article, the variants of mesurative phraseologisms in French, Uzbek and Russian were studied on the basis of the definitions given by linguists about the variations of phraseological units in variants. The variability of certain parts of some phraseologisms creates an understandable variability in the morphological construction of these components or their replacement with other lexical components. After all, the change in the components of phraseological units should not lead to a meaningful similarity of this word combination. The variant of the phraseological unit is determined by the corresponding differences in speech styles in terms of the lexical, grammatic, lexical-grammatic, elliptical appearance of the initial phraseological unit, the number of its meaning and content to it. The variant is characteristic of phoneme, morpheme vs. phoneme, which are Language units, and it can be imagined as another altered form or some kind of originality.

Key words: mesurative phraseologism, variability, number, lexical, grammatic, lexical-grammatic, elliptical.

ОСОБЕННОСТИ ВАРИАТИВНОСТИ В МЕЗУРАТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Аннотация

В статье изучены варианты мезуративных фразеологизмов французского, узбекского и русского языков на основе приведенных лингвистами определений вариативности фразеологических единиц. Под вариативностью понимается изменчивость конкретных частей некоторых фразеологизмов, морфологическое строение этих компонентов или их замена другими лексическими компонентами. Изменение в составных частях фразеологических единиц не должно приводить к содержательному сходству данного словосочетания. Вариант фразеологической единицы определяется лексическими, грамматическими, лексико-грамматическими, эллиптическими особенностями первоначальной фразеологической единицы, соответствующими разнице в количественном составе значений и содержания. Вариант, являясь языковой единицей как фонема, морфема, представляется в качестве другой изменённой формы или одним из видов действительности.

Ключевые слова: мезуративные фразеологизмы, вариативность, число, лексический, грамматический, лексико-грамматический, эллиптический.

МЕЗУРАТИВ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРДА ВАРИАНТЛИЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада фразеологик бирликларнинг вариантларда ўзгаришлари ҳақида тилшунослар томонидан берилган таърифлар асосида француз, ўзбек ва рус тилларидаги мезуратив фразеологизмларнинг вариантлари ўрганилган. Айрим фразеологизмларнинг муайян қисмлари ўзгаришчанлиги шу компонентларнинг морфологик қурилиши ёки бошқа лексик компонентлар билан алмаштирилиши тушуниладиган вариативликни ҳосил қилади. Зеро, фразеологик бирликлар таркибий қисмларидаги ўзгариш ушбу сўз бирикмасининг мазмуний ўхшашлигига олиб келмаслиги керак. Фразеологик бирликнинг варианти бошланғич фразеологик бирликнинг лексик, грамматик, лексик-грамматик, эллиптик қурилиши, унга маъноси ва мазмунларининг сони жиҳатидан нутқ услубларига тегишли фарқлар билан белгиланади. Вариант тил бирликлари бўлган фонема, морфема кабиларга ҳос бўлиб, у аслиятнинг бошқа ўзгарган шакли ёки бир тури сифатида тасаввур қилинади.

Калит сўзлар: мезуратив фразеологизм, вариантлилик, сон, лексик, грамматик, лексик-грамматик, эллиптик.

Кирриш. Мезуратив фразеологик бирликда вариантлилик масаласи турғун бирликларнинг айнан бир хиллиги ҳақидаги масала билан боғлиқ. Фразеологизм вариантлари синонимик сўз бирикмаларидан фарқли равишда, ҳар доим, ҳар қандай контекстда уларнинг бир хилликлари сабабли ўзаро алмашинадилар. Улар, асосан, ягона манбадан, битта фразеологик бирликнинг бўлинишидан келиб чиқадики, яқин лексик таркибга эгалликнинг сабаби ҳам шулар билан боғланади. Синонимик фразеологизмлардан фарқли равишда, нафақат битта, балки яқин тушунчаларга ҳам мос келиши мумкин бўлган ўзгаришчан фразеологик бирликлар, албатта, битта тушунчага мос келишлари ва, асосан, яқин грамматик структурага эга бўлишлари керак. Ваҳоланки, фразеологик бирликларнинг вариативлиги семантик ходисадир. Агар битта компонентни иккинчиси билан алмаштиришда ички шакл ўзгарса, бундай ҳолларда

фразеологик синонимлар пайдо бўлади, агар компонентларни алмаштириш образли тасаввурнинг ўзгаришига олиб келса, бундай ҳолларда фразеологизмнинг вариативлиги мавжуд. Вариатив фразеологизмлар ўртасида стилистик фарқлар бўлиши мумкинлиги ҳақидаги масала тилшунос олимлар ўртасидаги мунозарали масалалардан биридир. Уларнинг бир гуруҳи, битта сўзнинг структур вариантлари, нафақат сўзлар, балки битта сўзнинг айрим вариантлари ҳам стилистик фарқ қилиши мумкин, деб ҳисоблайдилар. Биз фразеологик бирликларда компонентлар коннотатив фарқларга эга эмас ва улар семантик бир-бирига боғланган алмаштириш натижасида пайдо бўлган, деган фикрни маъқуллаймиз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). В.Н.Телиянинг таъкидига кўра: “Идиомаларнинг вариантлари идиомаларнинг шундай

узуал, одатдаги (планларнинг биттасидаги ёки иккови биргаликдаги), улар ифодаланаётган тушунча ҳажмининг референт муносабатини ва унинг лексик-грамматик хусусиятларини, сигнификатив маъно тушунчанинг мазмуни кўриниши ўзгариши мумкин бўлганда, ўзгартирмайди, бироқ бирлиكنинг тизимли маъносини унинг синонимик ва предметли-тематик, муносабатларда, жумла ҳосил қилиш муносабатларида, антонимик қарама-қарши қўйишда бошқа бирликлар билан ўзаро боғлиқлигини бузмайдиган кўриниши ҳисобланади” [10]. Б.И.Болтаеванинг фикрига кўра, фразеологик бирликлар конвергенцияси жараёнида трансформациянинг бир неча кўринишлари жамланиб, матнда улар экспрессивлик ва услубий маҳсулдорликни таъминлайди [1].

А.С.Шакировнинг [9] қайд қилишича, фразеологик ўзгариш жараёни хилма-хил фразеологик бирликларни бир текисда қамраб олмайди, уларнинг айримлари ўз компонент структурасининг бир оз сезиларли трансформациясига йўл қўймайди, бошқалари фразеологик бирлик таркибидаги сонларни ўзаро алмаштиришга мойиллигини очиқдан-очиқ намоён қилади.

В.М.Мокиенко фразеологик бирлиكنинг асосий белгиларига ички асосларни, фразеологик оборотнинг образини ва синтактик конструкциянинг нисбий ўхшашлигини ва лексик ўзгаришларни киритади [4]. Фразеологик бирликларнинг вариантларидаги лексик ўзгаришлар жиддий қонуний, тизимли характерга эга бўлади. Фразеологик вариантни аниқлаш имконини берувчи асосий мезонлар сифатида қуйидагиларни ажратиш мумкин:

1) тўлиқ мос келувчи мазмун ва семантик умумийлиكنинг бир хил даражаси мавжудлиги; 2) бир хил грамматик структуранинг мавжудлиги; 3) ўзгарувчи фразеологик бирликларнинг стилистик нейтраллиги; 4) кўпчилик вариантлар учун ягона образнинг мавжудлиги; 5) компонентларни алмаштиришда умумий лексик константанинг мавжудлиги.

Мезуратив фразеологик бирликлар денотативи доимий компонентлардан ташкил топган бўлиб, фақат вақт ўтиши билан доимий компонентларнинг маъно услубий бўёқдорлигининг ортиши туфайли мезуратив компонентли фразеологизмлар синонимик қаторга эга бўлади.

Тилшуносликда вариантлар бўйича хилма-хил таснифлар мавжуд. Асосан, олимлар бу борада лексик, грамматик ва стилистик вариантларни ажратиб кўрсатадилар. Баъзи олимларнинг ишларида ушбу тасниф анча кенг ифодаланган, масалан, юкорида санаб ўтилган вариантлардан ташқари орфографик, парадигматик, структур, комбинацияланган, морфологик, семантик, диалектик, диахроник, график ва сўз тартиби вариантлари ҳам ажратиб кўрсатилади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Фразеологизмлар вариантларининг мукамал таснифи А.В.Кунин томонидан тақлиф қилинган. У қуйидаги вариантларни ажратиб кўрсатади [3]:

1) лексик, яъни а) атрибутив-отли, б) предлогли-отли отлашган, в) предлогли-отли равишли, г) феълли, д) адъективли; 2) грамматик, яъни а) морфологик, б) синтактик, в) морфологик-синтактик; 3) позицион; 4) квантитатив, яъни а) элементлари қисқартирилган вариантлар; б) элементлар қўшилган вариантлар; 5) аралаш; 6) пунктуацион.

А.Г.Назаряниннинг таъкидида, фразеологик бирлик вариантчилигининг энг муҳим мезони сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин [6]:

1) семантик ўхшашлик (предмет билан унинг тушунчаси ўртасида бир хиллик); 2) синтактик ва экспрессив-стилистик функцияларнинг бир хиллиги; 3) лексик инвариантликнинг мавжудлиги компонент таркибининг қисман турличалигида кўринади; 4) образнинг умумийлиги.

Фразеологик бирлиكنинг вариантликка муносабати уларнинг маънолари айнан бир хиллигига, структурасининг бир турлигида ва ассоциациялар ягоналигига таянади. Ассоциациянинг ягоналигини фразеологик бирлиكنинг образли вариантчилиги асосида ёритиш ўринли. Бу фактор фразеологик бирлик вариантлик компонентининг сифат ҳамда миқдор жиҳатидан чегарасини аниқ ҳамда қатъий белгилаб беради.

Ш.Раҳматуллаевнинг фикрича, ҳар қандай фразеологизм фразеологик бирликларнинг ўзаро варианты бўлиши учун қуйидаги мезонлар мавжуд бўлиши керак: 1) вариантлар деб қаралувчи қурилишлар турли-туман лексик, грамматик ўзгаришлар туфайли бири иккинчидан ўсиб чиққан бўлиши, барчаси бир манбага, бир асосга бирлашуви лозим; 2) вариантлар деб қаралувчи қурилишлар асосида айна бир образ ётиши зарур; 3) вариантлар деб қаралувчи қурилишлар айна бир маънони англатиши керак; 4) ўзаро ўсиб чиққан вариантлар қурилишида умумий лексик компонент бўлиши шарт [8].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Ҳақиқатан ҳам, вариантлашиш туфайли бир ибора бошқа бир иборага айланмайди, бир иборага хос образ бирлиги, маъно бирлиги сақланади. Кўриб чиқилаётган тилларнинг мезуратив фразеологик бирликларида аниқланган ва ўрганилган вариантлар қуйидагилар саналади: 1) лексик, 2) грамматик, 3) лексик-грамматик, 4) эллиптик. Бу тўртта вариант турларидан лексик вариантлар энг кўп сон билан ифода қилинади. Лексик вариантлар – бу хилма-хил лексик таркибли вариантлар бўлиб, улар фразеологик бирлиكنинг мазмунига қандайдир маъновий оттенкалар олиб қирмайди.

Ўзгарувчан компонентлар маъносининг ўзаро боғлиқлигига қараб лексик вариантларда ўзгаришнинг уч турини қайд қилиш мумкин: а) синонимлик муносабати асосида сўзларнинг ўзгариши; б) битта предметли-тематик гуруҳ ичида ўзгариш; в) тил алоқаларининг тизимлилиги нуктаи назаридан уларнинг эквивалентлигини тушунтириш мумкин бўлмаган сўзларнинг ўзгариши.

Француз, ўзбек ва рус тилларидаги мезуратив фразеологик бирликларнинг лексик вариантлари биринчи кўринишида бир-бирига боғлиқ ўзгарувчан компонентлар синонимлар ёки маъно жиҳатидан бир-бирига яқин сўзлар ҳисобланади: **фр:** *deux avis valent mieux qu'un (deux avis valent mieux que seul)* – бир калладан икки калла афзал; **ўзб:** *бир қарич ҳам ажралмаслик (нари кетмаслик)* – ҳар доим ҳам (мунтазам) бирга бўлмоқ; *бир оқармақ, бир бўзармоқ (қизармоқ)* – қийин (танг) аҳволда бўлмоқ, ўзини ниҳоятда ўнғайсиз сезмоқ; *арваги (юраги) қирқ газ учмоқ* – жуда кўркмоқ; **рус:** *гроша медного (ломаного) не стоит* – бир тийинга арзймайди, уч пулга (сарик чакага) қиммат; бир пулга ҳам арзймайди; *одним (единым) махом* – дарҳол, тез(да), дарров, бир онда, бир ҳаракатда, бир ҳамла қилиб, жуда тез; *одним (единым) духом* – дарҳол, тез(да), дарров, бир онда, бир кўтаришда; жуда тез, бир лаҳзада.

Лексик ўзаро алмаштиришларнинг иккинчи кўриниши битта предметли-тематик гуруҳ ичида сўзларнинг ўзгариши, яъни сўзнинг род ёки ассоциатив белгилар бўйича битта семантик доира сифатидаги бир-бирини алмаштириши ҳисобланади. Лексик вариантларнинг шундай кўринишли вариантларига ўзаро

бир-бирини алмаштирадиган лексемаларга мисол сифатида куйидагилар хизмат қилишлари мумкин: Масалан: **фр:** *cinquième roue à un carrosse* ёки (*de, d'un, du*) *carrosse de la charrette* – араванинг бешинчи гилдираги; кераксиз, ортиқча одам; **ўзб:** *қўлида қирқ хунари бор, қўли гул (одам); ўн бармоғидан хунар томмоқ; ўнта бармоғидан энг мазали таом* – ҳар ишга моҳир (абжир) йигит; ҳамма хунар (иш) қўлидан келади; билмаган хунари йўқ; *тўрт (етти) мучаси соғ бўлмоқ* – жисмонан соғлом одам ҳақида; *бир (икки) оёғи билан гўр устида осилиб турмоқ; бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда бўлмоқ* – ўлими яқин инсон ҳақида; *денгиздан (дарёдан) бир томчи* – жуҳуддан жизза; **рус:** *в двух (трех, нескольких) шагах от кого, от чего* – бутунлай яқин, узоқ эмас; *за семь верст киселя хлебать (есть)* – айрон ичгани Тўйтепага бормоқ; аҳмоққа Қува бир тош (арзимаган ёки кераксиз иш (нарсаси) учун жуда узоққа бормоқ).

Қараб чиқилаётган тилларнинг юқорида келтирилган ўзгарувчан мезуратив фразеологик бирликларидан кўринадики, синоним-сўзлар ва битта предметли-тематик гуруҳ сўзлари орасидаги лексик алмаштиришлар ўзгараётган сўзларнинг асосий маъноси билан, ўзгараётган компонентлардан биттасининг асосий маъноси билан ва иккинчисининг ясама маъноси ўртасида содир бўлиши мумкин. Француз ва рус тилларида синонимик муносабатлардаги сўзларнинг ўзгаришига мойиллик кузатилади. Шунингдек, ўзбек тилида ҳам ўзгариш битта предметли-тематик гуруҳ доирасида юз беради – бу инсон, унинг шахсий фазилатлари, соғлиғидир.

Ўзгарувчан фразеологик бирликларнинг учинчи кўринишидаги бир-бирини ўзаро алмаштирувчи компонентлар фақат фразеологик боғланган маънолардагина бир-бирини алмаштиришлари мумкин бўлган сўзлардир; улар контекстуал синонимлар ҳисобланадилар, масалан: **фр:** *les trois (les deux) personnes divines* – учлик, учовлон, уч дўст, уч билоғон; *la semaine des quatre (des trois) jeudis* [2] – қизил қор ёққанда, тушнинг думи ерга текқанда; **ўзб:** *тўрт (етти) мучаси соғ бўлмоқ* [7] – жисмонан соғлом одам ҳақида; *тўрт кишига (одамга) бир чойнак чой қўймоқ* – меҳмонларга шунчаки дастурхон ёзмақ; **рус:** *раз – другой (два) и обчелся* – жуда ҳам оз миқдор, жуда оз, бармоқ билан санарли; (*ни единой*) *кровиночки нет у кого* – юзида қон қолмаган, рангида бир томчи қон йўқ (қолмаяпти); *кончат /одним/ разом что* – ниманидир кескин, тез узмоқ, тўхтатмоқ; *ставить на одну доску; ставить в один (ряд) кого с кем* – ўхшаш деб ҳисоблаб, бир-бирига тенглаштирмақ.

Таъкидлаш жоизки, мезуратив фразеологик бирликларнинг битта вариатив уясида нафақат битта лексик алмаштиришнинг тури билан вариантлари, балки иккита ва ҳатто учта лексик алмаштиришлар кўринишлари ҳам бўлиши мумкин.

Масалан, **фр:** *n'avoir pas le sou, être sans argent, être sans un sou vaillant, n'avoir ni sou ni maille* – бир пул, бир тийин, бир сариқ чақа ҳам йўқ, вариатив уясида биринчи ва иккинчи вариантларда лексик алмаштириш содир бўлади, учинчи, тўртинчи вариантларда эса лексик алмаштириш маъноси узоқ бўлган сўзлар орасида юз беради. Ўзбек тилининг мезуратив фразеологик бирликларида вариантларнинг энг кўп сони иккита сўздан иборат бўлади, шу билан бирга бу иккита сўз ҳам синонимик бўлиши мумкин: *бир вақтда (замонда, чоғда)* – бир куни, бир маҳал, бир пайт(лар), фавқуллодда, тўсатдан, бир вақтлар, бир замонлар, қачонлардир, узоқ ўтмишда; *икки юзли одам, иккиюзламачи одам* – мунофиқ, иккиюзлама, риёкор, ҳам синонимик бўлмасликлари мумкин: *бир йўлини қилмоқ* – бир иложини қилмоқ, оғир аҳволдан қутилиш йўлини топмоқ; *икки ўйда бўлмоқ, икки ҳаёлда*

бўлмоқ, икки ҳаёл ўртасида аргимчоқ учмоқ – ноаниқ бир ҳолда бўлмоқ, ора йўлда бўлмоқ.

Француз, ўзбек ва рус тилларидаги мезуратив фразеологик бирликларнинг вариантлари ўртасида лексик алмаштиришлар биттадан ортиқ компонентлар орасида ҳам юз бериши мумкин: **фр:** *l'un tire à hue et l'autre à dia (l'un tire à dia et l'autre à hue)* – бири бокка тортса, иккинчиси тоққа тортади; **ўзб:** *бир (икки) оёғи билан гўр устида осилиб турмоқ; бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда бўлмоқ* [7] – ўлими яқин инсон ҳақида; **рус:** *видеть на два (три) аршина в землю* – ўта зийраклик билан ажралиб турмоқ, яъни ер тағида илон кимирласа билмоқ; *сорок одна (два) с кисточкой!* [5] – учрашганда ҳазил-бетақаллуф саломлашиш.

Ушбу фразеологик бирикмаларда иккита компонент лексик алмаштиришга тортилади, аммо кўп компонентли алмаштиришнинг ҳар икки ҳолда ҳам мезуратив фразеологизмларнинг вариантларида сон билан ифодаланган компонент боғловчи ўринни эгаллайди. Лексик алмаштиришлар йўли билан ҳосил қилинган лексик вариантлар турли сўз туркумларида учраши мумкин, аммо кўп ҳолларда улар от ва феъл сўз туркуми доирасида бўлади.

Француз, ўзбек ва рус тилларидаги мезуратив фразеологик бирликлар таркибида *грамматик вариантлар*, лексик вариантларга қараганда, кам: **фр:** *c'en est un (c'en est une)* [2] – бу яхшилиқни англатади, Зўр!; **ўзб:** *бир қориндан (тушган)* – туғишган ака (ука), туғишган опа (сингил), жигар, қон-қариндошлар ҳақида; *икки юзли одам, иккиюзламачи* – мунофиқ, иккиюзлама, риёкор; **рус:** *ни в одном глазу (глазе)* – сира, ҳеч; кўрдим демайди; (унга) таъсир қилмайди; кумга синггандек гап (*мас.*, ичкилик ичганда ва х.к.) = *хоть бы в одном глазу (глазе)* – сира, ҳеч; кўрдим демайди; (унга) таъсир қилмайди; кумга синггандек гап (*мас.*, ичкилик ичганда ва х.к.); *один на одном сидит (сидят)* – 1) одамларнинг жуда тикилинчлиги ҳақида; 2) бир-бирига ёнма-ён зич жойлашган бинолар ҳақида; *с первого шага (шагу)* – энг бошидан, аввал бошдан, бошданок.

Мезуратив фразеологик бирликлар таркибида бир вақтнинг ўзида лексик ва грамматик ўзгаришлар натижасида *лексик-грамматик вариантлар* ҳосил бўлади, масалан: **фр:** *avoir un cheval tué sous soi* (ёки *deux, trois chevaux tués*) *sous soi* [2] – мақсад сари интилмоқ, курашни мардларча давом эттирмақ; **ўзб:** *икки марта ўйланмоқ* = *икки ўйда (ҳаёлда) бўлмоқ* – ора йўлда қолмоқ, тараддудланмоқ, ҳардамҳаёл бўлмоқ, иккиланмоқ, тараддудда қолмоқ, тараддудга тушмоқ; **рус:** *попадать на седьмое небо* = *быть на седьмом небе* – боши кўкка етмоқ; оғзи қулоғида бўлмоқ; терисига сиғмаслик; ўзида йўқ хурсанд бўлмоқ; *один шаг от чего* = *в двух (трех, нескольких) шагах от кого, от чего* [5] – унча узоқ эмас, жуда яқин.

Эллиптик вариант бошланғич, тўлиқ шаклига нисбатан фразеологик бирлиكنинг қисқартирилган шаклидан иборат. Жуда бўлмаса компонентларнинг битта вариантини эллиптик тушириб қолдириш ёки экспрессив қисқартириш бутун вариантнинг маъносига бутунлай таъсир кўрсатмайди ёки унинг бутунлай бузилишига олиб келади.

Фр: *à la une, à la deux, à la trois!* – Қани, бир, икки олдик!; *à deux* (ёки *à trois, à quatre*) *pas de ...* – икки қадам нарида; *à deux visages (à deux envers)* – икки юзламачи; *être en un saut* (ёки *en trois sauts*) *de ... à ...* (*ne faire qu'un saut de ... à ...*) – кўз очиб юмгунча, жуда тез.

Ўзбек тилида фразеологик бирликларнинг қуйидаги эллиптик вариантлари аниқланди: *бир жон* – ёлғиз одам, яқка ўзи, танҳо бир ўзи яшовчи, ишловчи одам; сўппайган, сўққайган, сўққа; у дастлабки *бир жон*,

бир таннинг қискартирилган фразеологик бирлиги ҳисобланади – битта ўзи, ёлғизгина, ўзигина, ёлғиз ўзи, ҳеч қимсасиз фразеологик бирлигининг қискартирилган шаклидир; *икки қарра икки* – *икки қарра икки тўрт*, яъни қундай равшан, ҳаммаси аниқ; *ҳамири бир* – *иккисининг ҳамири бир ердан олинган*, яъни бир гўр, бир хил, ўхшаш; *бир қуни* – қунлардан бир қун; *буғун бўлмаса, бошқа қуни* – қунлардан бир қуни, бир қун эмас бир қун, охири бир қун; *бир-икки* – бир неча эса *бир-икки ҳафтадан кейин* – бир неча ҳафтадан сўнг фразеологик бирлигининг эллиптик вариантдир; *бир пиёла чой қўймоқ* = *тўрт кишига бир пиёла (чайнак) чой қўймоқ* – меҳмонларга дастурхон ёзмокнинг эллиптик вариантдир.

Рус тилининг мезуратив фразеологик бирлиги *с куска на кусок* – зўрға, аранг, зўрғадан зўрға, бир амаллаб, амал-тақал қилиб, қатта қийинчиликда, муҳтожлик ва етишмовчиликларга чидаб (мавжуд бўлмок, яшамок) тўлиқ фразеологик бирлик *перебиваться с куска на кусок* – озик-овқатда кучли муҳтожликни сезмокнинг эллиптик варианты ҳисобланади; *в три тучья* – тўхтатиб бўлмайдиган йиғи ҳақида; тўлиқ фразеологик бирлик *лить слезы в три ручья* – аччиқ-аччиқ, узоқ ва ўзини тўхтата олмай хўнг-хўнг йиғламокнинг эллиптик варианты; *ни на йоту* = *ни на (одну) йоту* – заррача ҳам, зигирча ҳам, сира ҳам (сираям); *в один миг* = *в один единый миг* – дарҳол, дарров, бир онда, бирпасда, бир лаҳзада, жуда тез, дам ўтмай, шу оннинг ўзида; тез, тезда, тезлик (зудлик) билан; бир зумда, кўз очиб юмгунча; *два лаптя* = *два лаптя пара* – бир-бирига ўхшаш, одатда, ўз фазилати, хусусияти, мавқеи ва ҳ.к. бўйича); *кожа да кости* = *одни кожа да кости* – ўта ориқ, ҳолдан кетган, (тинка-мадори) қуриган, озиб-тўзиб кетган, силласи қуриб қолган, ниҳоятда ориқ.

Демак, компонентларни алмаштирганда вариантлар маълум схемага амал қилмай, ўзаро турли муносабатларга киришиши мумкин, деган ҳулосага келдик. Қиёсий-чоғиштирилаётган тилларда вариантларни шакллантиришнинг сермахсул усули инсонга, унинг

турмушига, шахсий фазилатларига бағишланган кенг тематик блокни ўз ичига олган битта предметли-тематик гуруҳ ичидаги ўзгартиришлар ҳисобланади. Синоним сўзлар ҳамда род ёки ассоциатив белгилари билан умумлаштирилган сўзлар ўзларининг асосий маъноларида ўзгарувчан компонентларни лексик алмаштиришда нутқнинг услубларига бириктирилганликда фарқларга эга бўлади.

Хулосалар ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).

Фразеологик вариантларнинг мавжудлиги фразеологизмларни нутқда қўллашда тилнинг конструктив моделларини янгидан ташкил қилишга имкон яратади, нутқнинг экспрессивлик, услубий-бўёқдорлигини кучайтиришга ёрдам беради.

Француз, ўзбек ва рус тилларидаги мезуратив фразеологик бирликлар таркибида грамматик вариантлар, лексик вариантларга қараганда кам қўлланилади, аммо бир вақтнинг ўзида маъновий ва шаклий ўзгаришлар натижасида лексик-грамматик вариантлар ҳосил бўлади. Лексик вариантлар учала тилда ҳам кўпроқ сон билан ифода қилинган. Эллиптик вариант бошланғич, тўлиқ шаклига нисбатан фразеологик бирлиكنинг қискартирилган кўринишдан иборат. Бунда компонентларнинг битта варианты эллиптик тушириб қолдириш ёки экспрессив қискартириш бутун вариантнинг маъносига аксарият таъсир кўрсатмайди, яъни унинг бутунлай бузилишига олиб келади. Таҳлилга тортилган ҳар учала тилда лексема ўзгартириш йўли билан ҳосил қилинган лексик вариантларнинг ўзгарувчан компонентлари морфологик жиҳатдан хилма-хил сўз туркумлари орқали ифодаланиши мумкин, кўп ҳолларда улар – сон, от, феъл сўз туркумларида учрайди, зеро, муайян ўзаро вариантлар алмашинуви битта сўз туркуми доирасида юз беради. Ваҳоланки, фразеологик вариантларнинг мавжудлиги фразеологизмларнинг нутқий қўлланилишида тилнинг конструктив моделларини янгидан ташкил этиш имконини беради ва нутқда ўзига хос таъсирчан бирликларни воқелантиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Болтаева Б.И. Ўзбек тили фразеологик бирликларининг трансформацияси (семантик-прагматик таҳлил): филол.фан.фалсафа док. (PhD) дисс...автореф. – Самарқанд, 2019. – 49 б.
2. Гак В.Г. Новый большой французско-русский фразеологический словарь. – М.: Русский язык медиа, 2005. – 220 с.
3. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1972. – 65-с.
4. Мокиенко В.М. Загадки русской фразеологии. – М.: Высшая школа, 1990. – 116-с.
5. Молоткова А.И. Фразеологический словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1978. – 530 с.
6. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. – М.: Высшая школа, 1987. – 90-92-с.
7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 380 б.
8. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Т.: Фан, 1966. – 145-б.
9. Шакиров А.С. Семантические особенности имен числительных, входящих в состав нумеративных фразеологизмов разнотелесных языков // Фразеология в аспектах стилистики и словаря. Сб. научных трудов. – Самарқанд, 1992. – 115-с.
10. Юсупова Р.С. Вариантность устойчивых фраз неродственных языков (на материале немецкого, уйгурского и русского языков) // Мир языка: Материалы второй международной научно-теоретической конференции, посвященного 80-летию профессора М.М. Копыленко. – Алматы: Каз ГУМОиМЯ, 2001. – 13-с.

Садоқат САМАНДАРОВА

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Ўзбек тили, адабиёти ва фолклори институти
стажёр-тадқиқотчиси
E-mail:

APPEARANCE OF EUPHEMIA IN PUBLICISTIC TEXTS

Abstract

The use of euphemistic linguistic revisions helps to adapt the ego to the norms of the literary language by editing harsh, pithy and awkward words in the existing text. The use of euphemistic newsrooms, especially in journalistic texts, allows the public to convey information to the public in a simple, clear, positive and negative way, without objective and subjective approaches. The state analyzes those aspects, in particular, the purpose of using euphemisms in a publicistic text.

Key words: euphemistic linguistic revisions, euphemisms, journalistic texts, objective and subjective approaches, publicistic text.

ПРОЯВЛЕНИЕ ЭВФЕМИИ В ПУБЛИКАЦИОННЫХ ТЕКСТАХ

Аннотации

Использование эвфемистических лингвистических редакций помогает адаптировать эго к нормам литературного языка путем редактирования грубых, содержательных и неудобных слов в существующем тексте. Использование эвфемистических редакций, особенно в журналистских текстах, позволяет общественности передавать информацию общественности простым, ясным, позитивным и негативным образом, без объективных и субъективных подходов. В государстве анализируются те аспекты, в частности, цели использования эвфемизмов в публицистический текст.

Ключевые слова: эвфемистические лингвистические редакций, эвфемизмы, публицистические тексты, объективный и субъективный подходы, публицистический текст.

ПУБЛИЦИСТИК МАТНЛАРДА ЭВФЕМИЯ ҲОДИСАСИНING НАМОЁН БЎЛИШИ

Аннотация

Эвфемизм тил бирликларидан фойдаланиш мавжуд матндаги қўпол, мазмунан ва шаклан ноқулай сўзларни таҳрирлаб, уни адабий тил меъёрларига янада мувофиқлаштиришга ёрдам беради. Айниқса, публицистик матнларда эвфемик бирликлардан фойдаланиш оммавий аудиторияга маълумотни ўта содда, тушунарли, ижобий ва салбий бўёқлар, объектив ва субъектив ёндашувлардан ҳоли тарзда етказиш имконини яратади. Мазкур мақолада айни шу жиҳатлар, хусусан, публицистик матнларда эвфемиядан фойдаланишдан қўзланган мақсадлар таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: Эвфемизм тил бирликлари, эвфемизмлар, объектив ва субъектив ёндашувлар, публицистик матнлар

Кириш. Публицистик жанрларнинг вазифаси аудиторияда ижтимоий фикр уйғотиш ва уни шакллантириш, маълум мақсадга йўналтириш, ҳужжатли маълумот ва фактлар орқали воқелик манзарасини яратишдан иборатдир. Табиийки, публицистик матнлар, ўқувчи учун тушунарли, содда ва раво услубда бўлиши керак. Шундай экан, уларда тил имкониятларидан кенг фойдаланилади. Масалан, эвфемик ва дисфемик ифодалар публицистик матнларда кўп ва ўз ўрнида қўлланилади.

Ўзбек тилида эвфемия ҳодисаси миллий-маънавий менталитетимиз, ўзбекона нутқий одатлар билан жипс боғлиқликда юзага келиб, ривожланади. Макон ва замон хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда улардан фойдаланиб келинади. Эвфемик сўз ва иборалар, бирикмалар, бир неча даврлардан буён халқ оғзидан оғизга, асар ва дostonлар орқали асрдан асрга етиб келмоқда.

-Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review). «Лингвистический энциклопедический словарь»да эвфемизм атамасига шундай таъриф берилган:

«Эвфемизм – бу сўзловчи назарида қўпол, ноқулай бўлган сўз ва ифодалар ўрнида қўлланган, уларга маънодош бўлган эмоционал бетараф сўз ва ифодалар» [1]

Мавзуни ўрганган қўплаб муаллифлар ҳам турли изоҳларни келтиради. Масалан, рус тилшуноси А.А.Реформатский «Эвфемизмлар таққиланган (табуланган) сўзлар ўрнига қўлланишга рухсат берилган сўзлар» [2] дея таъриф беради. А.Ҳожиёвнинг 2002 йилда қайта нашр қилинган «Лингвистик терминлар изоҳли луғати»да «Эвфемизм (грек. euphemismos; eu — яхши, phemi — гапираман) нарса- ҳодисанинг анча юмшоқ

формасидаги ифодаси; қўпол, беадаб сўз, ибора ва табу ўрнида қўпол бўлмаган, ботмайдиган сўз, иборани қўллаш, дейилади [3]. А.Ж. Омонтурдиевнинг «Профессионал нутқ эвфемикаси» докторлик диссертациясида: «Эвфемик нутқ тафаккурнинг, инсон ақлзаковатининг олий формаси, «қаймоғи», воқеликнинг пардозланган, «парда ичига олинган», беозорлаштирилган, юмшатирилган образли ифодасидир, деган таъриф келтирилади [4].

Эвфемия, умумий қилиб айтганда, маълум бир ҳодиса, вазиятни «қоғозга ўралган» ҳолда, мавжуд асл ҳолатидан соддалаштириш, «юмшатиш»ни англатувчи нутқ ҳодисаси саналади. Масалан, айтилиши, эшитилиши қўпол ёки маълум бир вазиятларда уят саналган ҳомиладор сўзини, оғирроқ, юкли сўзлари ёки «фарзанд кутиш» бирикмаси билан алмаштириб қўлланилиши эвфемия ҳодисасидир.

«Эвфемизмнинг пайдо бўлиши инсоният тафаккури ва ахлоқий кадриятлар ривожига билан боғлиқ. У нафақат тил ҳодисаси (ифода этаётган шахс нуктаи назаридан ноқулай бўлган бирликлар ўрнида қўлланган сўз, сўз бирикмаси ёки гап), балки инсоннинг нутқий вазиятни қайсидир маънода ўзгартиришга мойиллиги сифатида ҳам намоён бўлади. Мақбул сўз қўллана туриб, сўзловчи томонидан ман этилган (табу) бирликлар қўлланиши натижасида юзага келиши мумкин бўлган носоз муҳит юмшатилади.» [5]

Ўзбек тилшунослигида эвфемизмлар халқимизга хос андиша, ор-номус, уят тушунчалари билан уйғунлашган ҳолда

оғзаки нутқдан драматик ва бадий асарларга ҳам кўчиб келган. Масалан, қарлук ва қипчоқ лаҳжасига кирувчи шевадарда турмуш ўртоғи, қайнота, қайниука ва қайнисингилнинг исмини айтмай, уларни бошқа сўзлар билан аташ, дейлик, турмуш ўртоғини бош фарзанднинг исми, қайнотасини амаки, деб қақириш одати ҳам эвфемизм ҳодисасига мисол бўла олади. Тоғай Мурод қаламига мансуб «Отандан қолган далалар» асарида айти шу каби ҳолатларнинг яққол намуналарини кўплаб учратиш мумкин: «— Дехқонкул! — дейди отамиз. — Ювуксизлар ҳукумати десанг-да бўлади, Шўролар ҳукумати десанг-да бўлади!»

Бизнинг Сурхон тарафда хўжалар бекалар отини атамайди. Бекалар-да хўжалар отини атамайди. Бир-бирларини ё қизлари оти билан атайди, ё ўғиллари оти билан атайди. Отамиз билан онамиз бир-бирларини менинг отим билан атайди» [6].

Публицистик матнларда эса у қуйидагича намоён бўлишига гувоҳ бўламиз:

«Алоқабанк»нинг Фарғона вилояти филиали собиқ раҳбари ходимларнинг маош пулини *ўзлаштирди*. Сарлавҳа сифатида келган ушбу жумлада *ўзлаштирди* сўзи бошқа ходимларга тегишли бўлган пулни ўғирлаб олгани «пардаланган» тарзда ифодаланган. [7]

Яна қиёсанг: «Обналчилар» можароси туфайли Тошкент шаҳар солиқ бошқармаси бошлиғининг биринчи ўринбосари лавозимидан *озод этилди*» гапида «*озод этилди*» кўшма феъли «*бушатилди*» сўзининг ўрнида қўлланилишида ҳам эвфемия намоён бўлган. [8]

Айрим соҳаларга оид хабарлар ёки таҳлилий материаллар эълон қилинганида эса, айнан шу йўналишга тегишли бўлган атамалардан фойдаланиш ҳам эвфемия ҳодисасини юзага келтиради. Хусусан, табиий ва антропоген офатлар, иктисодий депрессиялар, инсон саломатлиги билан боғлиқ нохуш вазиятларни терминлар билан «юмшатиш» орқали ўқувчида ваҳима пайдо қилмаслик мақсади кўзланиши мумкин. Масалан, Фавкуллода вазиятлар вазирлигининг расмий ахборотида шундай дейилади: «Бугун, 27 апрель куни соат 11:40да Тошкент вилояти Нурафшон шаҳрида «Обод турмуш» МФЙда жойлашган икки қаватли уйда *газ-ҳаво аралашмасининг чақнаши* содир бўлди. Бунинг оқибатида бионинг 2-қаватига жиддий зарар етган. Афсуски, ҳодисада бир нафар фуқаро вафот этган» [9]. «*Газ-ҳаво аралашмаси чақнаши*» атамаси аслида хонада газ тўпланиб ёнган келтириб чиқарувчи воситалардан фойдаланилганда портлаш содир бўлганлигини англатади. Матннинг давомида бу ҳодиса кичкина чакнов эмаслиги, зарарнинг жиддийлиги ҳамда 6 нафар фуқаро жароҳатлангани ва 1 нафар одам вафот этганлигидан ҳам билинади. Аммо хабар ўқувчида кучли ваҳима ҳиссини пайдо қилмайди. Демак, мисолдан маълум бўладики, маълумотларни терминлаштириш орқали ўқувчида ваҳима ҳиссини уйғотмаслик эвфемия ҳодисасини юзага келтиради.

Баъзан эътиборни тортувчи сарлавҳа, ёрқин дизайн, кишини таъсирлантирувчи фотосурат орқали ўқувчининг материални ўқиб чиқиши ва унинг таъсирига тушиб қолиши мақсад қилинади. Бу аудиторияни манипуляция қилишга ҳаракатнинг дастлабки босқичдир. Журналистнинг мавзу танлаши, мутахассисларга мурожаат қилиши, маълумотларни устамонлик билан қўллаши ва лўғат бойлигидан, айниқса, эвфемик ҳамда (кўпинча) дисфемик ифодалардан самарали фойдаланиши эса асосий жараён — самарали манипуляция ҳодисасини юзага келтиради.

«Одатда «манипуляция» сўзи салбий маънода тушунилади. Аммо баъзи сиёсий шахслар ўз мақсадларини амалга ошириш ниятида турли йўللار

билан оммага таъсир этишга уринади. Ўз мақсадининг тўғри экани, бунинг замирида кишиларни фаровон турмуш кутаётгани ва олдинда улкан бахт-саодат турганига ишонтариш мақсад қилинади» [10]. Бу эса ижобий хусусиятли мақсаддаги манипуляцияни ифодалайди.

Ана шундай манфаатлар доирасида эвфемик ифодалар қўл келади. Масалан, «Россия корхоналари ўзбекистонликларни ишга чорламоқда Олдинроқ Москвада муҳожир ишчиларга талаб ошгани айтилган» [11], деб бошланувчи хабар матнида ишга чорлаш бирикмаси замирида айнан манипулятив руҳ борлиги сезилади. Яъни чорлаш сўзи, шунчаки, «ишчи керак» ёки «таклиф қилмоқ» эълонига нисбатан иш берувчининг ишчиларга катта эҳтиёжи борлигини, ижобий манфаатдорлигини англатади. Шу билан бирга, одатда, чорламоқ феъли аъло таклифлар мавжуд шароитдаги масканларга нисбатан ишлатилгани сабаб ўқувчида қулай иш шароити мавжудлиги ҳақида тасаввур пайдо қилади.

«ПРнинг «оқ» ва «қора» тури бўлгани каби манипуляцияни ҳам «оқ» ва «қора» турларга ажратиш мумкин. Бунда «оқ манипуляция» яхши мақсадни кўзлаб амалга оширилаётган таъсир этиш усули сифатида ижобий маъно касб этади» [12].

Журналистикада оқ ПР асосан сиёсий ва расмий ахборотларни тарқатишда кенг қўлланилади:

«Оқ пиарнинг мақсади бу — ҳақиқий, чин ахборотни ташкил қилиш ва уни яхши мақсадларга тўғри, оқ усуллар ёрдамида етказишдир. Оқ пиарларни ҳам тушуниш осон эмас. Айтилики, Ахборот хизматлари ўз ташкилотлари ҳақида асосан оқ пиар яратишга ҳаракат қилади. Ташкилотлар фаолияти ҳақида доим ижобий фикр айтишнинг эса ўзига яраша масъулияти борлигини тўғри тушуномқ керак. Мухтасар қилиб айтганда, оқ пиар воситасида асосан ҳаққоний воқеликлар кўтаринки руҳда ёритилади. Бундай ахборот замирида ёлғон, юзаки гапларга ўрин қолмайди. Оқ пиар замирида ҳамиша ҳақиқат акс этади» [13].

Жамият учун фойдали тавсияларни ўзида акс эттирган ижобий мазмундаги манипуляцияда ҳам айти хусусиятлар кўзга ташланади. ПР дан фарқи равишда манипуляциядан фақатгина ижтимоий ёки сиёсий имиж яратиш муддаоси эмас, балки ўқувчини маълум бир ҳаракатга ундаш, туртки бериш мақсад қилинади. Манипулятив руҳда ёзилган бундай публицистик матнларда эвфемик ифодалардан, албатта, фойдаланилади.

Мисол учун «Mahalla» газетасида чоп этилган «Маҳалламиз узумчилик «драйвери»га айланмоқда» сарлавҳали материални таҳлилга тортамиз [14]. Аввало сарлавҳа сифатида келатган гапдаги драйвер сўзига эътибор қаратсак. Драйвер сўзи ўзбек тилида асосан ахборот технологиялари соҳасида «бошқарувчи дастур» маъносида ишлатилади. Инглиз тилидаги driver сўзидан таржима қилинганида эса двигатель, мотор, яъни маълум бир жисмни ҳаракатга келтирувчи воситани англатади.

Юқоридаги гапда эса айнан драйвер сўзи эвфемик ифода шаклида қўлланилган бўлиб, унинг нейтрал маъноси сифатида «ихтисослашган», «ривожланган» каби умумистеъмолдаги сўзларни ҳам ишлатиш мумкин эди. Бироқ у ҳолда муаллиф етказмоқчи бўлган ишчанлик қайфияти сезилмай қоларди. Мақола маҳалла раиси томонида ёзилгани инобатга олинса, муаллиф маҳаллада узумчилик энг юқори даражада ривожланаётганини англатишни ва бу билан бошқа ҳамкасбларини ҳам фаол бўлишга чорлашни кўзда тутганини тушуниш мумкин.

Мақоланинг биринчи абзацда ҳам ижобий маънодаги манипуляция эвфемик ифода орқали амалга оширилаётганини кузатиш мумкин:

«Президентимизнинг шу йил 18 июнь кунини Андижон вилояти фаоллари билан ўтказилган йиғилишида «Олтириқда деҳқончилик ривожланган, деб кўп гапирамиз. Мана кеча кўрдик, Булоқбоши туманида йўл ёқасида қандай ишқомлар қилинган... Андижонда ҳам ўз ишининг устаси бўлган миришкорлар кўп», дея билдирган фикрлари булоқбошилиқлар учун катта эътироф бўлди».

«Ўз ишининг устаси» ибораси мохир, етук сўзлари ўрнида келиб эвфемик ҳодисани юзага келтирмоқда. Шу билан бирга, мақтов орқали деҳқонларни янада яхши ишлаши учун манипулятив туртки ҳам тағмаёнада бериб ўтиляпти.

«Журналист фаолияти давомида кишиларни ёмон оқибатларга олиб борувчи ҳолатлардан огоҳ этиш ёки эзгу мақсадлар сингдирилган материаллари билан инсонларни яхшиликка ундайди. Шу сабабдан омма онгига таъсир

ўтказишга, фикрини яхши ёки ёмон томонга ўзгартиришга қурби етади. Мазкур хусусияти туфайли ОАВ жамоатчилик онгига билвосита ва бевосита таъсир этиши мумкин» [15]. Аслида, публицистик матнларда дидактик хусусият бирламчи бўлмасда унда кишиларни тўғри йўлга йўналтириш, ижобий таъсир этишни мақсадлари ҳам акс этиши мумкин.

Хулоса тарзида публицистик матнларда эвфемик ифодалардан фойдаланишнинг қуйидаги вазифаларини кўрсатиш мумкин:

- маълумотларни терминлаштириш орқали ўқувчида ваҳима ҳиссини уйғотмаслик;
- давлат бошқаруви органлари, вазирлик ва идора ходимлари ёхуд аҳамиятли шахсларни жамоатчиликда салбий фикр уйғотмаслик, обрўсизлантirmаслик;
- маълум бир ташкилот фаолиятини чакирув характеридаги сўзлар ёрдамида реклама қилиш;
- ўқувчини ижтимоий-сиёсий фаолликка тарғиб қилиш.

АДАБИЁТЛАР

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М.:1990
2. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М.: 1996
3. Ҳожиёв. А Лингвистик терминлар изоҳли луғати. Т.:2002.
4. Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутқ эвфемкаси. Т.2009.Б.12
5. Қодирова. Х. Б.Ўзбек тилида эвфемизм ва дисфемизм. Ўқув-услубий қўлланма. Т.: 2013. Б.6
6. Мурод.Т. Отамдан қолган далалар. Роман. Т.:1994. Б. 15
7. <https://kun.uz/32460981>
8. <https://fvv.uz/uz/news/nurafshon-shahridagi-ikki-qavatli-uylardan-birida-gaz-havo-aralashmasining-chaqnashi-sodir-boldi>
9. Абдуллаев Х. ОАВда манипуляция технологиялари(битирув малакавий иши). –Т., 2008. – Б.10.
10. <https://kun.uz/22168660>
11. Холов З. ОАВда манипуляция: экология муаммолари ифодаси(битирув малакавий иши). –Т., 2010.– Б.64.
12. Мадумарова Б. Эртанги кун бизники, марра бизники! // “Жамият” газетаси, 2015 йил 20 ноябрь, 46 (474) сон,
13. –Б.9.
14. Мадолимов Х. ОАВнинг таъсир функцияси. Ўзбекистон матбуоти журнали. 2011, №1. –Б.76.

UDK: 378

Fazilat SATTOROVA,
Samarkand State University
Phd doctorate
E-mail: fazilat_sattorova@mail.ru

TDPU professori, filologiya fanlari doktori. Abdullayeva B.S taqrizi asosida

COMMUNICATIVE COMPETENCE APPROACH IN THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Abstract

The article examines the term "communicative competence" in English as a foreign language which has become major aims of EFL teaching. It discloses the essence of competence-based method in teaching process of a foreign language. The formation and the component structure of communicative competency-based approach is the general studied. The problem of formation of language competence of students in the process of teaching a foreign language at non-linguistic faculties of higher educational establishments is the task of investigation.

Key words: competence, competence-based approach, competitiveness, formation, communication, teaching process, establishments students teaching, high education.,

КОММУНИКАТИВНЫЙ КОМПЕТЕНТНЫЙ ПОДХОД В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье исследуется термин „коммуникативная компетенция” в английском языке как иностранным который стал одной основных целей преподавания английского языка как иностранного. Раскрыта сущность компетентностного метода в процессе обучения иностранному языку. В целом изучены формирование и компонентная структура коммуникативного компетентностного подхода. Проблема формирования языковой компетенции студентов в процессе обучения иностранному языку на неязыковых факультетах высших учебных заведений является задачей исследования.

Ключевые слова: компетентность, компетентностный подход, конкурентоспособность, формирование, коммуникация, учебный процесс, обучение, высшие учебные заведения, студенты

XORIY TILNI O'QITISH JARAYONIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVI

Annotatsiya

Ushbu maqolada xorijiy tillarni o'qitish jarayonida ingliz tilidagi "kommunikativ kompetensiya" atamasi tadqiqot obyekti bo'lib o'rganilgan. Xorijiy tillarni o'qitishda kompetensiyaviy yondashuv metodining mohiyati maqolada yoritilgan. Kommunikativ kompetensiyaviy yondashuv metodining asosiy tuzilishi va shakllanishi umumiy o'rganilgan. Oliy ta'lim muassasalarining nofilologik fakultetlarida xorijiy tillarni o'rgatish jarayonida talabalarning til kompetensiyalarini shakllantirish muammosi tadqiqotning o'rganish vazifasidir.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, kompetentlik, shakllanish, kommunikatsiya, o'qitish jarayoni, talabalarga o'qitish jaroni, oliy ta'lim muassasasi.

Introduction: In the modern world, the requirements for learning of a foreign language are extremely high, so a good level of foreign language proficiency contributes to the **competitiveness** and professional mobility of a future specialist of any foreign country as in Uzbekistan.

The modern requirements for the foreign language proficiency in high school include the presence of language communication competence of future specialists. It is defined as a certain level of language proficiency, speech and social-cultural set of knowledge, skills and abilities that enable to vary acceptably and appropriately their communicative behavior in a communicative way depending on the functional predators of language communication and creates the basis for the qualified information and creative activities in various fields.

Leaner's first aim of learning any foreign language is "being able to use it effectively". Communicative competence has become the main aim for learning a foreign language. Many scientific works have been done to fulfill the needs of achieving communicative competence in English.

Competence --is a complex personal resource that provides the ability to effectively interact with the outside world using the appropriate competence. The development and formation of communicative competence presupposes the development of the communicative space - the sphere of relations, the circle of communication.

This term of "competence" was introduced in the early 90s of the XX century in the qualification requirements for specialists in the system of postgraduate education, advanced training and retraining of managerial personnel by the International Labor Organization [1; 33]. It is used now along with the synonymous terms as: key, basic, general, universal, nuclear competences. Back in the 80s-90s of the 20th century, the term "competence" was widely used in educational and methodological literature to define the concepts of "communicative approach" and "communicative competence" in teaching foreign dealt with Galkina V. V. about competencies and competence approach in the process of teaching foreign languages in university. According to the view of V. I. Baidenko competences are divided into two groups: general competences (universal, key, and over-

professional) and subject-specific competences (professional) [6; 70].

Young specialists also worked on the theoretical analyses of the concept of "competency" "competence", in conditions of a contemporary competitive market, such scientists and researchers as Hymes D., Canale M and Swain M., Bremer C. and Kohl K., Schneckenberg D. and Wildt J., Rychen D. S. and Salganik L. H., Weinert F., Nunn R., Tilla I., Maslo I., Maslo E., Bolotov V. A., Shishov S. E., Novikov A. M., Zimnyaya I. A., Elkonin B. D., and others.[4;70]

This framework was proposed in the Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning adopted by the European Parliament and the Council in December 2006 after five years of work by experts and civil servants collaborating within the Open Method of Cooperation.

Literature review: Foreign language learning is one of the required subjects in all curricula (for a bachelor's degree). One of the main goals of foreign language teaching in higher education is to develop students' foreign language communicative competence in all its manifold components (linguistic, sociolinguistic, discourse, sociocultural, strategic), needed for students to communicate in social and professional areas.

The competence approach which is widely used in methodology of teaching foreign languages defines the purpose of training as the formation of a communicative competence, i.e. a set of knowledge, skills and abilities necessary for successful verbal communication. *Language (linguistic) competence* is "theoretical knowledge of the language, i.e. knowledge of phonetic and grammatical norms of a foreign language, as well as a set of specific skills and abilities to use them" [3; 178]. Language competence is, of course, the basic, the main one in the training processing learning foreign language. When we are working on grammar, we should develop all types of speech activity: speaking, listening, reading and writing. It cannot be talked about mastering any language without basic theoretical knowledge in the field of grammar (and partly phonetics). Students at all stages of learning foreign languages are to form knowledge, skills and abilities of all types of speech activity. Thus, students should not only master rules of grammar, but also learn how to apply these rules, i.e. correctly build up their speech. The knowledge of pronunciation features, the pragmatic features of use of language forms and the stylistic possibilities of their use are of great importance.

Communicative competence is made up of four competence areas: linguistic, sociolinguistic, discourse, and strategic.

Linguistic competence is to know how to use the grammar, syntax, and vocabulary of a language. Linguistic competence asks: What words do I use? How do I put them into phrases and sentences?

Sociolinguistic competence means how to use and respond to language appropriately, given the setting, the topic, and the relationships among the people communicating. Sociolinguistic competence asks: Which words and phrases fit this setting and this topic? How can I express a specific attitude (courtesy, authority, friendliness, respect) when I need to? How do I know what attitude another person is expressing?

Discourse competence is how to interpret the larger context and how to construct longer stretches of language so that the parts make up a coherent whole. Discourse competence asks: How are words, phrases and sentences put together to create conversations, speeches, email messages, newspaper articles?

Strategic competence is how to recognize and repair communication breakdowns, how to work around gaps in one's knowledge of the language, and how to learn more about

using the language in specific contexts. Strategic competence asks: How do I know when I've misunderstood or when someone has misunderstood me? What do I say then? How can I express my ideas if I don't know the name of something or the right verb form to use? What strategies can I use to manage and increase my sociolinguistic and discourse competence?

Language learners develop competence in all four of these areas when language teaching builds on the five goal areas of the World-Readiness Standards for Learning Languages (ACTFL):

Communication: Whether engaging in interaction, interpreting, or presenting information, students use their linguistic competence to understand and select words and to put them together. They use their discourse competence to interpret and construct longer stretches of language. Their sociolinguistic competence enables them to understand the ways language fits the context and the speakers, and their strategic competence enables them to recognize and manage communication breakdowns.

Cultures: Students develop sociolinguistic competence as they become aware of the role of cultural elements in communication. They develop discourse competence as they increase their knowledge of cultural expectations and norms for discourse structure, and strategic competence as they learn culturally appropriate ways to manage communication breakdowns. As students develop these competences, they gain understanding of cultural perspectives and practices.

Connections: Students apply their linguistic and discourse competence to gain access to content area knowledge that is available in the language they are studying. As they pursue such knowledge, they encounter opportunities to increase their linguistic and discourse competence. Their sociolinguistic competence increases as they recognize the distinctive viewpoints expressed in the language. Finally, students apply their strategic competence to aid themselves in understanding challenging content material.

Comparisons: Making comparisons between the language or culture studied and their own encourages students to think actively about the linguistic, sociolinguistic, and discourse differences between them. To do this they draw on, and become aware of, their own linguistic, sociolinguistic, and discourse competence.

Communities: In order to use the language within and beyond the school setting, students draw on all four areas of competence. Communicative competence enables students to use the languages for personal enjoyment and enrichment.

Research methodology: Communicative competence is the ability to realize linguistic competence in various conditions of verbal communication, taking into account social norms of behavior and the communicative expediency of a statement. This competence can be oral, written and even verbal. It is the realization of the knowledge of the language in real life situation for fulfilling the needs of it. The formation of communicative competence is the main and leading goal of teaching a foreign language. Its main component is speech (communication) skills, which include speaking skills, reading comprehension skills, listening skills and writing skills. Teaching a foreign language in a non-linguistic university, it is necessary to take into account that the process of intercultural communication implies taking into account the cultural conditionality of one's own language and the language of a communication partner. The partner's language should be constantly perceived taking into account the culture in which he lives and which he is the carrier. This requires a certain amount of competence in both the language and the associated behavior. There are significant differences between cultures in how and what means of communication are used when communicating with representatives of other

cultures. Success in language learning means being able to understand and convey real meaning in actual communication situations, not (necessarily) being able to use the language exactly as a native speaker does.

The analysis of scientific studies has shown that the problems of formation of communicative competence arouse a constant interest in the field of foreign language education. Most researchers attribute the formation of communicative competence with the formation of professional competence of specialists (A.I.Kurpesheva, L.R.Mkheidze). The various aspects of the development of communicative competence of students as future teachers were studied in recent years (M.A.Gryaznova, V.V.Gromova, Y.A.Belyakova). There are conceptual elaborations in the field of teaching foreign language (I.L.Bim, G.A.Kitaygorodskaya, A.A.Leonteyev, Y.S.Passov, W.M. Rivers, and others), as well as the works dedicated to the technologies of teaching foreign language (I.L.Bim, G.A.Kitaygorodskaya, R.P.Milrood, E.S.Polat, G.V.Rogova, O.M.Shiyan, G.Neuner, J.C.Richards, W.M.Rivers, E.M.Rogers, M.West and others). One of the most effective means of providing the high level of preparing specialists is an interactive learning.

The term "communicative competence" was entered into scientific use of linguodidactics by scientist M.N. Vyatutnev. The scientist suggested to assume communicative competence "as a choice and implementation of programs of speech behavior depending on the ability of a person to be guided in different communicative situations; ability to classify situations depending on the subject, tasks, communicative sets arising beforehand and also during the conversation in the course of adaptation" [7, 80] Specifying the essence of communicative competence, N.I. Gez gives the following definition: ability of coherent use of the language in various socially determined situations [2; 34]

The main goal of teaching becomes the ability "to communicate in a foreign language". The content of teaching a foreign language is focused on the formation and development of all components of communicative competence: speaking skills and abilities, which are created on the basis of language, linguo-cultural knowledge and country studies. Language competence and its making part, such as grammatical skills and abilities, take a leading place in the course of achievement of the main goal of teaching a foreign language is that the ability to communicate in a foreign language. It is indisputable that communication is possible only with the presence of the language competence, which is based on mastering grammatical skills and abilities. Communicative competence appears to be of prior purpose. At the same time foreign language is just a mean, which gives an opportunity to get and show one's cultural level, an ability to think, create, evaluate another person's thought, creativity or in other words to make communication possible. Therefore, among different techniques of mastering a foreign language, the preference is given to the ones which possess a developing potential: provoking thoughts, enriching feelings, improving the culture of communication and social behavior as a whole.

Y.M. Kolker elaborates on the following statement: "In recent decades, traditional methods of teaching foreign languages have been at odds with communicative and intensive methods." Communicative teaching of foreign languages is of an active nature, since communication is carried out through "speech activity", which in turn, helps to solve the problems of human activities in the context of the "social interaction" of the communicating people. (I.A. Zimnyaya, G.A. Kitaygorodskaya, A.A. Leontyev). Dialogue participants try to solve real and fictitious tasks of collaboration using a foreign language. A.A. Leontiev points out: "Strictly speaking, speech activity does not exist. There is only a complete system of theoretical, intellectual, or partial

practical speech actions that are part of any activity." From the perspective of I.A.Zimnyaya in winter, "speech activity is an active, purposeful, language tool and communication process, a process where people interact with one another [7;93]. Here is the author concludes, therefore, that the teaching of speech activity in a foreign language must be conducted independently, as determined by the fullness of its features. A feature of activity-based learning is that its purpose and substance are, first of all, associated with a particular type of speech activity, so we can use it to teach reading, listening, translation, and so on. And when we know one way or another, the way we teach a foreign language in general, we find the main features of our teaching activities.

According to the author of a passive, communicative approach states that "communication refers to the direction of speech in the learning process, not the achievement of the practical purpose of speech (which is the same in all directions, past and present). There is a practical use of language itself. Orientation to practical speech is not only a goal but also a dialectically interdependent tool." M.B. Rachmaninus points out: "The speech partner is largely dependent on the communicative behaviors of the teacher, which is ultimately part of the speech orientation of learning and is related to the active nature of communication", [7;53].

In fact, communication is taught at all stages of learning. But there are a number of ideas that require special training. Thus, it plays a particular role for the ability to communicate: the ability to connect, shorten, and continue the relationship; the ability to pursue their strategic orientation in communication, the ability to do so in tactics that are in conflict with other communication strategies; the ability to account for new (simultaneously new) speech partners, partner roles, or changes in communication; ability to predict the behavior of speech partners, their statements, and the consequences of a particular situation.

Discussion: As the practice of teaching a foreign language at non-linguistic high school shows, the level of an oral foreign language proficiency of future specialists in the field of professional communication is not sufficient: it does not provide students ready to cooperate actively with professional foreign language environment. In the teaching process only one function as the informative was basically implemented, but for successful communication with the foreign partner needs to improve their skills in understanding oral speech, speaking and writing. The requirements for professional communicative competence of future teachers of foreign language include such speech quality and behavior as the correctness, accuracy, clarity, expressiveness, richness of language, the ability to defend own point of view in a dispute, the ability to listen to the communication partner. The competence-based approach enhances the practical orientation of education and the need to gain experience in activities and as including a set of principles for determining the goals of education, expresses the self-determination, self-actualization and the development of the individuality of students.

The methodological principles that characterize modern teaching of foreign languages and operate independently of the language being studied include, first of all, the principle of the communicative orientation of teaching. Its meaning is as follows: the conditions for teaching foreign languages should be adequate to the conditions of future activities; it should be organized in such a way that it is similar to the process of communication, since the formation of competencies occurs by means of the content of education.

Analysis and results: At the current stage of teaching foreign languages, many linguists view communication as the most effective and criticize traditional methods that work from the principle of "switching from grammar to glossary. Artificially created exercises do not mimic the language user,

and the one who learns the language exactly this way is quieter than pronouncing the wrong phrase. And "communicative", by contrast, is called "exposing" the language.

In the early stages of language learning, teachers and students may want to keep in mind the goal of communicative efficiency: That learners should be able to understand and make themselves understood, using their current proficiency to the fullest. They should try to avoid confusion in the message (due to faulty pronunciation, grammar, or vocabulary); to avoid offending communication partners (due to socially inappropriate style); and to use strategies for recognizing and managing communication breakdowns.

Students may struggle the barrier in developing the communicative competence in English in our country where English is taught as a foreign language. Achieving this aim depends on many factors related to teachers, syllabi, teaching situation, environment and learners themselves. There are several learning strategies and activities that are usually selected for enhancing language learning. These activities that enhance language learning are usually communication-based activities and task-based activities. These activities usually

play a crucial role in developing communicative competence and enabling communication skills in comparison to those strategies of imitation, memorization and repetition drills that mainly concern about language and its structures rather than the use of that language.

In conclusion, all branches of professional state education standard involve a foreign subject, which aims to form and develop communicative competence of an expert. Future professional is a graduate, who extensively has a hand in vocational training in a foreign language which covers the spheres of science, technology, production and education. Mastering the communicative competence means for the student not just having a better command of language, but breaking of communicative barriers. The achievement of language competence helps to realize personal and business contacts in order to satisfy professional necessities, self – education and self – improvement.

In our opinion the more appropriate and shorter definitions to the terms are as following: “competency” is an ability of a person to do practical activities, and “competence” is a substantial component of this ability in the form of knowledge and skills.

REFERENCES

1. Filatov, V.M. (2004). Methods of teaching foreign languages in primary and basic secondary schools, in Phoenix,
2. Gez, N.I. (1985). Formation of communicative competence as an object of methodological researches, in *Inostraniy yaziki v shkole* (Foreign language at school), № 2.
3. Sergeyeva, E.N. (2011) Usage of innovative technologies in teaching foreign language and Russian, *Materiali nauchno-praktycheskoy konferentsii* [The materials of scientific-practical conference]. Ufa, 178.
4. Skvorstova, S.V. (2012). The formation of educational competences of pupils with means of foreign language, in *Inostranniy yaziki v shkole* [Foreign languages at school]. 6, 70.
5. The European Parliament and the Council of the European Union (2006). Recommendations of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on Key Competences for Lifelong Learning (Official Journal of the European Union. 30.12.2006).
6. Vorobyev, V.V. (1999). The status of linguaculturologies, *Materiali in IX Kongressa* [The materials of IX congress]. Bratislava, 113-119.
7. Vyatunova, M.N. (1977). Communicative directions of teaching Russian language in foreign schools. (Communicative orientation of teaching Russian at foreign schools. The Russian language abroad), № 6. (In Russian).
8. Zimnyaya I.A. (2015). Key competences-new paradigm of the results of education in *Vyshe obrazovaniye segodnya* [High education today]. 5, 33-36.

Сайёра ТАҒАЕВА

Самарқанд давлат университети докторанти

Email: tagaeva_s@mail.uz

СамДУ профессори, ф.ф.д. Мирзаев И.К. тақризи асосида

REPRESENTATION OF THE CONCEPTUAL-COGNITIVE FRAME OF THE PARENTS IN GERMAN AND UZBEK LINGUOCULTURES (ON THE EXAMPLE OF GERMAN AND UZBEK PROVERBS)

Abstract

This article deals with the concept of linguistics, which is one of the current topics in linguistics, its interpretation, including the concept of the concept in German and Uzbek linguocultures. In particular, the conceptual-cognitive frame of the father and mother is expressed through examples. All analyzed proverbs and sayings are classified in German and Uzbek (Russian).

Key words: concept, linguoculture, verbal, symbol, paremiological, interpretation, pragmatic

НЕМИС ВА ЎЗБЕК ЛИНГВОМАДАНИЯТЛАРИДА ОТА/ОНА КОНЦЕПТУАЛ-КОГНИТИВ ФРЕЙМИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ (НЕМИС ВА ЎЗБЕК МАҚОЛЛАРИ МИСОЛИДА)

Аннотация

Мазкур мақолада тилшуносликда ҳозирда долзарб мавзулардан ҳисобланган концепт, унинг талқини, шу жумладан, немис ва ўзбек лингвомаданиятларида концепт тушунчаси ҳақида суз юритилган. Хусусан, ота ва она концептуал-когнитив фрейми мисоллар орқали ифодаланган. Барча таҳлил қилинган мақол ва маталлар немис ва ўзбек (рус) тилларида таснифланган.

Калит сузлар: концепт, лингвомаданият, вербал, рамз, паремиологик, талкин, прагматик

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТУАЛЬНО-КОГНИТИВНОГО ФРЕЙМА РОДИТЕЛЯ В НЕМЕЦКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ (НА ПРИМЕРЕ НЕМЕЦКИХ И УЗБЕКСКИХ СТАТЕЙ)

Аннотация

В данной статье обсуждается концепт и его интерпретация, которая является одной из актуальных тем в лингвистике, включая концепт концепта в немецкой и узбекской лингвистике. В частности, на примерах представлен концептуально-познавательный фрейм отца и матери. Все проанализированные пословицы и поговорки классифицируются на немецком и узбекском (русском) языках.

Ключевые слова: концепт, лингвокультура, вербальный, символический, паремиологический, интерпретативный, прагматический.

Маълумки, концепт аввал тилшуносликка, кейин маданиятшунослик ва ундан кейин лингвомаданиятшунослик илми ва амалиётига мантик ва математика фанларидан кириб келган. Кейинги йилларда бевосита тил тизимини ўрганишда концептуал, (концептлар) таҳлилига ўтиш тилни ўрганишнинг замонавий йўналиши ҳисобланади. Чунки, у тилшуносликда антропологик (антропоцентрик) парадигманинг назарий нуқтаи назардан ишлаб чиқишга имкон беради. Бу эса, оламни лисоний ва ғайрилисоний омиллар асосида ўрганишга ёрдам беради. Концепт тушунча, маъно ва образлар мажмуидан иборат бўлиб, маъно концепт ҳосил қилувчи тушунчанинг асосий белгиларини вербал ифодалайди, маъно концептнинг маданиятдаги ўрни ҳақида ахборот беради. Шу концепт билан боғлиқ ассоциацияларнинг қайд этади, образ лексикоминиацияларда яширин когнитив метафорасини, маънавиятини очиб беради. [1]

Концепт – бу маданият, тафаккур ва тил қотишмаси киши онгидаги «маданият қаймоғи», сўз билан ифодалаган тасаввур, тушунча, билим ва ассоциациялар дастаси (боғламини) [9]

Е.С.Кубрякова ва бошқалар концептуал ахборотни инсоннинг билиш фаолияти натижаси сифатида деб таърифлайдилар. Е.С.Кубрякова. Концепт инсоннинг билиш тажрибаси, хотиранинг амалий мазмунли бирлиги, ментал-лексикони ҳисобланади. [2]

Ў.Қ.Юсупов концепт билан тушунчани айсбергга ўхшатади: агар концепт айсберг бўлса, унинг сувдан чиқиб турган қисми тушунчадир. [13]

Гордиенко таҳрири остида эълон қилинган «философский энциклопедический словарь»да олам манзарасига шундай таъриф берилган. «Олам манзараси кенг маънода оламнинг умумий образи ёки у ҳақида муайян даврга хос тасаввур». Оламнинг лисоний манзараси эса, оламнинг умумий концептуал қолипнинг киши онгидаги муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Шунга асосланиб, концепт ҳақида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Концепт – бу нарсаларнинг умумий образи алоқасида белгиланган оламнинг ментал аксидир;
2. Концепт – бу идеал образлар;
3. Концепт, албатта, сўз билан ифодаланади, яъни вербал хусусиятга эга.

Ҳозирги тилшуносликнинг асосий хусусиятларидан бири, тадқиқотларнинг антропоцентрик характерда эканлигидир. Яъни асосий эътибор кишига, унинг тилига, кишилар билан муносабатига йўналтирилганлиги ҳамда тилнинг ўзи ҳам кишига таъсир этаётганлиги билан белгиланади. Чунки тил жамиятнинг барча маданий ва маънавий оламини акс эттириши билан кишининг дунёқарашига, шахс сифатида шаклланишига ёрдам беради. Ҳозирги лингвистик тадқиқотларда етакчи ўринни концептлар таҳлили эгаллаётганлиги ҳам шундан. Зеро, концепт у ёки бу маданиятда миллий характер ва тафаккур инъикоси сифатида мавжуд умумлашма

тушунчаларни акс эттиради. Концепт когнитив тилшуносликнинг таянч тушунчаси бўлиб, тил воситалари билан ифодаланган олам манзарасининг бир қисми сифатида талкин қилинади. Бинобарин, ҳар қандай маданиятда она энг муҳим, бирламчи концептлардан биридир. Бунда муайян тил воситалари билан ифодаланган «она» концептининг ўзига хослигини ўрганиш долзарб мавзулардан ҳисобланади.

Тилшуносликнинг антропоцентрик парадигмаси доирасида олиб борилаётган тадқиқотларда тил ижодкори ва истеъмолчиси бўлган одамга эътибор кўпроқ қаратилмоқда. Зеро, тил бирликлари ёрдамида ифодаланган киши образига жиддий қизиқиш, тилда ва олам манзарасини шакллантиришдаги унинг ролида инсон омилини ўрганиш кўплаб муаммоларни янгича талкин қилиш ижтимоий-маданий контекстда тил тараққиёти йўлларини аниқлаш имконини беради. Илмий манбаларда ғоят асосли таъкидланаётганидек: «инсон тилини ва инсоннинг ўзи»ни тилда намоён бўлишини ўрганиш олам манзарасини кузатиш ва ўрганиш имконини беради. [10]. Чунки инсон ОЛМ да нафақат муайян тилнинг соҳибси сифатида намоён бўлади, балки, ОЛМни миллий маданият, маънавият ва тарих, миллий менталитет нуктаи назаридан таркиби ва мазмунини ҳам белгилайди. Қайд этилган хусусиятлар асосан, мақол ва маталларда ўзининг яққол ифодасини топади.

Мақол ва маталлар – бу ўзида ахлокий қонун, соғлом ақлни мужассам этган, авлодларнинг аждодларга қолдирган ёнби ҳикматларида ифодаланган ўзига хос микрооламлардир. Булар оламни билишнинг миллий-маданий стереотиплари сифатида қўлланилади, бу стереотиплар тилни ўрганиш билан бирга шаклланади. Булар «она сути» билан онгимизга кириб келган стереотиплардир. Мақол ва маталларда ҳалқ тарихи, дунёқараши, урф-одат, анъана ва соғлом турмуш намуналари акс этади. Тадқиқотимиз, мақол ва маталлар ўзбек ва немис ҳалқларининг дунёни билиш ва идрок этишнинг самарали ва образли воситалари эканлигини кўрсатди. Айрим тадқиқотчилар тилнинг паремнологик бирликлари фақат эмоционал-экспрессив вазифани бажаради дейишади.

Бу фикрга қўшилиш қийин, чунки муайян гап шаклида намоён бўладиган мақол ва матал ҳар қандай гап каби коммуникатив вазифа бажаради. Яъни улар аввал нутқ вазиятини номлайди, шундан кейингина, алоқа аралашув вазифасини бажаради. Бу ҳақда проф.В.Г.Гак шундай ёзади: Гапнинг номинатив функцияси шундан иборатки, у предметлар, уларнинг белгилари ва ўзаро муносабатлари акс этган маълум вазият, воқеълик парчасини ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилади. Гапнинг коммуникатив функцияси шундан иборатки, у мулоқот, мулоқот қилиш учун ахборот узатиш, яъни сўзловчининг фикри ва туйғуларини ифодалаш ёки суҳбатдошга таъсир ўтказиш воситасидир.

Немис мақол ва маталларида эр ва хотин орасидаги муносабатлар, ота-оналарнинг фарзандларига муносабати кўпроқ акс этган. Бундан немисларнинг лингвوماданиятида кўпроқ оиланинг ижтимоий институт эканлигига урғу берилади. Ўзбек лингвوماданиятида эса, қариндошлик алоқалари кўпроқ кўзга ташланади. Немис ҳалқ мақолларида ҳам, ўзбек ҳалқ мақолларида ҳам, ишламайдиган, уй бекаси, уйга бекалик қиладиган аёллар оналикнинг энг яхши намунаси эканлиги қайд этилган. Бунда уй бекаси, оналик, она вазифасининг бир қисми бўлган болани тарбиялаш иши билан белгиланади.

Оила деганимизда кўз олдимизга ота-она, фарзандлар, бобо-бувилар ва бир хонадонда яшовчи бошқа шахслар келади. Масалан, ота-она, фарзандлари, келинлари ва бир нечта набиралари, ёки ота-она ва битта

фарзанд бўлиши мумкин. Оила-ватан ичра кичик ватандир. Oila - jamiyatning muhim ijtimoiy institute hisoblanadi. Жяхоннинг барча мамлакатлари сингари ўзбек халқи ҳам қадим-қадимдан ота-онани оламда энг улуг, энг муътабар энг муқаддас зот деб билади. Zamonaviy oilada ota -ona farzand tarbiyasi, ularga oilaviy va madaniy qadriyatlarni topshirish uchun javobgardir. Keling, nemis madaniyatidagi "ota" va "ona" va o'zbek madaniyatidagi ota va ona konseptlarining maqollarda ifodalanishini ko'rib chiqaylik.

Ота ва она оиланинг устуниси ҳисобланади. Фарзанд учун ота-онанинг ўрни бекиёсдир.

Ўзбек тилида:

Ота – ақл, она- идрок.

Ота доғи кўйдирар, она доғи ўлдирар

Ота тилак – она юрак.

Немис тилида:

Eine Mutter erreicht mehr als hundert Lehrer,

Die beste Amme ersetzt keine Mutter

Mutter Dich, liebes Kind, und nimm des Vaters Weis

an.

Der Mutter Liebe ist stärker als der Kinder Grind und Unflat.

2) Ота ва она иккала тил маданиятида ҳам таянч, химоя, сокинлик рамзидир. Ота-она ҳар қандай шароитда фарзандини химоя қилади, унга таянч бўла олади.

Ўзбек тилида:

«Отанинг очган йўли бор, онанинг бичган тўни бор»

«Она оёғи билан бешикни, қўли билан рўзгорни тебратар».

«Отаси бор отланмас, онаси бор тебранмас»

Немис тилида:

Ist eine noch so arm, So gibt sie ihrem Kinde warm.

Mutterschoss ist arm, aber warm.

Muttertreu ist täglich neu.

Mein Vater ist der Höchste in Konstanz, sprach die Tochter des Turmnrts.

Mein Vater hat mich nicht gelehrt, aus einem leeren Glase trinken.

3) Ўзбек ва немис тилидаги паремияларни таҳлил қилганимизда, шу нарса маълум бўлдики, ҳар қандай ота ҳам, она ҳам умри давомида фарзандини шундай севадики, эвазига ҳеч нарса кутмайди. Уларнинг меҳр мухаббаты чексиз.

Ўзбек тилида:

Ота болага – орқа таянч, онасининг боласи – қантак ўрик донаси, отасининг боласи – наиватининг сараси.

Немис тилида:

Über Mutterliebe keine Liebe. Mutterlieb altert nie.

Vatersegen baut den Kindern Hauser, Mutterfluch reisst sie nieder..

Vaters Zorn soll gnädig sein.

4) Ота- онанинг фарзандига бўлган меҳри бекиёсдир. Айни чоқда у болани чин инсон қилиб вояга етказиш, ҳар тарафлама аъло даражада тарбия бериш, уни одобли, ор-номусли, инсофу имонли, ифбатли қилиш йўлида баъзан қатти-қурум гапиради, қаҳр-ғазабини ўтказди. Фарзанд бундан хафа бўлмаслиги керак. Яхши она фарзандини қанчалик кадрламасин, тарбия беришда уларга қаттиққўллик қилади.

Ўзбек тилида:

«Она меҳридан ота қаҳри ортиқ»;

«Отанинг сўқгани – севиши, онанинг ургани - ўпиши»;

«Энаси тепган кулимнинг эти оғримас»;

«Ота қарғиши – ўқ, она қарғиши - дўқ».[15]

Ушбу мақолларда она фарзандини койиса, улар бунинг боласининг ноўрин, номуносиб хатти-харакатларидан куюнганидан, дейилади.

Немис тилида:

Mutterflüchen kleben nicht, und Vaters Zorn schwärt nicht.

Es ist keine Mutter zu böse, sie zöge gern ein fromm Kind.

Mutterhand ist weich, auch wenn sie schlägt. (она қўллари урганда ҳам юмшоқ бўлади)

5) Немис тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам кўпинча қизларнинг онага, ўғилларнинг эса, отага ташқи кўриниши, характери жиҳатдан ўхшаш томонлари кузатилади.

Ўзбек тилида:

«Киз берсанг, отасига қараб бер, киз олсанг онасига қараб ол»;

«Эшиги ёмоннинг уйига борма, онаси ёмоннинг кизини олма»;

«Кизни онаси тийсин, ўғилни –отаси»;

«Теракка қараб тол ўсар, онага қараб қиз ўсар».

«Семиз қизининг ҳўшти яхши, оқил онанинг-кизи»

«Отадан ўғил, онадан қиз»;

Немис тилида:

Die Mutter eine Hexe, die Tochter auch eine Hexe; (она жодугар бўлса, қизи ҳам жодугар)

Barmherzige Mütter ziehen gründige Töchter;

Mutter eine Hur, Tochter ein Hürlein;

Willst du gern die Tochter han, sieh vorher die Mutter an.

Wie der Vater, so der Sohn, Wie das Schaf, so das Lamm

6) Иккала тил маданиятида ҳам мақоллар орқали ота-онага нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлиш, айниқса, уларни қариганда эъзозлаш кераклиги акс эттирилган.

Ўзбек тилида:

«Отасини оғритган эл ичида хор булар, онасини оғритган нарча нонга зор булар»;

«Ота-отасини танимаган, тангини танимас»;

«Отасини суйганининг боласини суй»;

«Онанга бошининг хам қил, отанга гамининг кам қил»;

«Онали уйнинг ори бор, отали уйнинг зари»;

«Онангнинг қуёш билсанг, отангнинг ой бил».

Немис тилида:

Eine alte Mutter im Haus ist ein Zaun darum.

Mütter tragen ihre Kinder durch den Morgen; Kinder sollen ihre Mütter durch den Abend tragen.

8) Немис ва ўзбек тилидаги мақолларни таҳлил қилганимизда, шу нарса маълум бўлдики, иккала тил маданиятида ҳам ота-она ҳақидаги мақолларнинг айнан эквивалентларини учратиш мумкин;

Ўзбек тилида:

Онаси қимизак еса, қизининг тиши қамашар.

Отаси аччиқ олма еса, ўғлининг тиши қамашар

Немис тилида:

Wenn die Vater saure Weinbeeren essen, so werden den Kindern die Zahne stumpft davon. Козда отцы едят кислый виноград, у детей тупеют зубы.

Oft essen die Eltern Holzapfel, davon den Kindern die Zahne stumpf werden. Часто родители едят крабовые яблоки, от которых у детей тупеют зубы.

Die Kinder kriegen oft stumpfe Zahne, wenn die Eltern haben Winter trollen gegessen. У детей часто затупляются зубы, когда их родители едят зимних троллей.

Натижалар. Немис ва ўзбек тилидаги оила, оилавий анъаналар, тарбия усуллари акс этган бир қанча мақолларни таҳлил қилганимизда, иккала тил маданиятида ҳам ота-она муҳим ўринни эгаллайди. Немис тилидаги қирққа яқин ҳамда ўзбек тилидаги 50 дан ортиқ мақолларнинг лингвокультурологик таҳлили натижалари шуни кўрсатадики, уларнинг иккала тил маданиятида ҳам ўхшаш томонларини қўплаб учратиш мумкин. Ота ва она иккала тил лингвомаданиятида ҳам энг юқори ўринларда туради. Мақолада ота ҳамда она концептлари лингвомаданий жаҳатдан илмий тарзда ёритилган. Ўқув жараёнида ундан фойдаланиш ўзининг қадриятли хусусиятлари билан ёшлар таълим-тарбиясида муҳим ўрин тутади. Бундан ташқари ўзбек ва немис тилларидаги ота ва она концептлари акс этган мақоллар лингвокультурологик таҳлил қилинганда, шу нарса маълум бўлдики, она ўзида барча ижобий ҳислатларни акс эттирган аёл тимсолидир, ота эса оила таянчи, устун, боқувчиси сифатида акс этган.

1). Ота, она иккала тил маданиятида ҳам қадрланади, эъзозланади;

2). Ота-онанинг фарзандларига бўлган меҳри, муҳаббати чексиз эканлигини, уларнинг бахти учун ҳамма нарсадан кечишга тайёрлигини немис ва ўзбек тилидаги мақолларда кўриш мумкин;

3). Она иккала тилда ҳам саҳийлик, яхшилик, химоя рамзи ҳисобланади;

4). Оналарга бўлган ҳурмат, эҳтиром ҳиссини иккала тил маданиятида ҳам учратиш мумкин.

5). Фарзанд таълим-тарбиясида ота-онанинг ўрни муҳим эканлиги иккала тил маданиятига хос хусусиятлардан биридир;

6). Киз фарзандларнинг кўпинча ташқи кўриниш, характери жиҳатдан оналарига, ўғилларнинг эса отага ўхшашлигини иккала тилда ҳам учратиш мумкин;

7). Оналар мавжуд экан, фарзандларига ғамхўрлик қиладилар, улар учун барча шарт-шароитларни яратадилар.

Хуллас, немис ва ўзбек тилидаги мақолларда ота, она концептларининг вербаллашуви масаласидаги кузатишлар шуни кўрсатадики, ҳар иккала тилнинг паремиялар қатлами умумийликка, универсалликка эга. Бу қатлам асосан мақол шаклидаги қадриятли тушунчалар бўлиб, у кўпинча ҳар иккала тил семантикаси учун деярли мос келади. Немис ва ўзбек паремияларида ота ва она концептларининг вербаллашуви ва қиёсий таҳлилининг ўрганиш жараёнида қадриятли тушунча берувчи томонларини таҳлил қилмай туриб, немис ва ўзбек миллий маданиятларининг асосий моҳиятини тўлиқ англаб бўлмайди.

Бунга ўхшаш тадқиқотларни талабаларга перемияларни ўргатиш жараёнида бошқа концептлар орқали ҳам амалга ошириш мумкин. Бу орқали талабаларнинг луғавий бойликларини ошириш мумкин:

- Оила (die Familie)

- Ватан (die Heimat)

- Бола (das Kind)

- Дўстлик (die Freundschaft)

АДАБИЁТЛАР

1. Карасик В.И. Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред. И. А. Стернина. - Воронеж: ВГУ, 2001. - С. 75-80. (4 стр.)

2. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина; под общ. ред. Е.С. Кубряковой. - М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996
3. Karl Friedrich Wilhelm Wander^ Deutsches Sprichwörter Lexikon. Band 4/ Leipzig 1876.
4. Langenscheidt. Power Wörterbuch Deutsch. Herausgeber Professor Dr. Dieter Götz., Professor Dr. Hans Wellmann a
5. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. М: Языки славянской культуры, 2004-93
6. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик.- Жиззах: Сангзор, 2006.
7. Саносян А.Г., Купчик Е.В. Концепт «Родина» в поэзии С.А. Есенина и А.А. Блока. Вестник Тюменского государственного университета, 2012. №
8. Саидова М., Қўзиев У. Лингвокультурология. (Услубий қўлланма). Нам.ДУ 2017й.
9. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Издательство: Языки русской культуры ISBN: 5-88766-067-0. 1997
10. Тер-минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2008. -264 с.
11. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. А.Мадвалиев таҳрири остида (2006-2008
12. Ўзбек халқ мақоллари. «Шарк» нашриёт-матбаа аксиядорлик компанияси бош таҳририяти, Тошкент, 2012.
13. Юсупов Ў.Қ. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультурема атамалари хусусида. // Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида. Республика илмий-амалий конференцияси мақолалари тўплами. – Т.: ЎзДЖТУБ 2011.-53 б.
14. Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov «Hikmatnoma», O'zbek xalq maqollarining izohli lug'ati, Toshkent, 1990

УДК:1751.801

Шахноза ЎТАНОВА,

Анджон давлат университети

Немис тили ва адабиёти кафедраси

E-mail: etiborbaxriddinova@mail.ru

Шухрат ЎТАНОВ

Анджон давлат университети

Немис тили ва адабиёти кафедраси

ЎзДЖТУ профессори Г.И.Эргашева тақризи асосида

Mavzusi yoq

Abstract

The growing interest in the concept of "language - culture" causes the need to define concepts, introduces them to the terminological layer. The concept of "language - culture" unites all the humanities, because man is the language of the ego. A person cannot be studied without considering language. Thus, the language embodies the existence of the national culture and the main form of expression. The problem of interaction of language, culture, ethnicity is not a new phenomenon. The article discusses the concept of a concept and views on its linguocultural features.

Key words: concept, linguistic personality, conceptsphere, linguoculturology, cognitive and affective product, linguocultural concept, cognitive structure.

Аннотация

Растущий интерес к понятию «язык - культура» вызывает необходимость определения понятий, входящих в терминологический пласт. Понятие «язык - культура» объединяет все науки человечества, потому что человек - его язык. Человека нельзя изучать без рассмотрения языка. Таким образом, язык воплощает в себе существование национальной культуры и основную форму выражения. Проблема взаимодействия языка, культуры, этноса - явление не новое. В статье рассматривается понятие концепта и взгляды на его лингвокультурологические особенности.

Ключевые слова: концепт, языковая личность, концептосфера, лингвокультурология, когнитивно-аффективный продукт, лингвокультурный концепт, когнитивная структура.

ТИЛШУНОСЛИҚДА КОНЦЕПТ ТУШУНЧАСИНИНГ ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

“Тил – маданият” тушунчасига бўлган қизиқишнинг тобора ортиши терминологик қатлам таркибига кирувчи тушунчаларни аниқлаштиришни долзарб масала даражасига кўтармоқда. “Тил – маданият” тушунчаси инсоният ҳақидаги барча фанларни бир-бирига яқинлаштиради, чунки инсонни унинг тилини ҳисобга олмаган ҳолда ўрганиб бўлмайди. Шундай экан, тил миллий маданиятнинг мавжудлигини ва асосий ифода шаклини ўзида мамоён этади.

Тил, маданият, этноснинг ўзаро муносабати масаласи янги ҳодиса эмас. Бу мақолада, концепт тушунчаси ва унинг лингвокултурологик хусусиятларига бўлган қарашлар ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: концепт, лисоний шахс, концептосфера, лингвокултурология, когнитив ва аффектив ҳосила, лингвомаданият концепт, когнитив структура.

Кирриш. XIX асрнинг бошлариданок бу муаммони немис олимлари – ака-ука Гриммлар ўрганишга ҳаракат қилганлари маълум. “Тил – маданият” тушунчаларининг узвий алоқадорлиги дастлаб. В. фон Гумбольтнинг ишларида кўринади.[1] Унинг фикрича, тил “халқнинг руҳияти”, халқнинг “асл кўриниши” дир. Маданият, аввало, тилда акс этади. Шундай экан, маданият фақат тил орқалигина мамоён бўлади. Тил маданиятнинг асл кўриниши, реаллигидир, тил орқалигина инсон маданиятга кириб боради, деган фикрлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бирок лингвокултурологиянинг фан сифатида илмий асосланиши М.М.Покровский, Г.В.Степанов, Д.С.Лихачев ва Й.М.Лотман, Ф.И.Бусаев, А.Н.Афанасева, А.А.Потебня ишларидан бошланди.[2] Лингвокултурологияда (когнитив тилшунослиқда ҳам, умуман, антропологик парадигмада) “оламнинг лисоний манзараси”, “лисоний шахс”, “концепт” каби бир қатор асосий тушунчалар мавжуд.[3] Бу тушунчалар ва, демакки, терминлар ҳақида тилшунослиқда жуда кўп ёзилган бўлишига қарамадан, ҳали-ҳамон уларнинг айримлари талқинида бир хилликка эришилган эмас. Масалан, “оламнинг миллий лисоний манзараси”

терминини қўллашда ва талқин қилишда деярли бир тўхтамаг келинган: “Тиллар қанча бўлса, оламнинг шунча миллий лисоний манзараси мавжуд, бу тилларнинг ҳар бири жамоавий этник онгнинг коинотдаги инсон мавжудлигини англаш ва категориялаштириш борасидаги кўп асрлик фаолиятининг ноёб натижаларини акс эттиради”.[4] Аммо “лисоний шахс”, “концепт” терминлари ҳақида бундай деб бўлмайди.[5] А.М.Надёжкин концепт ҳақидаги илмий талқинларда жуда ҳам мавҳумлик, ҳар хиллик мавжудлигини кўрсатиб ўтади, концепт назарияси методологик жиҳатдан жиддий тадқиқ этишга муҳтож эканлигини айтади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Тилшунослиқда *концепт* моҳиятига кўра маданият, лингвомаданият,

психолингвистик, когнитив, эмотсионал, илмий хусусиятларга эгаллиги эътироф этилади. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш керакки, концептнинг мавжудлик доираси, яъни тил ва фикрлашга маданият соҳаси ҳам қўшилади. Лингвомаданият концепт энди когнитив тилшунослик эмас, балки лингвомаданиятшунослик билан мамоён бўлади. Концептни лингвомаданият нуктаи

назардан олиб қарасак, концепт маданиятнинг базавий бирлиги ҳисобланиб, унинг таркибини концептни маданият бирлиги деб ҳисоблашга асос бўла оладиган белгилар, яъни этимологияси, концепт тарихи, замонавий ассотсиатсиялари, муносабат (баҳолаш)[6] ва бошқалар ташкил этади.

Психоллингвистикада концептни ўрганиш турлича бўлиб, тадқиқотлар мураккаблиги ва кўп қирралиги билан ажраб туради. Концепт инсоннинг психик ҳаёти қонуниятларига бўйсунувчи, шахснинг билиш ва мулоқот жараёнида динамик характерга эга перцептив, когнитив ва аффектив ҳосила сифатида талқин қилинади.[7]

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Концептнинг лингвомаданий ва когнитив таърифлари чамбарчас боғлиқдир, чунки билиш тафаккур, тил ва маданият орқали амалга оширилади. Тилшуносликнинг бу икки йўналиши билимнинг антропосентрик[8] парадигмасига тегишли бўлиб, биз ушбу ахборотда концептни ўрганишни фақат когнитив тилшунослик нуқтаи назаридан шарҳлашга ҳаракат қилдик. Бундан ташқари, концептнинг функционал-семантик таҳлили ҳам борки, у алоҳида тадқиқ қилинишни талаб этади.

Лингвомаданий ёндашув миллий концептосферанинг хусусиятни маданиятдан онг томонга бўлган йўналишини ўрганади. Бу йўналишда

Й.С.Степанов, В. И.Карасик, В.А.Маслова, Д.У.Ашурова ва бошқалар илмий тадқиқотлар олиб боришган. Бу йўналишда концептлар маданиятнинг асосий бирлиги ҳисобланиб, образли, прагматик ва стилистик ҳодиса сифатида ўрганилган.[9]

Лингвокогнитив йўналишда Э.С.Кубрякова, З.Д.Попова, И.А.Стернин ва бошқаларнинг тадқиқотларида концептни жамият тушунчалари бирлиги сифатида қараш ҳамда уни марказий ва периферик қисмларга бўлиб ўрганиш кузатилади.[10]

Охирги ўн йиллик ичида филология фанида концепт энг фаол қўлланивчи терминга айланди. Концепт нафақат тилшунослик, балки у адабиётшунослик, мантик, фалсафа ва маданиятшунослик фанларида ҳам қўлланади, бироқ концепт термини ҳозиргача аниқ бир таърифга эга эмас ва турли соҳаларда турлича таърифланади.

Айрим тадқиқотчилар концептлар турларини ажратишга ҳаракат қиладилар. (Фрункина):[11] "Тил тизимида иккита турли концепт бор. Биринчи тур концептлар универсал маъноли (Ухлаш,смоқ,бошламоқ,ўқимоқ) концептлар бўлса, иккинчи тур концептлар ўз ичига маданий миллий қимматга эга бўлган (нон, меҳмон, ота-она, тўй дўст,ватан) концептларни камраб олади. Миллий маданий фарқлар концепт таркибидаги когнитив белгилар ёки маъно таркибидаги схемалар фарқларида ҳам кўринади. Масалан рус тилидаги "бутерброд" концепти "колбасали" "пишлокли" "котлетли", "сарёгли" каби когнитив белгисига эга, чунки немислар бутербродда фақат сарёғ ишлатадилар.

С.Г.Воркачёв лингвомаданий концептлар таркибида бутун ва қисм, универсал ва специфик 2 хил семантик аломатларни ажратиш мумкинлигини эътироф этади:

1) тилнинг барча кўриниши учун умумий бўлган семалар, улар семантис парадигмани мустаҳкамлайди ва унинг тушунчавий ёки прототип асосини ҳосил қилади. 2-тур концептнинг таркибида унинг намоён бўлиши учун ҳеч бўлмаганда қисман хизмат қиладиган семантик белгилар бўлади.

Тадқиқотда бутун ва қисм, универсал ва специфик систем бўлиниш асосий шарт қилиб белгиланган. Бундай тасниф концептлар табиатининг аниқ ва муфассал

баёини таъминлашга хизмат қилади. Дарҳақиқат, юқоридаги таърифларнинг барчасида концептга миллий маданий менталлик бирлиги сифатида баҳо берилганини кузатамиз. Менталлик интеллектсуал, руҳий ва ирода хусусиятларини миллий характерда типик намоён бўлиш жараёнини бирлаштирадиган миллий тил формаси ва категорияси доирасидаги дунёқарашни акс эттиради.

Менталликнинг миллий-маданий хусусиятларини очиб кўрсатиш кўпгина соҳалар (когнитив тилшунослик, лингвокултурология, этнолингвистика, тил антропологияси, гендерология)нинг асосий масаласи бўлиб келмоқда. Кўрсатилган соҳаларнинг барчасида, менталликнинг асосий бирлиги деб концепт белгиланган. Инсон сўзларга уларнинг моҳияти даражасида эмас, балки, улар томонидан етказиладиган маънолар ва концептлар даражасида эғалик қилади. Сўзлар маъноси, бу маънолар орқасида турган ва уларнинг тушунилишини таъминлайдиган маълим когнитив структуралар билан муносабатдадир. Л.Лангакер бу когнитив структураларни, соғниеве домаинс" когнитив соҳалар, доиралар) Ж.Фоконе ва Дж.Лакофф[12]– ментал майдонлар, Ч.Филлмор[13] – фреймлар деб номланган.

Когнитив тилшунослик ва прагматика муаммолари билан жиддий шугулланган ўзбек тилшуноси профессор Ш.Сафаров ҳам негадир концепт ҳақида гапирар экан, унинг лингвомаданий ва этномиллий жиҳатларига етарли эътибор бермайдди.[14] Тўғри, концепт тафаккурга оид, мазмуний, ментал тушунча, лекин уни миллий-маданий унсурдан тамоман холи бўлган ҳодиса сифатида қараш анчайин мунозаралидир. Бу масала тадқиқига бағишланган бир қатор асарлар яратган С.Г.Воркачев ҳатто "лингвоконцептнинг етакчи фарқловчи белгиси унинг этномаданий белгили бўлиши"ни таъкидлайди.[15]

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Профессор Низомиддин Маҳмудов концептга рус тилшунослигида берилган кўпдан-кўп таърифлар орасида В.А.Маслова томонидан илгари сурилган таъриф ҳақиқатни аниқроқ акс эттиришини таъкидлайди. В. Маслованинг талқинича, концепт, "бу лингвомаданий ўзига хослик қайд этилган ва муайян этномаданий эгаларини у ёки бу тарзда тавсифловчи семантик тузилмадир".[16] Лингвокултурологик тадқиқотларда айнан концептнинг ифодаланиши муаммоларига жуда катта эътибор қаратилмоқда, интернет материаллари билан танишганда, масалан, Россия тилшунослигида бу ёналиш ниҳоятда кенг тарқалганини кўриш мумкин, бу борадаги ишларни санаб, саногига этиш ҳам мушкул. Ҳатто сўнгги йилларда ёқланган номзодлик диссертацияларининг жуда катта қисми айнан у ёки бу тилда концептнинг лингвокултурологик тадқиқига бағишланган. Масалан, уларнинг айримлари: О.В.Голован. "Семантикоассотсиативная структура концепта "война" ("Семантико-ассоциативная структура концепта "война", 2003); Л.Н.Венедиктова "Концепт "война" в языковой картине мира (сопоставительное исследование на материале английского и русского языков)" ("Концепт "война" в языковой картине мира (сопоставительное исследование на материале английского и русского языков)" 2004);

З.А.Мотигуллина "Концепт "судба" в татарской и английской языковой картине мира" ("Концепт "судба" в татарской и английской языковой картине мира", 2006); Л.Х. Шаяхметова. "Концепт "ут" и его отражение в лирике Р.Миннулина" ("Концепт "ут" и его отражение в лирике Р.Миннулина"2007); Л.Р. Гарипова. "Концепты татарской языковой картины мира:репрезентации в лексеме "дөня" ("Концепты татарской языковой картины

мира: репрезентации в лексеме “денья”, 2007) ва бошқалар.[17]

Рус тилшуноси Л.В.Адонина *концепт* терминига багишланган мақоласида бу терминнинг таникли тилшунослар томонидан қайд этилган 12 та таърифни келтиради.

Шунингдек, унинг маълумотига кўра, *концепт* термини ўн нуқтаи назардан тасниф қилинган. Масалан, концепт стандартлашишига кўра универсал, этник, гуруҳга оид ва шахсий концептларга; қўлланишига кўра илмий, бадий, маиший концептларга; ифодаланишига кўра лексик-фразеологик, грамматик, синтактик ва матний концептларга бўлинади ва ҳ.к.

Концепт термини ўзбек тилшунослари Н.Махмудов, Ш.Сафаров ҳамда А.Э.Маматов томонидан батафсил изоҳланган.[18] Фикримизча, концепт кўп қиррали ва кўп қатламли ментал тузилмадир. Шунингдек, у бир вақтнинг ўзида психологик, когнитив-семантик ва лингвокултурологик жиҳатларни намоён этади. Зеро, концептнинг когнитив ва лингвокултурологик тадқиқотлар объекти сифатида тавсифланаётганлиги ҳам шундан далолат беради. Шу сабабли концептнинг тадқиқотчилар томонидан субъектив, ижтимоий, лингвомаданий, бадий концептлар сифатида типларга ажратилганлигини[19] ягона моҳиятга турли жиҳатлардан ёндашув сифатида баҳол аш мумкин. Концептни инсон миллий менталитетининг ўзаги деб ҳисоблашимиз мумкин.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Д.У.Ашурова фикрига кўра, “концепт деб ҳамма тушунчаларни ҳам аташ нотўғри, балки дунё ва миллий маданият соҳаларида муҳим рол ўйнайдиган тушунчаларгина концепт деб аталиши мумкин”[20]

Аниқроғи концепт ҳар бир жамиятнинг ўзига хос этик, эстетик, маънавий ва миллий анъанавий турмуш тарзи хусусиятини ифодаловчи термин. Шу ўринда

таъкидлаб ўтиш жоизки, ўзбек тилшунос олимлари ҳам когнитив тилшуносликнинг асосий тушунчаларидан бўлмиш концептни тадқиқ этишда эътиборга лойиқ ишларни амалга оширмоқдалар.

Тил тизими когнитология ва тилшуносликнинг ҳам ўрганиш объекти ҳисобланади. Тилда инсоннинг дунё ва ўзи ҳақидаги билимлари, шунингдек, объектив борлиқни билиш фаолияти акс этади. Тилни маданий ҳодиса сифатида ўрганиш, инсоннинг билим ва тажриба қурилишини текшириш лингвокогнитологиянинг асосий масаласи саналади. Билим, уларни тўплаш ва сақлаш усуллари ҳамда билимнинг табиати ва моҳияти лингвокогнитологиянинг объекти ҳисобланади, тилнинг билим ҳосил қилиши, ундан фойдаланиш, сақлаш, узатиш, уни қайта ишлашнинг умумий механизми сифатидаги хоссалари эса соҳанинг пр едмети тарзида қаралади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).

Когнитив тилшунослик инсон онгининг қандай қурилганлиги, борлиқни билиш шакли, тил шаклларида билим структураси воқеланиши, ментал муҳитнинг яратилиши каби масалаларни ёритиб беради. Менталликнинг миллий-маданий хусусиятларини очиб кўрсатувчи лингвокултурология, этнолингвистика, гендерология, тил антрологияси каби кўпгина соҳалар сингари когнитивтилшуносликда ҳам асосий фигура сифатида концепт ўрганилади:

- концепт – когнитив соҳада инсон онгининг ментал ресурс бирликлари, инсон билими ва тажрибасини акс эттирувчи информасия структурасини ифодаловчи ментал бирлик;

- концептнинг табиати ва структураси билан когнитив семантика шуғулланади;

- концепт ва сўз маънолари орасидаги муносабат таҳлили когнитивтилшуносликнинг марказий нуктасидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Вu haqida qarang. Гумбольдт В.Фон. Язык и философия культуры – М., 1985. – с.451.
2. Сайидрахимова Н., Қобулова У. Лингвокултурология – тилшуносликнинг алоҳида соҳаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. – №4. – Б. 87-91.
3. Светоносова Т.А. Когнитивная лингвистика и лингвокултурология: черты и различия // Филологические науки в МГИМО. Сборник науч. Трудов. №27 (42). М.:МГИ-МО-Университет, 2007. – С.39-46;
4. Воркачев С.Г. Кўрсатилган мақола, 64-72-бетлар.
5. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М.: ЧеРо, 2003. – с.140.
6. Qarang. Иванцова Е.В. О термине “языковая личность”: истоки, проблемы, перспективы использования//Вестник Томского государственного университета. Филология. №4 (12). 2010. – С.24-32;
7. Арутюнова Н.Д. Об объекте общей оценки // Вопросы языкознания. – М., 1985. – №3. – С.13.20
8. Залевская А.А. Психологический подход и проблеме концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С.36
9. Воркачев С.Г. Лингвокултурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки, 2001. – №1. – С.64-72.
10. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. –М.: Языки русской культуры, 1997.-824 с.; Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390с.; МасловаВ.А. Лингвокултурология . – М.: Изд.центр. “Академия”, 2007. – 208 с.; Ашурова Д.У.Кўрсатилган асар. 11-12-б.
11. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики.– Москва, 2004. – С.10-14.;
12. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.
13. Qarang:Жусупов Н.М. Лингвокогнитивные аспект исследования символа и художественном тексте: Автореф. Дисс. Канд. Филол. Наук.
14. Болдырёв Н.Н. Когнитивная семантика.Курс лекций по английской филологии: учебное пособие. – М Берлин. 2016
15. Попова.З.Д, Стернин И.А «очерки по когнитивной лингвистике». – Воронеж, 2003
16. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 17-18.
17. Qarang. Воркачев С.Г. Лингвоконцептология и межкультурная коммуникация: истоки и цели //Филологические науки, 2005. – № 4. – С.76.

18. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012. – №5. – Б. 3-16
19. Qarang. Зиятдинова Г.И. Концепт “сугыш (война)” в татарской языковой картине мира: АКД. – Казань, 2009. – С.4.
20. Qarang. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик – Жиззах: Сангзор, 2006; Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилаётган илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212;
21. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012. – №5. – Б. 3-16.
22. Qarang. http://rtsu.slavist.t/index.php?option=com_content&view=article&id=149&Itemid=80
23. Каримов У.Н. Концепт тушунчаси ва унинг бадиий адабиётдаги моҳияти // ЎзМУ хабарлари, 2017. – №1/5. – Б. 416-417.

Бехзод ХАМИДОВ,
Андижон давлат университети,
Инглиз тили грамматикаси кафедраси ўқитувчиси,
e-mail: bekham21091980@gmail.com

ЎзМУ профессори, филология фанлари доктори, Маматов А.Э тақризи остида

WAYS OF REINTERPRITATIONS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT OF NOMINATING OF A PERSON ACCORDING TO SOCIAL STATUS AND SOCIO-PROFESSIONAL FEATURES IN ENGLISH

Abstract

In modern English phraseology, phraseological units with the components of nomination of a person by social status and nomination of a person by socio-professional characteristics are notable for the fact that they have the strongest level of activity. Phraseological units with these components are interesting because social signals are clearly expressed in semantics. The article discusses the phraseological units with the components of nomination of a person by his social status and socio-professional characteristics in English, the ways of their figurative rethinking (metaphor, hyperbole, irony, euphemism, paraphrase, comparison, oxymoron).

Key words: phraseological units with the components of the naming of a person in accordance with his social status, level of activity, phraseological metaphorization, hyperbolization, irony, euphemism, paraphrase, comparison, oxymoron, figurative reinterpretation.

СПОСОБЫ ОБРАЗНОЙ РЕИНТЕРПРЕТАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С КОМПОНЕНТОМ НАИМЕНОВАНИЕ ЛИЦА ПО СОЦИАЛЬНОМУ СТАТУСУ И СОЦИАЛЬНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ ОСОБЕННОСТЯМ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В современной английской фразеологии, фразеологические единицы с компонентами наименования человека по социальному статусу и социально-профессиональным характеристикам примечательны тем, что такие фразеологизмы обладают наиболее высоким уровнем активности. Фразеологические единицы с этим компонентом интересны тем, что в их семантике ярко выражены социальные сигналы. В статье рассматриваются фразеологизмы с компонентами наименования человека в соответствии с его социальным статусом и социально-профессиональной характеристикой в английском языке, способы их образного переосмысления (метафора, гипербола, ирония, эвфемизм, перифраза, сравнение, оксюморон).

Ключевые слова: фразеологизм именования человека в соответствии с его социальным статусом, уровень активности, фразеологическая метафоризация, гиперболизация, ирония, эвфемизм, перифраза, сравнение, оксюморон, образная реинтерпретация.

ИНГЛИЗ ТИЛИДА ИЖТИМОЙ МАВЌЕИ ВА КАСБИЙ БЕЛГИЛАРИГА КЎРА ШАХС НОМЛАНИШИ – КОМПОНЕНТЛИ ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ ОБРАЗЛИ ҚАЙТА ТАЛҚИН ҚИЛИНИШ ЙЎЛЛАРИ

Аннотация

Замонавий инглиз тили фразеологиясида ижтимоий мавЌеига ва касбий белгиларига кўра шахс номланиши компонентли фразеологик бирликлар энг юқори фаоллик даражасига эгаллиги билан эътиборга моликдир. Ушбу компонентли фразеологик бирликлар семантиканинг ёркин ифодаланган ижтимоий ишораларига эга бўлганлиги нуктаи назаридан қизиқарлидир. Мақолада инглиз тилидаги ижтимоий мавЌеига кўра шахс номланиши компонентли фразеологик бирликлар, уларнинг образли қайта талқин қилиниши (метафора, гипербола, ирония, эвфемизм, перифраза, таққослаш, оксюморон) йўллари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: ижтимоий мавЌеига кўра шахс номланиши компонентли фразеологик бирлик, фаоллик даражаси, фразеологик метафоралаштиш, гиперболизация, ирония, эвфемизм, перифраза, таққослаш, оксюморон, образли қайта талқин қилиниш.

Кириш. Асосан XIX-XX аср тилшунослиги тарихига назар ташлайдиган бўлсак, унда изчил ривожланишни ва тараққиётни кўришимиз мумкин. Бунинг сабаби унда янги соҳалар пайдо бўлди ва изчилик билан ривожланиш йўлидан бормоқда. Тил ва унинг ташкил қилувчи тил бирликларининг ўзаро алоқадорлиги чуқур ўрганила бошланди. Ушбу мақолада биз асосий эътиборимизни фразеологик қатлам ва унинг компонентлари таҳлилига қаратамиз. Тилнинг ушбу қатламида табиатда ва жамиятда мавжуд воқеа ҳодисалар, предметлар, шахснинг ижтимоий ва касбий хусусиятлари ва бошқаларни ифодаловчи сўзларнинг ишлатилиши барчага маълум. Замонавий инглиз тили фразеологиясида ижтимоий мавЌеига кўра шахс номланиши ва ижтимоий-касбий белгиларига кўра шахс номланиши компонентли фразеологик бирликлар энг кучли фаоллик даражасига эгаллиги билан эътиборга моликдир. Ушбу компонентли фразеологик бирликлар семантиканинг ёркин ифодаланган ижтимоий ишоралилигига эга бўлганлиги нуктаи назаридан

кизиқарлидир. Фразеологик бирликнинг ушбу гуруҳининг махсус тасвири ўта муҳим эканлигининг сабабларидан бири, социолингвистик категория уларда ўзининг аниқ ифодасини топади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. (Literature review) Маълумки, тил атрофда бўлаётган воқеъликни акс эттирибгина қолмай жамият аъзолари ўртасидаги муҳим мулоқот воситаси экани ҳеч кимда шубҳа уйғотмас керак. Тил табиатан мавҳум характердаги ҳодиса бўлиб, унинг мавжудлигини нутқий мулоқотдагина намоён этиш мумкин. Шу боис ҳам тилнинг ўрганиладиган объект сифатидаги характеристикаси нутқнинг рўёбга чиқиши билан юзага чиқади. Нутқ эса турли хил йўллар, воситалар орқали юзага чиқади. Умуман олганда, олимлар тил ва унинг моҳиятини очиб бериш мақсадида кўплаб илмий тадқиқотлар олиб боришмоқда. Шундай тадқиқотларнинг кўпчилиги тилшуносликда муҳим ўрин тутувчи фразеология соҳасига тегишли десак муболаға бўлмайди. Замонавий тилшуносликда фразеологик бирликларнинг тил бирлиги сифатида аниқлаш ва тушинтириш тўғрисидаги саволга аниқ битта ечим топилгани йўқ. Тил фактларининг характери ва фразеологик бирликларнинг ҳажми, таркиби, маъноси, чегараси юзасидан назарий жиҳатдан ханузгача бир тўхтамга келингани йўқ.

Фразеологик бирликлар масаласи ҳам турли олимлар томонидан турлича талқин этилади. Масалан, Ф.де Соссюр “Тилда шундай тайёр бирикмалар борки, уларнинг узул характери маъноси ва синтактик хусусиятидан келиб чиқади. ...бундай бирикмалар тайёр ҳолда, анъанага кўра қўлланади”- деган эди.[5, 157]

Н.Шанский ўзининг “Фразеология современного русского языка” асарида қуйидаги таърифни беради: “Фразеологик бирикма- бу тайёр ҳолатда қўлланиладиган, сўз бирикмаси характерига эга бўлган бир ёки бир неча муҳим компонентлардан иборат бўладиган, маъносига, таркибига ва тузилишига кўра турғун тил бирликлари айтилади.[6,160] Тилшунос шуни таъкидлайдики, фразеологик бирликларнинг асосий хусусияти бу унинг онгимизда тайёр ҳолатда қайта иъникос этилишидир, яъни фразеологизмлар мулоқот жараёнида пайдо бўлмайди, балки тайёр ҳолатда мулоқотга олиб кирилади. А. В. Куниннинг фикрича, фразеологик бирликлар- бу тўлиқ ёки қисман қўчма маъно юклатилган турғун бирикмалардир.[1,7] “...Юқоридагича образли тасаввурлар оқибати сифатида айрим-айрим сўзларнинг маъноси иккинчи планга ўтиб, бирикмадан яхлитлигича янги бир маъно ангилашади. Ана шундай маъно фразеологик маъно бўлади.[7, 4-5]

Тадқиқот методологияси. (Research Methodology) Маълумки, фразеологик бирликлар сўзлар бирикмасидан иборат бўлиб, улар тилнинг алоҳида бирлигидир. Тузилишига кўра сўз бирикмаси ёки гапга тенг, тўлиқ ёки қисман семантик қайта шаклланган образли, турғун сўз бирикмаларини ўз ичига олади.[9,56] Яна шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, юқорида келтирилган компонентли фразеологик бирлик семантиканинг ижтимоий ишораланганлиги билан тавсифланади, чунки, жамиятнинг синфий тафовутини акс этади. Инсоннинг ижтимоий - синфий мансублигини англатувчи, ижтимоий мавқеи ва касбий белгиларига кўра шахс номланиши компонентли фразеологик бирликлар доирасида икки гуруҳни ажратиш мумкин:

1) юқори ижтимоий ўринни тавсифловчи фразеологик бирликлар; 2) қуйи ижтимоий ўринни тавсифловчи фразеологик бирликлар. Биринчи гуруҳга, масалан, инглиз тилидаги “**fine lady**” - маъноси, “**назокатли, олийнасаб хоним**” тегишли ҳисобланади: Масалан, - “The perfect woman, you see, was a worker; not an idler; not **a fine lady**...”. (Биласанми, меҳнаткаш аёл мукамал аёлдир; бекорчи эмас; **назокатли аёл** эмас....)[8, 157]

Юқори ижтимоий ўринни англатувчи фразеологик бирлик: инг. the **silkstocking gentry** - бойлар, бой одамлар: (пул халталар); **lady of quality** - оғз. **эътиборли хоним, зодагон аёл** [8, 145]

Иккинчи гуруҳга қуйидагилар тегишлидир, масалан, инг. фразеологик бирлиги “one of the **Nature’s gentlemen** - a person of humble origin but with noble instincts and consideration for others, ironically, an uncultivated person with outrageously bad manners [10]; (келиб чиқиши оддий, бироқ бошқалар назарида юқори табақа вакили ва эътиборли, ҳаддан ташқари ёмон хулқли маданиятсиз шахс); Ўз навбатида, ижтимоий иерархияни тавсифловчи фразеологик бирлик гуруҳидан моддий аҳволни англатувчи фразеологик бирлик аниқ ажратилади:

1)**таъминланган** - масалан. инг. **to live like a lord (king, prince)- to live splendidly having the best of everything: шоҳлардек яшаш, егани олдида емагани кетида.**

“He held forth about his plans, next day: was going for a trip round the world; intended **to live like a lord** in London, Paris and New York”. [2,414] (У режалари борасида мулоҳазага толди, кейинги куни: дунё бўйлаб саёхатга чиқмоқчи эди; Нью Йорк, Париж ва Лондонда **қироллардай яшамокчи** эди);

2)**қамбағал** - инг-**beggers must be no choosers (beggars can’t be choosers! - people in need cannot be concerned about quality but must accept what they are given** [2, 20] (**муҳтож одамлар** берилган нарсани қабул қилади, сифатлими сифатсизми, танлаш имкониятига эга эмаслар);

Инглиз тилида мавқеига кўра шахс номланиши (МШН) - компонентли фразеологик бирликнинг кучли ижтимоий йўналиши шундан иборатки, улар ижтимоий қурилиш ҳақидаги маълумотни ташийди, қироллик ҳукумати, турли ижтимоий гуруҳларга тавсиф беради, синфлар ўртасидаги антагонистик муносабатлар, ижтимоий тенгсизликни акс этади.

Инглиз фразеологиясида айрим фразеологик бирликлар **жентельмен** тавсифини беришга бағишланган. Масалан, -It is not a gay coat that makes **a gentleman**, it takes 3 generations to make **a gentleman** [3,234] (инсонни олийжаноб қиладиган нарса либоси эмас, бир олийжаноб инсонни шакллантириш учун уч авлод ўтади):

- “He remembered his uncle’s saying that it took 3 generations to make **a gentleman**: it was a companion proverb to the silk purse and sow’s ear.” [3, 398] (У амакисининг, бир олийжаноб инсонни шакллантириш учун уч авлод ўтади, деган ҳикматли сўзларини эслади: бу ипак ҳамёнга ўйилган ва кулоққа қуйилган мақол эди).

Бундан ташқари, мавқеига кўра шахс номланиши (МШН) - компонентли инглиз фразеологик бирликлари ичида касбни ёки фаолиятнинг йўқлигини англатувчи фразеологик бирликлар қузилади. Масалан, **gentleman of the inkpot** – корреспондент (муҳбир), газетчик (газетачи); **the lord of the harvest** -

хосил эгаси бўлган фермер, бош ўроқчи; **knight of the cleaver** - ҳазил. қассоб; **knight of the whip** - ҳазил. аравакаш; **queen of the dripping pan** - ошпаз; **lady's maid** - оқсоч.

Таҳлил ва натижалар.(Analysis and results) Мақоламизда ижтимоий мавқеи ва касбига кўра шахс номланиши - компонентли фразеологик бирликда образли қайта талқин қилиниш йўллари ҳақида сўз юритмоқчимиз. Шунингдек, шундай характердаги сўзлар фикрни таъсирчан, образли, эмоционал-экспрессив ифодалаш учун яратилган тил ҳодисасидир.[9, 29]

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ижтимоий мавқеи ва касбига кўра шахс номланиши анча ранг-баранг йўллар орқали фразеологик қайта маъноланишга учрайди, бу уларнинг бой семантик потенциалга эгалитидан дарак беради. Метафора, гипербола, ирония, эвфемизм, перифраз, таққослаш, оксюморон шундай воситалардир. [4,160] Фразеологик метафораланиш инглиз тилида ижтимоий мавқеи ва касбига кўра шахс номланиши қайта маъноланишининг энг кенг тарқалган йўлларида бири ҳисобланади. Фразеологик метафора турлича кўринишга эга бўлиши мумкин. Энг аввало, содда. Вазият ўхшашлигига кўра - among the blind, one-eyed man is **king**; **a king** among man - a man who has more importance, ability or power than all or most others in the same group; (бир хил вазиятдаги гуруҳ ичида бошқаларга қараганда кўпроқ қобилиятга, кудратга, муҳимроқ аҳамиятга эга шахс - одамлар орасида қирол); (кўрмаганнинг кўргани қурисин);

Кўрсатилган фразеологик бирликда **“a king”** компонентда кўчма маънонинг конкретлашиши кузатилади, бу унинг таърифида акс этган: **king** - one who in a certain sphere or class has supremacy or preeminence compared to that of a king. [10]; фразеологик бирликлар ичида энг ранг-баранг, баъзан эса ўхшашлик турларини аниқлаш қийин бўлган, мураккаб метафора ёрдамида қурилувчи фразеологик бирликлар ҳам учрайди. Қоидага кўра бу миллий хусусиятни мужассам этган фразеологик бирлик, масалан, инглиз тилида the old lady of Threadneedle street - the Bank of England (Англия Банки);[10]

Гиперболага қурилган фразеологик бирлик ҳақиқий вазиятларнинг аён гиперболизациялашуви ҳисобига семантиканинг ҳиссий-ифодалилик хусусиятига эришади: масалан, нотўғри талаффуз этиш адабий инглиз тилини “ўлдириш”ни англатмаслигини куйидаги фразеологик бирликда кузатамиз, **“to murder King’s English”**.

Куйидаги фразеологик бирликда инсоннинг хулқи, атвори гиперболизацияда кўринади: инглиз тилида **death merchant-қурол-яроғ ишлаб чиқарувчи**. [10]

Ижтимоий мавқеи ва касбига кўра шахс номланиши -компонентли бир қатор фразеологик бирлик перифразани мужассам этган, улар эса ижтимоий мавқеига кўра шахс номланиши кўчма маъносининг конкретлашишини кўрсатади: инглиз тилида **the king of the beasts-шар, the king of metals-олтин**. [10]

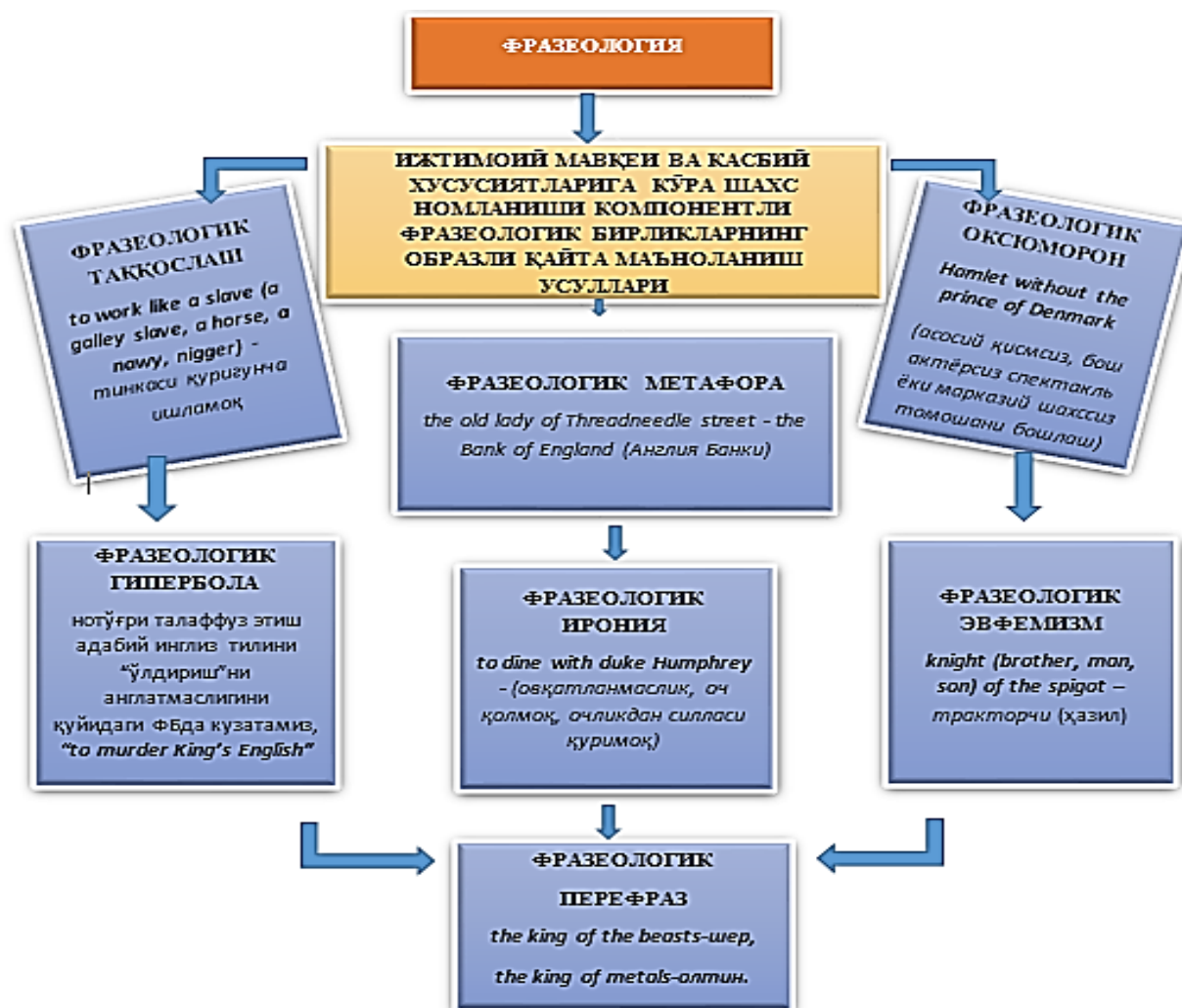
Ижтимоий мавқеига кўра шахс номланиши компонентли кўпгина фразеологик бирликлар эвфемистик характерга эгаллиги билан эътиборни тортади. Эвфемистик характердаги ижтимоий мавқеи ва касбига кўра шахс номланиши -компонентли фразеологик бирлик инсоннинг турли сифатларини англатади. Масалан, инглиз тилида **the knight of fortune-** авантюрист, осонлик билан эришилган рицарлик, **the Knight of Rueful Countenance-** маъюс кўринишли рицар. Эвфемистик характердаги **knight-** компонентли бир қатор фразеологик бирликлар шахснинг касбий фаолиятини англатади, масалан, **knight (brother, man, son) of the spigot** – тракторчи (ҳазил) [10]

Айрим бу каби компонентли фразеологик бирлик ироник (кесатикли) қайта маъноланишга қурилган:

Инглиз тилида: **to dine with duke Humphrey** - (овқатланмаслик, оч қолмоқ, очликдан силласи қуримоқ); **a fine lady** - 1) назокатли, олийнасаб аёл. 2) кесатик, ўзини олийнасаб қилиб кўрсатишга уринадиган аёл. [1, 290] **A fine gentleman** - мода кетидан қувувчи олийнасаб эркак; кўчма маънода. олифта [1, 431] “lady, gentleman” фразеологик бирлик таркибида “хоним, жаноб, жентельмен” каби ўз маъноларида қўлланади, бироқ, ҳиссий баҳолаш жилоси - салбийликни сингдириб олади.

Фразеологик таққослаш англашилаётган **ҳаракатнинг** интенсификатори сифатида иштирок этувчи, юқоридаги тилга олинган компонентларнинг қайта маъноланиши асосида қурилади: инглиз тилида **to work like a slave (a galley slave, a horse, a nawy, nigger)** - тинкаси қуригунча ишламоқ [1, 1215]; **белгининг: happy as a king** - беҳад бахтли, чексиз бахтиёр [1, 511]. каби таққослаш турлари ҳам ҳаракат, ҳам белги интенсификатори бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Инглиз тилида мавқеига кўра шахс номланиши - компонентли фразеологик бирликда оксюморон ҳолати камдан- кам учрайди: Hamlet without the prince of Denmark - something lacking an essential part, a performance without the chief actor or a proceeding without the central figure (асосий қисмсиз, бош актёрсиз спектакль ёки марказий шахсиз томошани бошлаш). Юқоридаги фикрларимизни куйидаги жадвалда яна ҳам аниқроқ кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Хулоса
таклифлар.(Conclusion/Recommendations) Тадқиқ этилаётган материалдан кўриниб турибдики, барча юқорида ўрганилган ҳолатларда ижтимоий ва касбий хусусиятларига кўра шахс номланиши – компонентли

ва фразеологик бирликлар, коидага биноан, мавкенинг, ижтимоий мансабнинг ва касбнинг терминологик маъносини қисман ёки бутунлай йўқотади, яъни, ижтимоий мавкеига ва касбига кўра шахс номланишининг тематик майдонидан чиқиб кетади.

АДАБИЁТЛАР

1. Кунин. А.В. "Англо-русский фразеологический словарь". Москва. 1955.
2. Kate Prichard. A Modern Mercenary. – Tredition Classics. 2012
3. Maugham W. S. Liza of Lambeth. 398
4. Умиров И. Ўзбек тили парафразлари. НДА. - Тошкент: 1996.
5. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977, с.157.
6. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1985. – 160с.
7. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Т. Ўқитувчи. 1978. 4-5 бетлар
8. **Robert Hardy**. A Social and Military History. The History Press Ltd (2006) p.157
9. Ҳайдаров А., Чориева З. Инглиз тилида фразеологик бирликларнинг семантик-грамматик ва услубий хусусиятлари. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония, диахрония материаллар тўплами. – Т.: Мухаррир. 2012. –Б.8-10.
10. ABBYY-LINGVOx5/ Electronic dictionary.

Баҳодир ҲАСАНОВ,
Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси
бош мутахассиси
E-mail address: bhfirdavsiy@gmail.com

ЎзДЖТСУ доценти, ф.ф.н. Н. Қосимова тақризи остида

THE LINGUISTIC ASPECT OF INFORMATION ATTACK

Abstract

The article considers the use of linguistic aspects in organizing information attacks, as well as the consequences and directions of using manipulative tools related to speech and its semantics, creating images, and the influence of the media on human consciousness and actions in a 21st-century society.

The article also analyzes in detail the approach of scientists to the concept of information attack. At the same time, the linguistic aspect of information attacks in the context of Uzbekistan is considered, and these processes are evaluated both from the point of view of language and from the point of view of legislation.

Key words: Information attack, manipulation, manipulator, information vacuum, brainwashing, stereotypes, mass communication, euphemization, de-euphemization

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИНФОРМАЦИОННОЙ АТАКИ

Аннотация

В статье рассматривается использование языковых аспектов при организации информационных атак, а также последствия и направления использования манипулятивных инструментов, связанных с речью и ее семантикой, созданием образов и влиянием средств массовой информации на сознание человека и действия в обществе XXI века.

В статье также подробно анализируется подход ученых к концепции информационной атаки. При этом рассматривается лингвистический аспект информационных атак в контексте Узбекистана, и эти процессы оцениваются как с точки зрения языка, так и с точки зрения законодательства.

Ключевые слова: Информационная атака, манипуляция, манипулятор, информационный вакуум, промывание мозгов, стереотипы, массовые коммуникации, эвфемизация, деевфемизация

АХБОРОТ ХУРУЖИНИНГ ЛИНГВИСТИК АСПЕКТИ

Аннотация

Ушбу мақолада ахборот хуружларининг ташкил этилиши жараёнида тил аспектидан фойдаланилиши ҳамда XXI аср жамиятида оммавий ахборот воситалари инсон онги ва ҳаракатларига таъсир кўрсатишда сўз ва унинг семантикаси, образ яратиш билан боғлиқ манипулятив қуроллардан фойдаланишнинг оқибатлари ҳамда йўналишлари ҳақида сўз боради. Мақола давомида, ахборот хуружи тушунчасига нисбатан олийлар томонидан билдирилаётган ёндашув ҳам атрофлича таҳлил қилинади. Шу билан биргаликда Ўзбекистон шароитида юзага келган ахборот хуружларининг лингвистик аспектига ҳам тўхталиб ўтилиб, мазкур жараёнларга ҳам тил ҳам қонунчилик нуқтайи назаридан баҳо берилади.

Калит сўзлар: Ахборот хуружи, манипуляция, манипулятор, ахборот вакууми, мияни ювиш, стереотиплар, оммавий коммуникация, эвфемизация, деевфемизация.

Кирриш. Ахборот хуружи – бу оммавий коммуникация амалиётларининг мажмуи, унинг мақсади стратегик мақсадлар учун, ахборот устунлигига эришиш учун бир вақтнинг ўзида ушбу жараёнларни ташкил этувчи факторларнинг ҳавфсизлиги ва ҳимоясини таъминлаб, одамлар жамоасига тил воситаларидан аниқ фойдаланиш орқали таъсир ўтказишдир. Бундай манипуляция кампаниясининг асосий воситаси сифатида жамоатчилик фикрига таъсир кўрсатувчи сўз ва унинг семантикаси, образ яратиш, аксиологик ва маданий функцияси деб ҳисобланиши керак.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ахборот хуружлари яшин тезлигида қуролли тўқнашувларнинг ўрнини эгаллаб бораётган бугунги замон мазкур жараён янада аниқроқ кўзга ташланмоқда. Ахборот урушларининг моҳиятини тушунтирадиган илмий назариялар унчалик кўп бўлмаганлиги ва замонавий журналистикада мавжуд бўлган ҳодисани аналитик тушуниш ва тушунтириш мақсадини кўзламаганлиги «ахборот вакуум»ини шакллантирмоқда. Ўз навбатида, бу сирли муҳит яратади

ва ҳақиқат ва илмий билимларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ёлғон хулосалар ва тасаввурлар учун замин яратади. Ахборот асри ҳисобланган, XXI аср жамиятида оммавий ахборот воситалари инсон онги ва ҳаракатларига катта таъсир кўрсатувчи ахборот манбаи ҳисобланади. Бир томондан ОАВ маълумотларга ўз ўқувчилари кизиқиши ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ёндашишини ҳисобга олсак, буни табиий жараён сифатида қабул қилишимиз мумкин. Бошқа томондан эса мазкур ҳолат омма онгида турли стереотипларнинг ўзгаришига ҳамда жамоатчилик фикрининг қайсидир йўналиш бўйича шаклланишига хизмат қилади [1]. Омма онгини бошқаришга қаратилган мазкур жараёнларни қайсидир маънода “мияни ювиш” сифатида баҳолаш мумкин [2]. Ушбу турдаги манипуляция индивидуал шахсга эмас, балки бутун жамиятга қаратилади. Манипуляторнинг мақсади эса қайсидир қатламни ёки гуруҳни қўллаб-қувватловчи аудиторияни яратиш учун одамларнинг фикрларини, мақсадларини, онгини ўзгартиришдир. Бунда омма онгига таъсир кўрсатиш тўғридан тўғри эмас, балки медиа маҳсулотлар орқали

яратадиган иллюзиялар ёрдамида амалга оширилади [3].

Сўнги йилларда ахборот уруши тушунчаси анча кенг тарқалди: дунёда тобора кучайиб бораётган сиёсий ва иқтисодий кескинлик, оммавий ахборот воситаларида батафсил ёритилиши билан каталаниб, ахборот урушлари ҳам илмий, ҳам журналистик тадқиқотларнинг мавзусига айланди. Ахборот хуружлари тушунчаси, аслида, инсоният тарихи учун янги ҳодиса эмас. Ўз вақтида антик давр олимлари ва нотиклари томонидан ҳам душман қўшинларини заифлаштириш, руҳиятини тушириш ҳамда ўз мамлакати аҳолисини курашга чорлаш учун ҳам қўллаб-ваъзлар қилинган. Вақт ўтиши билан ахборот каналлари ва ёндашувлар ўзгарди аммо мазкур тушунчанинг асосий моҳияти ва объекти ҳамон ўзгаргани йўқ. Яъни “жамият фаровонлиги учун хизмат қилувчи” урушнинг ҳар қандай шакли ахборот хуружчилик “самарали” ва ўз навбатида талофатли эмас [4].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Инсоният ахборот оқими тобора тезлашган, Ер шари аҳолиси қайфиятини, руҳиятини, мақсад ва интилишларини, қолаверса, бутун тафаккур тарзини ўзгартиришга қодир бўлган ахборот технологияси вужудга келган бир даврда яшамокда.

Бундай ҳолат геосиёсий кучларнинг дунёнинг йирик теле ва радиоканалларига, Интернет сайтларига турли сиёсий кучларнинг босим ўтказишга интилаётганини, улардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга уринаётганини кўрсатади. Шундай шароитда, ахборот узатиш жараёни дунё миқёсида демократик қондалар асосида амалга оширилиши зарур.

Ахборот хуружи қизгин авж олган бир пайтда айни ана шу хуружлар моҳиятини, унинг манбаларини, ривожланиш омилларини, илмий тил билан айтганда ғоявий-мафкуравий жиҳатларини чуқур ўрганиш лозим. Бузғунчи ва ҳужумкор ахборотлар мақсади, иддаоси, уларнинг тагида ётган манфаатлар канчалик тўғри ўрганилса, уларга шунчалик тўғри ва ишончли зарба бериш мумкин бўлади.

Замонавий илмда ахборот хуружи тушунчасига нисбатан ёндашув борасида олимларнинг фикрлари бир-бирига кўп жиҳатдан ўхшаш эканлигини ҳам таъкидлаш лозим. Хусусан, 2012 йилда Россияда чоп этилган “Катта юридик луғат”да мазкур тушунчага “ахборот устунлигига эришиш, душмanning ахборот ва ахборот тизимларига таъсир ўтказиш орқали миллий ҳарбий стратегияни қўллаб-қувватлашга қаратилган ҳаракатлар, ахборот эгасининг ҳавфсизлиги ва ҳимоясини таъминлаш мажмуи” [5] сифатида таъриф берилган. АҚШ ҳаво кучлари доктринасида эса мазкур тушунчага “душмanning ахборот тизимларини бошқариш ёки йўқ қилиш учун амалга ошириладиган ҳар қандай фаолият” [6] сифатида таъриф берилган. Ҳар икки манбада ифодалар ўзаро фарқланса-да, асл моҳият томонларнинг ахборот устунлигига эришиш в душмanning тизимини бошқариш ёки йўқ қилишга қаратилганлигини кўришимиз мумкин.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Россиялик файласуф, ёзувчи ва социолог Александр Зиновьев “Россия фожияси. Утопиянинг ҳалокати” асарида ахборот хуружларини самарали ташкил этишга замин яратувчи қуйидаги сабабларини санаб ўтади [7]:

1) маълумот тўплаш, қайта ишлаш ва узатиш воситаларидаги ривожланиш;

2) алоқа воситаларидаги ривожланиш;

3) одамларни манипуляция қилиш, уларни кузатиб бориш, оммавий ҳаракатларни бостириш воситаларидаги ўсиш кўрсаткичлари;

4) оммавий маданиятнинг одамларнинг турмуш тарзини стандартлаштиришга таъсири.

Энди тадқиқотчиларнинг юқоридаги таърифлари ва тажрибаларидан келиб чиқиб, “ахборот хуружи” тушунчасини тилшунослик нуқтаи назаридан таҳлил қиламиз: *Ахборот уруши – бу оммавий коммуникация амалиётларининг мажмуи бўлиб, унинг мақсади стратегик мақсадлар учун ахборот устунлигига эришишдир ҳамда бир вақтнинг ўзида бу ҳаракатни амалга оширувчи томоннинг ҳавфсизлиги ва ҳимоясини таъминлаб, тил воситаларидан аниқ фойдаланиш орқали одамлар жамоасига таъсир ўтказишдир.* Шундан келиб чиққан ҳолда, мазкур ҳодисага замонавий тилшуносликнинг қизиқиши камида иккита асосий йўналишда амалга оширилиши мумкинлигини кўришимиз мумкин:

1. Таркибий-методологик. Ушбу йўналиш доирасида ахборот таъсирлари тўплами, мавжуд ва мумкин бўлган мулоқотнинг таркиби ва методикаси, дискурс таҳлили, контент-таҳлил лингвистик ўрганилади.

2. Семантик. Сиёсий нутқдаги таъсир унинг когнитив хусусиятига боғлиқ ва лингвистик воситаларнинг ўзига хос фаолияти орқали амалга оширилади [8].

Ахборот хуружи амалга оширилганда маълумот яратувчи омма онгини ўзгартириш ёки чалғитиш учун қўллаб технология ёки методлардан фойдаланиши мумкин. Бу ўринда эса тилшунослик хабарларни декодлаш, ҳужум уюштиришда фойдаланилаётган услублар ва келажакда амалга оширилиши мумкин бўлган ҳаракатларни прогнозлар ва ҳолатни таҳлили қилишга қўмаклашиши мумкин.

UNESCO томонидан журналистларни академик ва профессионал қўллаб-қувватлаш учун чоп этилган қўлланмада келтирилишича, бундай хуружлар 3 та йўналишда ташкил этилади: disinformation, misinformation, malinformation.

Disinformation ахборот тарқатувчининг маълумотларни атай, бузиб талқин этишидир. Бунда фактлар, рақамлар ва бошқа ахборотлар онгли равишда нотўғри маънода эълон қилинади.

Misinformation ахборот тарқатувчининг ёмон ниятда эмас, тушунмовчилик оқибатида ахборотни ўзгача талқин қилишига айтилади.

Malinformation да эса одатда тарқатилган ахборот ҳақиқатга мос келади. Бироқ бунда тарқатувчининг нияти эзгу бўлмайди ва маълумот одатда томонлар ўртасидаги ишонч ва тотувликнинг бузилишига хизмат қилади [9].

Шу ўринда қайд этиш лозим, мазкур йўналишлар ахборотларда ҳар доим ҳам алоҳида намоён бўлавермайди. Яъни бир материалнинг ўзида бир ёки ундан кўпроқ йўналишларнинг биргаликда келишини ҳам кузатишимиз мумкин. Энди бевосита мисолларга тўхталадиган бўлсак. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2020 йилнинг 25 апрель куни Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари муҳокамаси порталига жойланган “Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 42-моддасига қўшимча қиритиш тўғрисида”ги қонун лойиҳасида давлат ташкилоти иш юритишда давлат тили ҳақидаги қонун ҳужжатлари талабларига риоя этмаса, ўша ташкилотнинг мансабдор шахсига маъмурий жарима солиниши тўғрисидаги норма муҳокамага қўйилди. Мазкур лойиҳа Россиянинг Ўзбекистондаги диаспорасига оид янгилекларни ёритиб боровчи ва Россиядаги қатор нашрлари томонидан ўзгача талқин қилинди. Хусусан, “Regnum” нашри томонидан “В Узбекистане введут штрафы за использование русского языка в госорганах” [10] сарлавҳаси остида хабар эълон қилинди. Бироқ матнда сарлавҳада акс эттирилгандек, “рус тилидан фойдаланиш учун жарима жорий этилиши” ҳақида ҳеч

кандай маълумот келтирилмаган. Бу эса ахборот тарқатувчи томонидан маълумотларни қасддан бузиб талқин қилинишига мисол бўлади. “Вести.уз” нашри томонидан “В Узбекистане хотят штрафовать за язык Пушкина” [11] сарлавҳаси остида эълон қилинган хабарда ҳам айтилиши ҳолати кузатиш мумкин. Шунингдек, “Коммерсантъ” нашри томонидан “В Узбекистане собираются изменить языковое законодательство по примеру Украины, Латвии и Литвы”¹ сарлавҳаси остида чоп этилган хабарда эса асосий эътибор Россия оммавий ахборот воситалари томонидан “миллатчи давлатлар” сифатида талқин этиладиган Украина, Латвия ва Литва тажрибасининг Ўзбекистонда қўлланилаётганига қаратилган. Шунингдек, қонун лойиҳасида бирор тил айнаан ажратиб кўрсатилмаган бўлса-да хабарда “лойиҳада бирор тил алоҳида кўрсатилмаган бўлса-да гап рус тили ҳақида кетаётгани шубҳасиз”, дейилади. Ушбу материалда “malinformation” ва “disinformation”нинг қоришувини кузатишимиз мумкин. Яъни, қонун лойиҳалари муҳокамаши порталида мазкур қонун лойиҳасининг тайёрланиши жараёнида Украина, Латвия, Литва, Тожикистон каби мамлакатлар тажрибаси ўрганилганлиги қайд этилган (malinformation). Бироқ лойиҳада мамлакатда рус тилининг қўлланилиши учун қайсидир даражада чеклов ўрнатилиши ҳақида ҳеч қандай маълумот акс этмаган (disinformation).

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Яъни маданий код бузилган вақтда эмоционал, иштиёқ уйғотувчи жўшқин нутқ сўзлайдиган тўда бошига итоат этувчи омма [10] мантиқ ва асосли гап кутмайди [10]. Жамоатчилик орасидаги ҳамфикрлиликнинг бузилиши эса унинг учинчи қўл томонидан бошқарилишини оsonлаштиради. Бошқача айтганда, муайян ҳодисага нисбатан жамоатчиликда қарама-қарши тушунчаларнинг шаклланиши онгни манипуляция қилишнинг муҳим воситаларидан бири бўлиб хизмат қилади. Бу эса мамлакатнинг ҳам сиёсий ҳам ижтимоий ҳаётида қатор муаммоларнинг юзага келишига замин яратади ва ўз

навбатида мамлакатнинг ташқи имижига ҳам ўз таъсирини кўрсатиши мумкин.

Ахборот соҳасида миллий хавфсизликни таъминлаш мақсадида фуқаролик жамияти институтлари — жамоат ташкилотлари фаолиятини янада такомиллаштириш, улар сўзи ва фикрининг таъсирчанлигини ошириш керак.

Албатта, ахборот соҳасида миллий хавфсизликни таъминлашнинг энг самарали йўлларида тўғридан-тўғри ҳар қандай бузғунчи ғояга, жамоатчилик фикрини бузадиган хабарларга асосли тарзда қарши тура билиш, демек механизмни яратиш зарур.

Энг аввало, жамоатчилик фикрини ўзгартираётган, чалғитаётган ноҳолис ва ёлғондан иборат ахборотлар ташқаридан, ўзига хос химоя қалқонига эга бўлган маконлардан келаётганини назарда тутиб, уларга юксак сиёсий ва касбий маданият орқали ёндашиш талаб қилинади.

Иккинчидан, ҳар қандай ҳужумкор, вайронкор ва бузғунчи ғояга қарши ўз вақтида, мўлжални аниқ олиб муносабат билдиришда эҳтиросларга берилмаслик, ортиқча шов-шувларга йўл қўймасдан сиёсий вазминлик ва айти пайтда кучли таъсир ўтказиш усуллари ўзлаштирмоқ лозим бўлади.

Шу билан биргаликда мазкур жараёнда амалга ошириладиган ислохотларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида қуйидагиларга жиддий эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ бўлади:

➤ Ахборот хуружларини илмий ўрганишда эътиборни аҳолининг маънавияти ва мафкуравий иммунитетини оширишдан, жамоатчиликнинг ахборий саводхонлигини оширишга қаратиш;

➤ Ахборот хуружлари тушунчасини комплекс тарзда тадқиқ қилиш. Бунда муаммонинг педагогик, психологик, маданий ва лингвистик жиҳатларига эътибор қаратиш;

➤ Ўқувчиларда фактни фикрдан ажратиш олишлари учун ўқиш саводхонлиги кўникмаларини ошириш. Бу жараёнда уларни моддий, маънавий, педагогик ва методологик жиҳатдан қўллаб-қувватлаш.

АДАБИЁТЛАР

1. Мальцева Я.В. Цивилизационные перемены в России: информационный аспект (последняя четверть XX – нач. XXI вв.): Автореф. дисс. канд. полит. наук. Владивосток, 2004.
2. <https://science.howstuffworks.com/life/inside-the-mind/human-brain/brainwashing.htm>
3. Васильев Александр Дмитриевич, Подсохин Федор Евгеньевич От прецедента к стереотипу: три этапа информационной кампании // Политическая лингвистика. 2016. № 6.
4. Информационно-психологическая и психотронная война. Хрестоматия / Под общ. ред. А. Е. Тараса. — Мн.: Харвест, 2003 — 6.19
5. Борисов А. Б. Большой юридический словарь. — М.: Книжный мир, 2012. 216-б
6. Information Operations 41 (Air Force Doctrine Document 2-5) (Aug. 5, 1998)
7. Зиновьев А.А., “Русская трагедия. Гибель утопии”. — М.: Алгоритм, 2003. 131-б
8. Чинарова Е. С. Тактика манипулятивного воздействия на адресата в политическом дискурсе // Вестн. Челяб. гос. унта. 2009. № 43 (181). С. 150—152
9. <https://en.unesco.org/fightfakenews>
10. Le Bon, Gustave, The Crowd: a Study of the Popular Mind. New York: Penguin Books, 1977.

Шахноза ЧОРИЕВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети докторанти
E-mail: chorievash@mail.ru,

ЎзИА доценти в.б., ф.ф.д. (PhD) М.Хужаев тақризи асосида

AN ANALYSIS OF THE ARTISTIC CONCENTRATION OF THE IMAGE OF AN ENGLISH WOMAN IN VERA BRITTEN'S WILLS OF YOUTH

Annotation

The article analyzes the artistic embodiment of the image of the English woman in the literature of the "lost generation", the memoirs of the famous English writer, poet and Vera Britten "Will" or "Testaments of Youth" (published in 1933). The author quotes from Vera Britten's letters and diaries, as well as comments on the events and gives them a comprehensive assessment. The article gives us an opportunity to study the image of an English woman in the early twentieth century. The article reveals that the status of women in society, politics, the impact of violence, and the issue of war, people, and the younger generation in general are still relevant today.

Key words: artistic image, memories, English woman, lost generation, Vera Britten, Testaments of Youth.

АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КОНЦЕНТРАЦИИ ОБРАЗА АНГЛИЧАНКИ В "ЗАВЕЩАНИИ ЮНОСТИ" ВЕРЫ БРИТТЕН

Аннотация

В статье анализируется художественное воплощение образа англичанки в литературе «потерянного поколения», мемуарах известной английской писательницы, поэтессы Веры Бриттен «Воля» или «Завещания юности» (изданы в 1933 г.). Автор цитирует письма и дневники Веры Бриттен, а также комментирует события и дает им всестороннюю оценку. Статья дает нам возможность изучить образ англичанки начала XX века. В статье показано, что статус женщины в обществе, политика, влияние насилия и проблема войны, людей и молодого поколения в целом по-прежнему актуальны.

Ключевые слова: художественный образ, воспоминания, англичанка, потерянное поколение, Вера Бриттен, Заветы молодости.

ВЕРА БРИТТЕННИНГ "ЁШЛИК ВАСИЯТЛАРИ" АСАРИДА ИНГЛИЗ АЁЛИ ОБРАЗИНИНГ БАДИЙ МУЖАССАМЛАШУВИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада "йўқотилган авлод" адабиётда инглиз аёли образининг бадий мужассамлашуви таҳлили келтирилган таниқли инглиз ёзувчиси, шоири ва Вера Бриттеннинг хотиралари "Васиятнома" ёки "Ёшлик васиятлари" (1933 йилда нашр этилган). Муаллиф Вера Бриттеннинг хатлари ва кундаликларида иктибослар, шунингдек воқеалар ҳақидаги шарҳларни ҳам беради ва уларга ҳар томонлама баҳо беради. Мақола бизга XX аср бошларида инглиз аёлининг қиёфасини ўрганиш имкониятини беради. Мақолада аёлларнинг жамиятдаги мавқеи, сиёсат, зўравонлик таъсири ва уруш, одамлар ва умуман ёш авлод масаласи бугунги кунда ҳам долзарб эканлиги очиқ берилган.

Калит сўзлар: бадий образ, хотиралар, инглиз аёли, йўқотилган авлод, Вера Бриттен, Ёшлик васиятлари.

КИРИШ. Бадий адабиётда "образ" тушунчаси инсон онгида "собит" бўлган кўп қиррали умумий ахлоқий категория сифатида намоён бўлади. Замонавий тадқиқотларда "бадий тасвир" жуда ноаниқ талқин қилиниши мумкин. Шунинг учун ҳам олимлар бу тушунчаларни ўрганишда турли соҳа методларидан кенг фойдаланадилар. Негаки, "образ" ва шунга ўхшаш тушунчалар илм-фан ва санъатнинг турли соҳалари: фалсафа, психология, эстетика, санъат тарихи, адабиётшунослик, семиотика, когнитология, лингвистик стилистика, дидактика ва бошқа фанлар томонидан ҳам тадқиқ этилади.

АСОСИЙ ҚИСМ. Соҳада "образ" тушунчаси турли ёндашувлар ёрдамида очиқ берилади. Масалан, тасвирий санъатда бадий образ расм сифатида тақдим этилади [1]. Адабиётда эса бу асар композициясидан ташқарида кўриб чиқилиши мумкин бўлмаган ёзувчининг дунёқараши, унинг бадий тушунчалари орали талқин этилади. Шу маънода, бадий образ мантиқ каби фанлар билан узвий боғлиқ тушунчадир. Буни фалсафа, психология ва бошқа фанлар вақт ва макон лаҳзасида воқеликнинг руҳий тасвири сифатида баҳолайди. Адабиётда эса бу ёзувчи томонидан тил воситаси ёрдамида ифодаланади.

Бадий адабиётда, хусусан, мемуар жанрида тақдим этилган бадий образ психологизм, ҳақиқийликка даъво қилиш ва ҳақиқий объектларнинг баъзи "мифологизацияси" билан ажралиб туради. Айниқса, ҳақиқат ва образ хотира адабиётда "икки томонлама" ривоят билан тавсифланади: муаллиф-ривоят қилувчи, ҳикоя қилувчи сифатида. Шу ва шунга ўхшаш масалалар ҳам Вера Бриттен асарларида ҳам ўз аксини топган. Унинг асарларидаги образ-характерлар композицияси XX асрнинг бошларида инглиз аёлининг образини ўрганиш муаммосини замонавий тадқиқ қилишда ҳам муҳим рол ўйнайди.

Вера Бриттеннинг "Ёшлик васиятлари" асарини нафақат аёл образи, балки Буюк Британиянинг ёш авлодининг машаққатлари ҳақидаги хотиралар, ёзувчининг шахсий тажрибаси ва йўқотишлари, жаҳон уруши ва бу ҳақидаги маълумотларнинг қимматли манбаи дейиш мумкин. У ўз асарларида XX аср бошларида инглиз аёлларининг ҳаёти ва позициясининг ўзгариши, уларнинг жамиятдаги ўрни хусусида баҳс юритилади. Шунингдек, асарларида аёл образи янги жамиятни ривожлантиришга, аёлларнинг маданий ва маданий мавқеини мустаҳкамлашга қўшган шахсий ҳиссаси қандай бўлганлиги ҳақида сўз юритилади [2]. Шунингдек, мазкур

эсдаликларнинг бир хил даражада муҳим мақсади урушни қанча одамларнинг ҳаётига зомин бўлганлигини кўрсатишдир. Уруш муаллифнинг турмуш ўртоғи, укаси ва иккита яқин дўстини ҳам йўқотган. Шунинг учун ҳам мазкур асарда ўтмишдаги воқеалар ҳақида ҳикоя қилиш, қаҳрамонларнинг сўзлари, ҳаракатлари ва фикрларига янги баҳо бериш, шунингдек кундаликлар орқали тақдим этилган образли характер, хатлар ва хотиралар орқали биз аёл шахсиятининг ривожланишини кўрамиз. “Ёшлик васиятлари” асари 1933 йил 28 августда нашр этилган. Аслида асарда 1925 йилларда бўлиб ўтган воқеалар қаламга олинган. 1933 йилга келиб эса Бриттен аллақачон янги турмуш, янги дўстлар, оила ва мартаба билан яшашни бошлаган кезлари эди. У кейинги авлодлар учун аччиқ тажрибасини баҳам кўришга эҳтиёж сезди. Бриттен аср сўз бошида ёзишча, бу ҳақда ёзиш истаги уни деярли тарқ этмаган. Бугун ўн йил давомида бунини шошилиш равишда амалга ошириш керак деган туйғу ҳар йили ўсиб борганини таъкидлайди. Унинг айтишча бир неча уринишлардан сўнг бадиий асарини ёзишга қарор қилади. Ҳикоя қилишнинг мемуар шакли тўлиқ бўлиши учун у ўз ғоялари ва фикрларини эркин бадиий тасвирга олади. Шу маънода, унинг мазкур асари хотиралар, биринчи навбатда кундалик ёзувларини таҳлил қилиш асосида ёзилган ва дўстлари ва оиласи билан ёзишмаларни ўз ичига олган. У бу ҳақда шундай дейди “Мен оиламни ҳам ўз ичига олган ўрта табақанинг катта қисмига мансуб одамлар ҳаёти ва онгида содир бўлган ўзгаришлар ҳақида фикр юритмоқчи эдим. Мен ҳис қилдим, шахсан менга таъсир қилган воқеалар орқали тарихни намоиш этиш орқалигина мен парчаланиб кетган ёшлигимдаги қадрият, ҳақиқат, умид ва фойдани таъкидлашим мумкин эди”. Бриттен шу орқали йўқотилган авлод тақдирини кўрсатиб бермоқчи бўлди. У яна “агар ёзган нарсам моҳиятан цивилизациялашган дунёни айблаш бўлса, тинчлик учун берилган уруш, меҳнат ва ҳаёт, цивилизация ва одамлар учун фойдали эслатма бўлиб қолади, ўтмишдаги хатолардан сабоқ олишни ўрганинг”- дейди.

Хотиралардаги ривоят Вера Бриттен номидан амалга оширилади, чунки бу унинг ҳикояси, у муаллиф-ривоятчи. У биринчидан бошлаб ҳикоя қилиш техникасини қўллаб, воқеаларни ўзи кўриб турганидек айтиб бериш учун юзланади. Ўқувчи ушбу асарда Вера характери билан танишишдан бошлайди, муаллиф дастлаб оиласининг қисқача тарихидан бошлайди. Стаффордшире. Вера ўсиб-ўлғайган уйни муаллиф-ривоятчи “Эдвардия давридаги ўрта синфга чиқамагига хос эди. У шундай эди, содда ва химояланган муҳитда ўсган. Бироқ, Вера ўзини ўзи вилоят провинцияси Бухтондан ташқарида кизиқтирган ягона одамга ўхшарди.

Кент университети профессори Буск ҳам ўзининг эслатмаларида “Буюк урушнинг Британия аёллари кечмишига таъсири” асарида Вера Бриттеннинг “Ёшлик васиятлари” асари таҳлили орқали урушни қайта кўриб чиқишга интилади.

Вера Бриттен ўз асарида қизлар учун махсус мактабда ўқганини эслаб, муаллиф-ривоятчи тилидан ҳатто урушгача бўлган мактаб формаси ҳам унинг ғазабини кўзғатганини таъкидлайди. Унга ўтмиш қодалари бегона бўлиб, уни жунли ички кийим, қора кашмир пайпоқ, жун либос кийишга мажбур қилди. Тўқ мато шимлар, фланел юбкалар ва бошқа нарсалар, ўша вақтга хос нарсалар ҳақида мулоҳаза юритади. У бу орқали ўша давр киз-аёлларнинг ички дида ва руҳиятини очиб беришга ҳаракат қилди. Бриттен ўз давридаги воқеликни тасвирлашда муаллиф-ривоятчидан кенг фойдаланади. Асардаги “маҳаллий ва оилавий эътибор” метафораси орқали аёлларнинг барча умидлари, интилишлари ва шахсий муносабатларини кўрсатиб бера

олган. XX аср бошларида инглиз жамиятида киз-аёллар жамиятнинг доимий назорати остида бўлган. Ўша давр таомилига кўра, ёш хонимларнинг бутун ҳаёти оммавий бўлиши керак эди. Масалан, асарда кўрсатиб ўтилганидек, у ўзининг турмуш ўртоғи Роланд Лейтон билан бўлган шахсий муносабатларига қадар (мураккаб муносабатларнинг бутун серияси) танишишдан тортиб то тортишувгача ўтказилиши керак эди, яъни оммавий ёки умуман эмас. Барча содда интилишларини Бриттен, ўспириннинг кундалигига ёзиб қўйган, “севгани ва фикрни тарғиб қилиш, бефарқлик билан курашиш, ҳаракатга илҳом бериш” ва “бирон бир нарсаси ва ҳамма нарсаси ҳақида ҳамма нарсани билиш”. Бироқ, бу фикрлар маълум даражада Веранинг онгида қолади ва кейинчалик урушга қарши ғояларга айланади. Уруш муқаддас ва қаҳрамонлик деган тушунчани инкор этишига қарамай, урушда уруш давом этмоқда, деган ғалати ғоялар билан чамбарчас боғлиқ фикрларни ўртага ташлайди [2. Б.108].

Асарда муаллиф-ривоятчи метонимиядан фойдаланади. Генри Уодсворт Лонгфолл 19-асрда туғилган америкалик шоир эди, пуританик оила. Эдвардия даврида ишлайди. Лонгфелдлар аллақачон консерватив таълимнинг бир қисми бўлган дунё бўйлаб классикага айланишган. Алфред Хаусман ва Зигфрид Сассун аллақачон Эдвардия даврининг “янги” шоирлари эди. Биринчи жаҳон уруши даврида машҳур бўлган. Шундай қилиб, муаллиф-ривоятчи ота-онани консерватив деб тан олади. Унинг фикрлаш тарзига ҳали ҳам катта таъсир кўрсатади.

Роланд ва унинг акаси Эдвард фронтга боришга кўнглили бўлганларида, Вера қолиш истаги орасида бўлиб қолади ва Сомервилда ўқишни давом эттириш ва ўз хиссасини қўишни хоҳлайди. Унинг яқин қариндош эркаклари билан бир қаторда ҳисса қўиш истаги намоён бўлади. Бу чалкашлик унинг чексиз мулоҳазаларида кўринади. Ҳаёт ва ўлим, руҳ ва ақл, руҳнинг ўлмаслиги каби ғоялари каби. Вера умидсизликнинг энг юқори чўққисида Роланд Лейтонга мактубида университетда ҳаёт унинг учун оғриқли бўлиб қолганини ва унинг руҳи оғир жисмоний меҳнатни талаб қилишини ёзган. Шундай қилиб, Бриттен Оксфорддаги ўқишини қолдиради. Жамият учун фойдали ва уруш давридаги оғир юкни ўз яқинлари билан бирга кўтариш учун у Қизил Хоч (“Ихтиёрий ёрдам гуруҳи”) ҳамшираси бўлади. Британия, Малта ва Франциядаги касалхоналар, опа-сингил сифатида ишлаш, у ҳар бир беморни ўз куёви сифатида намоиш этади ёки биродар. Шунинг учун у бу кийин дақиқада улар билан бирга бўлишга бўлган онг ости истагини кўрсатади. У ўз асарида қаҳрамонлари тилидан: “агар инсон ўз мамлакатига фойдали бўла олмаса, у ўлгани яхшироқ”, “агар эркак унга фойдали бўла олмаса у яхшиси ўлгани маъқул” деган тарғиботлар орқали ватанпарварлик ғоясини илгари суради [3.]. Бунда аёл фаол тарғиботчи сифатида намоён бўлади.

Оксфордга қайтиб, Вера умидсиз ва чалкашликда яшайди, чунки унинг тажрибаси ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Фақат уруш нималигини биладиган синфдошлари учун газета ва радиода маърузалар ўқийди. Бироқ, уруш умуман олганда жамиятни ўзгартиради, у янада индивидуалашади, чунки унинг “мен”и энди йўқ, курашиш керак. “Тўлиқ нохуш тинчлик” муҳитида инсон ўзлигини йўқотиши ҳеч гап эмас. Вера Бриттен “авлоднинг хаотик реакцияларини, ҳар қуни кечкурун уруш ўғирлаган йўқотилган ёшликни қайтариб олишга уриниш учун рақсга тушиш” “авлодлари, тунда тунда тентираб рақс тушаётган”, “йўқотилган ёшларни қайтариб олиш учун беҳуда умид ўғирланган” давр ҳақида кенг планда ёза олганлиги билан бошқа ёзувчилардан тубдан фарқ қилади.

Умуман олганда инглиз адабиётида чуқур из қолдирган Вера Бриттен ўзининг “Ёшлик васияти” асари орқали турли қарама-қарши характерга эга аёл образини ярата олганлиги билан бошқа ёзувчилардан том маънода фарқланади. Тўғри, Вера Бриттенгача бўлган ёки улардан сўнг келган ёзувчилар ҳам ўз асарларида аёл образини яратганлар, аммо ушбу ёзувчи улардан фаркли равишда аёл қиёфасида давр руҳининг ўзига хос чизгиларини аниқ ва равшан кўрсатиб бера олганликлари билан ажралиб турадилар. Вера Бриттеннинг “Ёшлик васияти” асарида аёл образлари реализм ва психологизм билан бойитилгани бир томондан ёзувчининг юксак маҳорати деб баҳоланса, иккинчи томондан ушбу образнинг бадий ўзига хослигини кўриш мумкин. Шу маънода олиб қараганда, аёл образи Вера Бриттеннинг бадий асарларида марказий ўринни эгаллайди.

Вера Бриттен ижоди мураккаб ва қарама-қаршиликларга тўла инглиз воқелигининг бадий ифодаси ва нафақат унинг балки бутун инсониятнинг уруш ва қурбонликлар, бунда аёл тақдири акс этган XX аср ҳаётининг бадий-фалсафий ечими сифатида намоён бўлди. У ўзининг мураккаб ҳаёти мобайнида ҳам бу ишнинг амалий ифодасини намоён қилган. Вера Бриттен ҳам тинчлик ва осойишталик тарафдори бўлган. У нафақат инглиз миллати, балки умумжаҳон халқларининг тинч ва фаровон яшаши ҳамда аёлларнинг бахтсиз тақдиридан том маънода қайғурган, бунинг ўз асарларида ифода эта олган ёзувчидир. Вера Бриттен жамиятда аёлларни ҳўрлаш ва камситишга қаратилган ғоялар билан сира келиша олмаган. Шунинг учун ҳам ёзувчи ўз асарларида аёл қаҳрамонлар тақдири орқали воқеликка ўз муносабатларини ифодалаб беришнинг бадий воситаси сифатида қараган.

Вера Бриттен “Ёшлик васияти” асаридаги аёл образининг бадий ўзига хослиги шундаки, биринчидан, у қаҳрамон характери қандай бўлишидан қатъий-назар аёл образи орқали Уйғониш гуманизм ғоясини ўзига хос тарзда синтез қила олди. Унинг асарларида романтизм, инсон моҳияти, унинг камолоти, характерлардаги ички зиддиятлар ўзига хос тарзда қайта ишланади. Вера Бриттеннинг “Ёшлик васияти” асарида ўз тимсолидаги аёлининг ёрқин образи фикримизнинг яққол ифодасидир. Иккинчидан, Вера Бриттен мазкур асарида аёл образи орқали инсон тақдирини бадий тасвирлашнинг адабиётда янги аёл образи усулини киритди. Яъни у ўз қарашларини ўз даврида ғарбда машҳур бўлган фалсафа, санъат, адабиёт, психология соҳаларини мужассамлаштирган бадий онг оқими ғояларига таяниб баён этди. Унинг бу борадаги

ишларида аёл образи воситасида инсоннинг ички дунёси – онг ости қисми орқали равшанлади. Бу тушунчалар орқали эса биз юқорида таъкидлаб ўтган гуманистик қарашлар билан боғлиқ муаммоларга ечим беришга уринади. Вера Бриттен дунёқарашлар, қадриятлар ва маданиятлар алмашинуви даврида яшаган бўлиб, ҳар икки давр дунёқараш кураши ўртасида қолган инсон қиёфасини аёл образи орқали таҳлил қилди ҳамда бу зиддиятларни ҳал қилишга оид ўзига хос ечимлар беришга уринди.

Вера Бриттеннинг ижодида тадқиқотчиларнинг гувоҳлик беришича аёл образларини тасвирида бадий поэтик руҳ устулик қилади. Айниқса “Ёшлик васияти” асарларида кўпроқ намоён бўлган [4.]. Мазкур асарларда оз бўлсада ёлғизлик, норозилик, инсон олдидан турувчи танловга қаршилиқ қайфияти сезилиб туради. Эътибор берадиган бўлсак, Вера Бриттеннинг илк циклик ҳикояларида ҳам ўша тенденция давом этиб инсон концепцияси ва аёл образига эътибор қаратади. Аммо адиб инсон моҳиятини тушунишда ва жамиятнинг асл қиёфасини тиклашда аёл образидан моҳирона фойдаланганлиги, уларнинг бу борадаги ижодий ўхшаш жиҳатлар мавжудлигини кўрсатади.

Вера Бриттен асарида акс этган аёл образи инсон қалбидаги барча ёрқин нарсаларнинг жонқуяр эгаси, ҳамма жойда осонгина ин қурадиган ёвузлик билан башафқат тарзда курашувчи қаҳрамонлар сифатида ҳам намоён бўлади. Қолаверса, ёзувчи яратган аёл образининг бадий ўзига хослиги ҳам шунда эди. Ушбу аёл образи орқали ёзувчи ўз даври муаммоларини ҳал қилар экан инсон ва унинг виждонини асосий мезон қилиб оладилар. У асарларидаги аёл образи қандайдир даъватлар ёки бақир – чақирлар эмас, виждонли, эзгу ўзининг ва бошқаларнинг ички дунёсига яқинроқ бўлишга чорлар эди. Вера Бриттен ҳеч нарсаси жим қараб туролмайди, улар учун таъкидланган мавзулар йўқ, ҳеч нарсаси табу қўймайди, у китобхонни ўзи билан билимининг чуқур, айланма ва чалкаш йўлларида олиб ўтади, лекин ҳар сафар ҳақиқатга элементар ва оддий ҳолда етиб келади, олам зарурати эса муҳаббатда, ўзаро тушуниш, ҳаёт ва ерга боғлиқликдадир.

ХУЛОСА. Вера Бриттеннинг асарларидаги бадий ривожланишни “йўқотилган авлод” инглиз аёлининг шахси сифатида кўриш мумкин. Консерватив Эдуард руҳида тарбияланган провинциялик аёлдан, у аёл ҳуқуқлари учун қатъий курашчига, дунёни чуқур англаган ва урушдан кейинги ҳаётда янги маъно излаётган индивидуалист, пасифистга айланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Волков И.Ф. Теория литературы: Учеб. пособие для студентов и преподавателей. М.: Просвещение; Владос, 1995. 256 с
2. Brittain Vera. Testament of Youth. New York: The MacMillan Company, 1933. 661 p
3. Козеняшева Л.М. Лингвопоэтические средства создания образа слуги в английской литературе XIX-XX веков: дисс. ... канд. филол. наук. Самара, 2006. 192 с
4. Головань Олег Валерьевич. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Барнаул. 2003. С. 38
5. Bergonzi B. The Turn of a Set I B. Bergonzi. - L., 1973. - P. 143.
6. .Smith R.E. Richard Aldington / R.E. Smitli. - Boston, 1977. - P. 263
7. Гиль О.Л. Документально-художественные биографии в творчестве Р.Олдингтона: книги о писателях: Дисс канд. филол. наук / О.Л. Гиль. - СПб., 1996
8. Кабанова И.В. Английский роман тридцатых годов / И.В. Кабанова. - Саратов, 1999. - С. 12.
9. Алексеев Н.Г. Заметки к соотношению мышлительности и сознания // Вопросы методологии. - 1991. - №1. - С. 3-8.
10. Сорокин Ю.А. Марковина И.Ю. Национально-культурная специфика художественного текста. - М., 1989. - 87 с.
11. Головань Олег Валерьевич. СЕМАНТИКО-АССОЦИАТИВНАЯ СТРУКТУРА КОНЦЕПТА "ВОЙНА" (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Р. ОЛДИНГТОНА И В.М. ГАРШИНА). Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Барнаул. 2003. С. 38
12. Richard Aldington "Death of hero". — Moscow, 1985. С.51.

Қаҳрамон ЭШБОЕВ,

Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти
университети тадқиқотчиси
eshboyev202020@gmail.com

Алишер Навоий номидаги ТоШДЎТАУ ўқитувчиси филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Исломов И.Х. тақризи асосида

ЎЗБЕК ТИЛИДА ҲАРАКАТ ТАРЗИ МАЙДОНИНИНГ ТАРКИБИ ВА ИФОДА ВОСИТАЛАРИ

Аннотация

Ўзбек тилшунослигидаги ҳаракат тарзи ҳодисаси юзасидан амалга оширилган тадқиқот натижаларига муносабат орқали ҳодисанинг грамматик табиатига ҳос муҳим белги-хусусиятлар таъкидланган. Ушбу мақолада, ўзбек тилидаги ҳаракат тарзи ва уни ифодаловчи воситалар, ҳаракат тарзи парадигмаси таркиби функционал-семантик майдон сифатида тадқиқ қилинади.

Таянч сўзлар: ҳаракат, ҳаракат тарзи, ҳаракат тарзи шакли, ҳаракат тарзи категорияси, функционал-семантик майдон, феъл, кўмакчи феъл, равишдош шакли, грамматик маъно.

СТРУКТУРА СФЕРЫ ДВИЖЕНИЯ И СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В ответ на результаты исследования феномена поведения в узбекском языкознании выделены важные особенности грамматической природы этого явления. В данной статье стиль движения в узбекском языке и средства его выражения, структура парадигмы стиля движения исследуются как функционально-смысловое поле.

Ключевые слова: действие, стиль действия, форма стиля действия, категория стиля действия, функционально-семантическое поле, глагол, вспомогательный глагол, наречивая форма, грамматическое значение.

Кирриш. Ҳаракат тарзи атамаси ўзбек тилшунослигида нисбатан янги истилоҳ эканлиги маълум. Зеро, ўтган аср охирига қадар ҳаракатнинг тарзини ифодаловчи воситалар ёрдамчи феъл, кўмакчи феъл ва кўмакчи феълли сўз қўшилмаси каби номлар доирасида тадқиқ етилган ва, ўз ўрнида айтиш лозимки, улар грамматик вазифасига кўра номланган. Бироқ тарз ифода воситалари фақат морфологик сатҳ доирасида чекланиб қолмаслиги, балки яхлит функционал-семантик майдонни ташкил этиши тобора аниқлашиб бормоқда. Тилшунос О.Шукуров ҳаракат тарзи шакллари парадигмасини тадқиқ этар, бу тизимнинг мустақил морфологик категория эканлигини очар экан, кўмакчи феъл атамаси ушбу ҳодисани тўлақонли қамраб олмаслигининг икки сабабини таъкидлайди: “Кўмакчи феъл атамаси икки жиҳати билан ҳодиса моҳиятига унчалик яқин эмас. Биринчидан, маълумки, ўзбек ва қолаверса, дунё тилшунослигида лисоний ҳодисалар, одатда, ифодаланмишнинг маъноси асосида (кам ҳолларда вазифасига кўра) номланади: замон, нисбат, кишилиқ, майл каби. Шунга кўра, кўмакчи феъллар етакчи феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг тарзини ифодалаганлиги боис ҳам ҳаракат тарзи шакли атамасини қўллаш анъанага мувофиқ келади”. Зеро, феъл ифодасига ҳос бўлган бир неча воситалар, жумладан, кесимлик шакли, мажхул нисбат, аниқ нисбат каби атамалар ҳам ушбу анъанага мувофиқ истемолга киритилган. Иккинчи сабабга кўра, “ҳаракат тарзи шакли фақат кўмакчи феълдангина иборат эмас, балки равишдош шакли+кўмакчи феъл кўринишидаги мураккаб қурилишга эга бўлиб, синтетик-аналитик шаклдир. Кўмакчи феъл равишдошнинг тегишли шакли билангина бирикиб нутққа чиқади”. Юқорида келтирилган сабаблардан бирида муаллиф ифодаланмишнинг маъносига таянса, иккинчисида тарз шаклини ифодаловчи икки қисмнинг ўзаро ҳамбарчас боғлиқ эканлигига асосланади. Бизнингча, ҳаракат тарзи шакли атамаси феълнинг турли сатҳ воситалари ёрдамида

ифодаланиши мумкинлигига ҳам ишора қилади ва шу боис, масала моҳиятини кенг қўламда қамраб олади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Таълим тизимида ушбу истилоҳ илк бор 6-синф учун “Она тили” синов дарслигида келтирилади ва “ҳаракатнинг давомийли ёки қисқалиги, мунтазам ёки узлуксизлиги, қутилмаганлиги, ҳаракатни бажара олиш ёки бажара олмаслиги каби ўнлаб маъно нозикликларини ифодалайди” деб таърифланади. Ушбу атама мактаб дарсликларида киритилгандан кейингина унинг кўмакчи феъл истилоҳидан фарқланиши хусусида илмий тадқиқотлар олиб бориш бошланди. Гарчи ҳаракат тарзи шакллари туркий тиллар доирасида тадқиқ қилинган бўлса-да, ўзбек тилшунослигида улар XX асрнинг ярмидан бошлаб морфологик сатҳда маълум даражада тадқиқ қилинган, ҳолос. Бу борада тилшунос олим Азим Ҳожиевнинг “Феъл” монографияси мавзу доирасидаги илк ва ягона тадқиқотлардан бири бўлиб қолди. Бунинг сабаблари бор, албатта. Рус тили қолиплари асосида тадқиқ етилган ўзбек тилидаги ўзига ҳос ва бой ушбу ҳодиса андоза тилида мавжуд эмас эди. Шу боисдан уни кенг ва моҳият эътибори билан тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисобланган. Юқорида номи тилга олинган монографияда кўмакчи феълларга қуйидагича таъриф берилади: “Улар ўзи бирикиб келган феълнинг маъносига турли қўшимча маъно беради ва шу феъл билан биргаликда гап бўлаги бўлиб келади”. Бу фикрни инкор этмаган ҳолда, унга қўшимча равишда айтиш мумкинки, турли сатҳлардаги бошқа воситалар ҳам ҳаракатни ифодаловчи асосий феъл атрофида семантик жиҳатдан уюшиб, ўз вазифалари билан биргаликда мазкур феълдан англашилган ҳаракатнинг тарз маъносини турли томондан тавсифлашга хизмат қилади.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Албатта, бошқа тадқиқотчилар ҳам ушбу бирлик доирасида XX асрда у ёки бу мазмундаги фикрларини баён этишган. Шунингдек, бу ҳодиса турли олимлар томонидан ҳар хил номланган ҳам. Жумладан,

А.Хожиев тарз воситаларини кўмакчи феъл термини доирасида ўрганган бўлса, А.Ғуломов айни шаклларни “феъл+феъл” типидagi кўшма феъл деб атайди. Унинг таърифига кўра кўшма феъллар “ўз асл маъносини йўқотиб, биринчи элементнинг маъносига турли кўшимча маънолар орттиради: ундаги турли оттенкалари, бу маъноларнинг модификациясини ифодалайди”. Албатта, бу қараш ўз даври, ўзбек тилшунослигининг илк шаклланиш босқичи учун хос бўлиб, бугунги кунда лингвистик “архаизмлар” сирасидан жой олган. Шу ўринда, А.Ғуломов ва Б.Жўраев тадқиқотларида ҳаракатнинг тарзини ифодаловчи ушбу морфологик ҳодисалар илк бор изчил тизим сифатида қаралганлигини айтиб ўтиш зарур. Аммо у масаланинг кун тартибига қўйилиши даражасида эди, холос. Тарз ифода воситалари бўйича бажарилган ва морфология доирасидан ташқарига чиқмаган тадқиқотларда кўмакчи қурилманинг феъл асосига қўшилиш ёки қўшилмаслигига кўра уч тури: аналитик, синтетик ва синтетиканалитик кўринишлари фарқланган. Ижтимоий эҳтиёж, давр ва замонавий ўзбек тилшунослиги тараққиёт даражасига кўра лисоний ҳодисалар талқинида илмий “бикиклик”дан чекинган ҳолда, ҳодисалар сатҳлараро боғланишда, лисоний ва прагматик омиллар яхлитлиги нуқтаи назаридан ўрганила бошлади. Мавзу доирасида амалга оширилган ишлар орасида О.Шукуровнинг “Ҳаракат тарзи шакллари парадигмаси” мавзусидаги тадқиқоти алоҳида эътиборга молик. Гарчи олим ушбу ҳодиса талқинида морфологик сатҳдан ташқарига чиқмаган бўлсада, чиқиш эшикларига ишора қилишининг ўзи катта ҳодиса эди.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Ушбу мақолада, ўзбек тилидаги ҳаракат тарзи ва уни ифодаловчи воситалар, ҳаракат тарзи парадигмаси таркиби функционал-семантик майдон сифатида тадқиқ қилинади.

Мавзунинг турли парадигмаларда таҳлил қилиниши эса ҳаракат тарзи воситаларининг мураккаб лисоний ҳодиса эканини яна бир бор тасдиқлайди.

О.Шукуровдан сўнг ҳаракат тарзи шакллари тизими тадқиқотчи Ш.Раҳматуллаева томонидан лингвокультурологик ва социопрагматик жиҳатдан ўрганилди ва бу тадқиқот нафақат морфологик, балки соф лингвистик доирадан ҳам ташқарига чиқди. Унинг хулосаларига кўра, ушбу воситалар қўлланиши бошқа грамматик шаклларга нисбатан кўпроқ миллий-маданий характерга эга. Тадқиқотчи таъкидлаганидек, улар қўлланишидаги гендер жиҳат тафовути ҳам бошқа бирликларга нисбатан сезиларлироқ. Демак, ўзбек тилшунослигида ҳаракат тарзи шакллари ўрганилишини уч катта босқичга ажратиш мумкин. Биринчи даврда ҳаракат тарзи шакллари, яъни кўмакчи феъллар доирасида ўрганилган, шунингдек, нутқий маъно хусусиятлари эмперик асосларда ажратилган. Иккинчи босқичда кўмакчи феъллар атамаси ҳаракат тарзи шаклига ўзгартирилиб, тарз шакллариининг парадигматик, категориал хусусиятларини очишга муваффақ бўлинган. Учинчи босқичда ҳаракат тарзи шакллариининг қўлланиши лисоний ва нолисоний омиллар яхлитлигида тадқиқ этилган. Ҳар бир давр фанлар олдига янги вазифалар қўйиш билан бирга, ушбу ҳодисалар моҳиятини тадқиқ этишда замонавий таянч нуқталар ҳосил қилади. Формал тилшуносликда кўмакчи феъл доирасида тадқиқ қилинган, структур тилшуносликда морфологик сатҳ доирасида кенгайган, яъни кўмакчи феъл бирлиги равишдош қўшимчаси ва кўмакчи феъл яхлитлиги сифатида ўрганилган бўлса, эндиликда давр бу ҳодисанинг турли сатҳ воситалари орқали воқеланишини тадқиқ қилишни такозо этмоқда, бу эса масала моҳиятини тўлиқ англашга ёрдам беради. Маълумки, “ўзбек тилшунослигида

лисоний ҳодисаларни лексик парадигма, морфологик категориялардан фарқли ва кенг қамровли уюшма – функционал-семантик майдон сифатида ўрганиш энди оммалашмоқда. Маълум бир ҳодиса ифодаси учун лисоний ҳамкорлик, лисоний тўлдириш, мустаҳкамлаш зарурати пайдо бўлади. Бу эса тил ҳодисаларининг аслида функционал-семантик майдон сифатида амал қилишидан келиб чиқади”. Шу маънода, ҳаракат тарзи шакллари ҳам янгича, функционал-семантик майдон сифатида муносабатда бўлиш зарурати кучаймоқда. Зеро, ҳаракатнинг тарзини ифодалаш фақат морфологик сатҳ билан чегараланиб қолмайди. Қолаверса, ҳаракат тарзи шакллари – фақат вазифавий маънога эга грамматик шакл эмас, балки лисоний ҳодиса (асосий феъл) моҳиятини очиб берувчи, приватив бўлса-да, зотан луғавий қийматга эга воситалар. Тарз ифода бирликлари бир сатҳ доирасида чегараланиб қолмаганлиги, уларни турли сатҳлардан кидириш, ифодаларни кетма-кет қўйиб, яхлит тизим, структур боғланган уйғунлашган гетероген ҳодисалар сифатида тадқиқ қилиш лозим. Ҳаракат тарзи воситаларини функционал-семантик майдон сифатида ўрганиш, ҳодиса моҳиятини тўлиқроқ очиб беришига уч нарсаси асос бўла олади: биринчидан, юқорида таъкидлаганидек, тарз шакли воситалари нафақат морфологик, балки фонетик, лексик, синтактик ва новербал воситалари ҳам учрайди. Ҳаракат тарзининг функционал-семантик майдон сифатида ўрганилиши тегишли сатҳлардаги барча воситаларни изчил тартибга солиш имконини беради; иккинчидан, маълумки, ҳаракат тарзи шакллари гипонимик ва асимметрик табиатли, яъни бир тарз маъноси бир неча восита билан ифодаланиши, бу воситалар турли сатҳга мансуб бўлиши мумкин. Шунингдек, бир восита бир неча хил тарз маъносини бера олади. Айни ҳолатда майдон марказида маъно турса, унинг ифода воситалари маънодошлигига кўра даражаланиши мумкин. Қолаверса, бир маънонинг қандай даражада ифодаланишига кўра воситалар “градуонимик” қонуният асосида муайян тартибга солинади; учинчидан, маълумки, ҳаракат тарзи шакллари турли феъл билан бирикканда, унинг луғавий маъноси билан уйғунлашади, яъни бир шакл турли маънони ифодалашни ҳамда ўз луғавий маъносини йўқотиши ҳам мумкин. Демак, бир шаклнинг турли маъно ифодаланиши унинг полисемантик, бир маънонинг турли сатҳ бирликлари билан ифодаланиши эса унинг полиформик моҳиятини очиб беради. Умуман олганда, айни бир маънони ифодалашга хизмат қилувчи турли сатҳдаги воситаларни яхлит функционал-семантик майдон сифатида ўрганиш воситалар тизимини изчил тартибга солиш, уларнинг маънодошлик, полисемантик ва даражаланиш хусусиятини яққол кўрсатиб беради. Зеро, “ҳар қандай тил яхлит тизим сифатида мавжуд. Тилни сатҳларга бўлиб ўрганишнинг нисбийлиги назариётчилар томонидан кўп таъкидланган. Чунки лисон нутқда яхлит воқеаланади ва сатҳлар бир-бирига қоришиб, чирмашиб кетиб, унда сатҳларнинг ўзига хос “ҳисса”сини, “улуш”ини аниқлаш мушкул бўлиб қолади”. Англашилганидек, ҳаракат тарзи – нафақат грамматик ёки луғавий шакл билан ифодаланади, балки тилнинг барча сатҳларини қамраб олган, нутқда алоҳида семантик қийматга эга мураккаб лисоний ҳодиса. Шу боис бу ҳодиса моҳияти сатҳлараро тадқиқ қилиниши мақсадга мувофиқ. Қуйида шу ҳақда батафсил фикр юритилади. Ҳаракат тарзи функционал-семантик майдонининг ифода воситаларини сатҳлар доирасида қуйидагича таснифлаш мумкин: 1) фонетик воситалар; 2) морфологик воситалар; 3) лексик воситалар; 4) синтактик воситалар; 5) новербал воситалар. Айтиш жоизки, ифодаловчи ёки тарз ифода воситаси таркибидаги фонетик ўзгаришлар матн ва оғзаки нутқ доирасида содир

бўлиб, соф нуткий табиатга эга. Тарз бир неча турдаги фонетик ўзгаришлар орқали ифодаланиши мумкин: 1) унли товуш чўзилиши орқали ҳаракатнинг секин, бамайлихотир ёки узоқ муддат бажарилганини ифодалаш мумкин. Қиёсланг: Кетди – кееетди; 2) ундош товуш қаватланиши орқали ҳаракатнинг қутилмаганда юзага келганини, унинг шитоб билан амалга оширилганини, ёки ҳаракатнинг дарҳол тугалланганини, қўққисдан тўхтатилганлигини ифодалайди: Уррр! Қоччч! 3) сўз ургусининг кўчиши орқали ҳаракатнинг тарзи ифодаланади: жилпанглади, қариллади каби. Шунингдек, ҳаракат тарзи лексик воситалар ёрдамида ҳам ифодаланиши мумкин. Хусусан, ҳаракатни ифодалаётган феъл матн ёки нутқ контекстидан келиб чиққан ҳолда турли маънодошлари билан алмаштирилиши мумкин. Аниқроғи, феъл ўзагидан ҳаракатнинг тарзи англашилиб туради, бунда у ҳаракат тарзини ифодалашнинг морфологик воситасига эҳтиёж сезмайди. Масалан, урмоқ, чопмоқ, қопмоқ феълларининг луғавий маъносидан ҳаракатнинг қисқа муддатда бажарилганлик маъноси англашилиб туради. Умуман олганда, феълларнинг луғавий маъноларида ҳаракат тарзи морфологик категориясида тадқиқотчилар томонидан ажратилган барча маъноларни учратиш мумкин. Ўзбек тилида ҳам, бошқа тилларда бўлгани каби, ҳаракат тарзининг синтактик ифодаланиши кўп ва сермахсул. Хусусан, ҳол вазифасида келган тарз (ҳолат) равишлари ҳаракатнинг хусусиятларини ёрқин ифодаловчи воситалардир: тез ўқиди, секин борди, қўққисдан сўради, бирдан айтди каби. Ҳол гап бўлаги сифатида маъно жиҳатидан морфологик ва синтактик томонларнинг қарама-қаршилиги ва бирлигидан иборат бўлган нисбий бутунлиқдир. Инвариант маъно саналувчи ҳаракат белгисининг синтактик маъноси қуйидаги морфологик маъно (вариант маъно)лар, жумладан ҳаракат тарзи орқали намоён бўлади. Шунингдек, кесимнинг гапда инверсияга учраши ҳам маълум бир ҳаракат тарзи маъносини ифодалашга

хизмат қилиши мумкин: Ўйқол кўзимдан! Бундан ташқари, тарз маъноси новербал воситалар орқали ҳам ифодаланади. Бунда сўзловчининг мимикаси, юз ифодаси ва хаттиҳаракати тарз ифода воситаси сифатида намоён бўлади. Масалан, кўз ишораси орқали “тез ўйқол” деган маънони бериш мумкин. Баъзан барча ифода воситалари ҳаракатнинг маълум бир тарзини турли бўёқларда ифодалашга ёки айни бир маънони кучайтиришга хизмат қилиши ҳам мумкин.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Юқорида келтирилган барча сатҳлардаги воситалар умумий грамматик маънони ифодалашга хизмат қилади. Албатта, тарз маъносидан ташқари мазкур воситаларнинг ўз хусусий маънолари ҳам мавжуд. Аммо ҳаракат феъли билан биргаликда қўлланганда уларнинг хусусий маъноси кучсизлашади. “Шунга кўра айтиш мумкинки, ҳаракат тарзи шакллариининг хусусий грамматик маъносини, одатда, контекст ҳал қилади. Маълум бўладикки, умумий грамматик маъно нутққа киритилар экан, у қанчалик қўйилса, унга бошқа ҳодисалар – турли тил сатҳлари таъсири ҳам муайянлашиб боради”. Кўриниб турибдики, ҳаракат тарзи турли сатҳ бирликлари ёрдамида ифодаланувчи хилма-хил маъноларни қамраб олган мураккаб лисоний ҳодиса: унинг моҳиятини яхлит функционал семантик майдон сифатида тадқиқ қилиш лозим. Демак, ҳаракат тарзи ифодаловчилари нутқда воқеалар экан, нафақат грамматик шакл вазифасини бажаради, балки семантик бирлик сифатида ҳам намоён бўлади. Шу билан бирга, ушбу воситалардаги салбий-ижобий сема матн ёки нутқ воқеаланишининг прагматик омили қуршовида намоён бўлади. Ушбу хусусиятига кўра, тарз шакллари матннинг имликатур боғловчилари, яъни белгисиз боғловчилари сифатида ҳам баҳоланиши мумкин. Олмош ҳамда синонимлар каби тарз ифода воситалари ҳам матн ва нутқнинг мазмуний яхлитлигини таъминлашга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Hojiyev A. Fe'l monografiyasi. – O'zbekiston "Fan" nashriyoti Toshkent–1973
2. Hojiyev A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasallashining nazariy masalalari. – Toshkent.: Fan, 2009.
3. Mengliyev B. Lisoniy sistema yaxlitligi va unda sathlararo munosabatlar: filol. fan. dokt. ... dis. – Toshkent., 2002.
4. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Qarshi: Nasaf, 2005.
5. Shukurov O. Harakat tarzi shakllari paradigmasi. – Qarshi: Nasaf, 2017
6. Rasulov R. O'zbek tilida holat fe'llari va ularning obligator valentliklari. – Toshkent.: Fan, 1989.
7. Safarov F. O'zbek tilida son-miqdor mikromaydoni va uning lisoniy-nutqiy xususiyati: filol. fan. nomz.... dis. avtoref. – Toshkent., 2004.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. I jild, – Toshkent.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"; 2006.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. II jild, – Toshkent.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"; 2006.
10. O'zbek tilining izohli lug'ati. III jild, – Toshkent.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"; 2007.
11. O'zbek tilining izohli lug'ati. IV jild, – Toshkent.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"; 2008.
12. O'zbek tilining izohli lug'ati. V jild, – Toshkent.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"; 2008.

*Хилола ЮНУСОВА,
Фаргона давлат университети
Инглиз тили кафедраси ўқитувчиси
E-mail: yogaist@mail.ru*

ТерДУ профессори, фил. ф. д. Мамараимова Ш. тақризи асосида

SEMANTIC RELATIONSHIPS BETWEEN VERBAL AND NONVERBAL COMPONENTS OF VISUAL POETIC TEXT (ON THE BASIS OF MODERN UZBEK POETRY)

Аннотация

The components of any text form a single whole based on mutual logical-semantic, grammatical and stylistic relations. Visual poetic texts are no exception. In this regard, it is especially important to what extent the verbal and nonverbal parts of the text correspond, and on what factors they interact. The fact that this issue is studied on the basis of Uzbek visual poetry is considered a novelty for Uzbek linguistics.

Key words: ideational concurrence, ideational complementarity, ideational connection, verbal, nonverbal, actualization of meaning, irony, atmospherization, incongruency, character.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ВЕРБАЛЬНЫХ И НЕВЕРБАЛЬНЫХ КОМПОНЕНТОВ ВИЗУАЛЬНО-ПОЭТИЧЕСКОГО ТЕКСТА (НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ)

Аннотация

Компоненты какого-либо текста составляют единое целое, основанное на взаимных логико-смысловых, грамматических и стилистических отношениях. Визуальные поэтические тексты также не являются исключением. В этом случае особенно важно, насколько вербальная и невербальная части текста гармоничны и по каким факторам они взаимодействуют друг с другом. То, что этот вопрос изучается на основе узбекской визуальной поэзии, является новизной для узбекского языкознания.

Ключевые слова: идеологическая согласованность, идеологическая взаимодополняемость, идеологическая связь, вербальный, невербальный, актуализация смысла, ирония, атмосферизация, неконгруэнтность, колорит.

ВИЗУАЛ ПОЭТИК МАТН ВЕРБАЛ ВА НОВЕРБАЛ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИНИНГ ЎЗАРО СЕМАНТИК МУНОСАБАТЛАРИ (ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИ АСОСИДА)

Аннотация

Ҳар қандай матн таркибий қисмлари ўзаро мантикий-семантик, грамматик ва стилистик муносабатлар асосида битта бутунлиқни ташкил қилади. Визуал поэтик матнлар ҳам бундан мустасно эмас. Бунда, айниқса, матннинг вербал ҳамда новербал қисмларининг қай даражада мутаносиблиги, қайси омилларга кўра ўзаро муносабатга киришгани муҳим аҳамият касб этади. Ушбу масала ўзбек визуал шеърияти асосида ўрганиб чиқилганлиги ўзбек тилшунослиги учун янгилик ҳисобланади.

Калит сўзлар: ғоявий мувофиқлик, ғоявий бир-бирини тўлдириш, ғоявий боғланиш, вербал, новербал, маънонинг актуаллашуви, истеҳзо, атмосферизация, неконгруэнтлик, колорит.

КИРИШ. Матнларнинг структурасини ўрганиш, матн таркибий қисмларининг бир-бирига таъсири орқали келиб чиқадиган умумий семантикани аниқлаш кўплаб тадқиқотларнинг объекти бўлиб келган. Бутунги кунга келиб ана шу тадқиқот натижалари визуал поэтик матнларларда ҳам апробация қилинмоқда. Жаҳон тилшунослигида визуал поэтик матнларни лингвистик объект сифатида ўрганиш ўтган асрнинг иккинчи ярмида бошланган бўлса-да, ўзбек тилшунослигида бу соҳага деярли эътибор берилмаган. Айни мақолада визуал поэтик матнларнинг лисоний ва экстралингвистик таркибий қисмлари қайси омиллар асосида ўзаро семантик алоқага киришишини кўрсатиб бермоқчимиз.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** 80-йилларда юзага келган риторик структура назарияси (РСН) лингвистик назария ҳисобланиб, матннинг юзага келиши, матн таркибий қисмлари ўртасидаги когерентлик (мантикий боғланиш) ва матн структурасини ўрганади. Ушбу назария асосчилари Уильям Манн, Сандра Томпсонлардир [1]. Мазкур назариядан лингвистик қурол сифатида турли хил матнларни систематик таҳлил қилишда қатор

тадқиқотчилар ўз ишларида фойдаланиб келмоқдалар. А. С. Абделхайнинг таъкидлашича, мазкур назарияни поэтик матнлар учун қўллаб бўлмайди [2], аммо рус тилшуноси М. Тимофеева айнан ана шу жараёни ўзининг тадқиқотларида [3] амалга ошириб бўлган эди. Бироқ ушбу назарияни визуал поэтик матнларда, ёки ҳеч бўлмаганда, визуал матнларнинг бошқа турларида ҳалигача ҳеч ким апробация қилиб кўргани йўқ.

Матн таркибий қисмлари ўртасидаги когерентлик, яъни мантикий боғланиш мултимодал, хусусан, визуал матнларда бўлиши ҳам табиийдир. Визуал матн таркибий қисмлари бўлган тил ва тасвир кесишмасида маънонинг юзага келиши ҳақида Лен Ансуорт ўзининг тадқиқот ишларида батафсил тўхталиб ўтган [4].

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Л. Ансуорт визуал матнларда вербал ва визуал компонентлар ўртасида муносабатларнинг 3 та асосий турларини келтириб ўтиб, улар ҳам, ўз навбатида, алоҳида кўринишларга эга эканлигини таъкидлайди [4]:

1. Ғоявий мувофиқлик (ideational concurrence):
ортиқчалик (redundancy), экспозиция (exposition)
– тўлиқ мувофиқлик, мисол келтириш

- (instantiation, бир фазода жойлашганлик (homospaciality);
2. Ғоявий бир-бирини тўлдириш (ideational complementarity): кенгайтириш (augmentation, extention), тафовут (divergence);
 3. Ғоявий боғланиш (ideational connection): проекция (projection), боғланиш (conjunction) - сабаб (causal), фаолият кетма-кетлиги (temporal) ва жой-макон (spatial) жиҳатдан.

Юқорида келтирилган вербал ва новербал бутунликлар ўртасидаги муносабат турлари поэтик

Олима, ўз навбатида, мазкур қарашларини Девид Кристалнинг фикрларига асосланган ҳолда ривожлантирган. Бироқ Девид Кристал юқоридаги омиллардан тўрттасинигина алоҳида ажратган: таъкид (компонентлардан бирининг маъноси иккинчисиди ҳам акс топиб, уни кучайтиради), истеҳзо (компонентлар ўзаро зиддиятга киришади), атмосфера (матннинг вербал ва визуал компонентлари адресатга бошқа нарса ва ҳодисаларни эслатади), юмор (компонентлар бир-бирига мос келмайди) [6]. Рус тилшуноси А. Арзамасов ҳам удмурт адабиётидаги визуал матнларни таҳлил қилаётиб, улардаги икки семиотик системалардан бири иккинчисини тақдорлаши, тузатиш киритиши, зид қўйиши ёки бекор қилиши мумкинлигини айтади [7], лекин батафсил тўхталиб ўтмайди.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Ўзбек тилида визуал поэзия старлича машҳур жанр бўлмаганлиги ва бунинг натижасида визуал поэтик матнлардаги ранг-баранглик даражаси юқори бўлмаганлигини инобатга олган ҳолда Л. Ансуортнинг таснифини визуал поэтик матн компонентлари ўртасидаги ўзаро семантик алоқаларни таҳлил қилиш учун жуда кенг деб ҳисоблаб (тасниф ҳам аслан барча турдаги визуал матнлар хусусиятларини умумлаштирган ҳолда ишлаб чиқилган), К. Слуцкая таклиф қилган омилларга асосланган ҳолда таҳлил қилишни тўғри деб топдик. Лекин шу билан бирга, таҳлил доирасига Л. Ансуорт томонидан тақдим этилган муносабат турларининг айримларини эслатиб ўтиш, айримларини эса киритишга қарор қилдик.

Маънонинг актуаллашуви ёки қайта таъкидланиши (Л. Ансуортнинг ғоявий мувофиклик тушунчасига тўғри келади): бунда вербал ва новербал таркибий қисмлар параллел чизиқлар мисоли бўлиб, бир-бирини тасдиқлайди, бири иккинчисининг акс-садоси сифатида тақдор ҳосил қилади. Маънонинг шакл билан параллеллигини Дилшод Ражабнинг болажонлар учун ёзилган қатор визуал шеърларида кўриш мумкин. Унинг “Спорт майдонида” номли шеърда спорт майдончасида жойлашган турникнинг лисоний тасвири келтирилиб, шу

бўлмаган визуал матнларни таҳлил қилишда қўлланган. Уларнинг айримларини визуал поэтик матнлар билан шуғулланувчи тилшунос олимларнинг тадқиқот ишларида ҳам учратиш мумкин. Хусусан, К. Слуцкая ўзининг диссертациясида визуал поэтик матнларнинг таркибий қисмлари саналмиш вербал ва новербал компонентларнинг семантик ўзаро таъсири натижасида 5 та омил келиб чиқиши ҳақида баён қилади ва уларни қуйидаги диаграммада тасвирлайди [5]:

билан бирга у турникнинг визуал проекцияси билан ҳам уйғунлашган [8].

Истеҳзо - иронизация, зиддият ҳосил қилиш (Л. Ансуорт томонидан таклиф этилган ғоявий бир-бирини тўлдиришнинг тури бўлган тафовут): бунда бир матн доирасидаги лисоний ва паралингвистик унсурлар ўзаро зиддиятга киришиб, бири иккинчисини тақозо қилмайди. Тасвирда бирор нарса акс этган бўлса, матнда унга қарама-қарши маъно борлигини илғаш мумкин бўлади. Визуал поэтик матнда зиддият, истеҳзонинг юзага келишини юқорида тилга олинган Фахриёрнинг “Турналар” туркумига кирувчи шеърда кузатиш мумкин [9]. Ушбу визуал поэтик матнда “баҳор ғалабаси турналар” деб бошланувчи қатор “V” (инг. victory - ғалаба), яъни ғалабани англатувчи халқаро символ кўринишида саҳифада жойлаштирилган. Буни илғаган адресат матннинг бошидан охиригача позитив кайфиятдан умидвор бўлади. Афсуски, ушбу умидворлик туйғуси ўзини оқламайди, чунки иккинчи қаторда вербал усулда ёзилган “лекин бу ғалаба мағлубиятдир” гапи билан муаллиф китобхоннинг умидини узиб қўяди. Бунга қўшимча равишда кузни англатувчи “тийрамоҳ” сўзи, “қайтиб кетаётган турналар” жумласи бир нарсанинг ўз охирига етиши, тамом бўлишини англатади.

Атмосферизация: вербал ва новербал унсурлар уйғунлиги реципиентда маълум бир кайфият, хотиралар, фалсафий фикрлар уйғотади. Фахриёрнинг “Ўқилиши шарт бўлмаган иловалар” туркумига кирувчи поэтик матн 4 та графолексемадан иборат бўлиб, график бутунлиқни ташкил этувчи матнда атмосферизация омили намоён бўлади [9]. Ушбу шеър китобхон учун меланхолия, тушқунлик атмосферасини юзага келтириб, яъни оғрикли ҳаёт, эзилган кўнғил, депрессия, орқага қайтариб бўлмайдиган нарса ва ҳодисаларга нисбатан соғинч туйғулар, фалсафий қарашларни уйғотади. Поэтик матннинг сиртмоқ шаклидаги график бутунлиқни ҳосил қилиши эса реципиентни янада ана шу тушқунлик атмосферасига чуқурроқ кириб, матнда аёл образида тасвирланган қаҳрамоннинг кечинмаларини ўз вужуди билан ҳис қилишга ундайди.

Ноконгруэнтлик (нумувофиклик): вербал ва новербал воситалар орқали тасвирланаётган образларнинг бир-бирига мос келмаслиги. Бир томондан ушбу омида ҳам маълум бир конфликт мавжудлиги туфайли уни истехзо билан адаштириш мумкин, лекин истехзодан фарқли равишда ноконгруэнтликда нумувофиклик антонимия асосида юзага келмайди. Ноконгруэнтликка Фахриёрнинг “Online ҳаёт” номли шеърида гувоҳ бўлишимиз мумкин [9]. Бу, айниқса, мана шу жумлаларда яққол кўзга ташланади: “Ёққанини олиб қолар-у, ёқмаганин товукларига дон ўрнига сочиб солар у”, “Like-ларини жойлар сандикка...”, “Кун келар бир like-ни танлар киз, никоҳ ўқиттирар ўшанга...”, “..Like-дан бола кўради аёл..”. Ушбу гаплардаги “товуклар”, “сандик”, “никоҳ”, “бола кўриш” тушунчаларининг латин алифбосида ёзилиб, матнда визуал унсур бўлиб хизмат қилувчи инглизча сўз “like” билан реал ҳаётда умуман алоқаси бўлмаса-да, бу тарздаги нумувофикликлар орқали муаллиф виртуал олам ҳаётимизда мислсиз катта ўрин эгаллаётганлигини, ўзлимизни аста-секин йўқотиб бораётганлигимизни киноя орқали етказмоқчи бўлмоқда.

Колорит: лисоний ва экстралингвистик воситаларнинг ўзаро таъсири натижасида матнда бирор бир давр учун характерли бўлган нарс ва ҳодисалар, гендер муаммоларининг ёритилиши, ёки бўлмаса ижтимоий, диний, миллий колоритнинг акс этиши. Жумладан, ўзбекларнинг миллийлик рамзи бўлган, миллий колоритни ўзида акс этиб турган “пиёла” шаклидаги банд Фахриёрнинг “Ҳаво манзаралари (тўлқин ва нигоҳ симметрияси туркумига кирувчи шеърдан олинган бўлиб, унда “Ўзбек халқининг мустабид тузум давридаги эрксизлиги, бу тузум берган жабр-у

ситамларнинг халқ қалб косасига сиғмай, тўлиб тошган концептуал тасвири”[11] пайқаш мумкин [9].

Поэтик матнда миллийлик колорити билан бирга мустабид даври, ижтимоий муаммолар ҳам тасвирланган бўлиб, асар мазмунининг кенгқамровли эканлигига ишора қилади.

Гоявий боғланиш (фаолият кетма-кетлиги асосида): кетма-кет ёки ёнма-ён жойлашган вербал ва новербал матн қисмлари биргаликда ҳаракатлар кетма-кетлигини ташкил қилади. Яхё Тоғанинг “Чўли ирок” визуал поэтик матни айнан мана шундай боғлиқликка намуна бўла олади [10].

Матннинг вербал қисмида чўлнинг жазирама иссиғида изтироб чекиб кетаётган қарвон қудуққа дучор бўлиши тасвирланади. Лекин ана шу қудуқ қуруқ эканлиги, унда сувнинг йўқлиги қарвонда кетаётган одамлар ва туяларнинг умидини сўндириб, фақатгина ғам келтирганлиги, уларнинг додларига сабаб бўлганлиги матннинг визуал қисмидагина аён бўлади.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтиш мумкинки, матн визуал ва вербал таркибий қисмларининг уйғунлиги, уларнинг битта бутунлик сифатидаги таъсири алоҳида олинган компонентларларнинг улушли таъсирдан кўра кучлироқдир. Ана шу уйғунлик, синкретизмни биринчи мартадаёқ пайқаш қийин бўлса-да, матнни бир неча бор мутолаа қилинганидан сўнг лисоний ва визуал таркибий қисмлардаги тафовут, нумувофикликлар ҳам аслида муаллиф реципиентга етказмоқчи бўлган қандайдир бир ахборотнинг ўзгача кўринишидир. Ушбу ахборотни англаб етиш учун реципиентдан муаллиф билан диалогга киришиш, у билан ҳаммуаллиф бўлиш талаб қилинади.

АДАБИЁТЛАР

1. Mann, W. C. & Thompson, S. A. (1988). Rhetorical structure theory: toward a functional theory of text organization. Text, 8(3), 243-281. Mann, W. C. & Thompson, S. A. (1988). Rhetorical structure theory: toward a functional theory of text organization. Text, 8(3), 243-281.
2. Abdelhay, A. S. The effect of relations holding between verbal and visual components in advertising language/ Journal of the Faculty of Arts, Fayoum University (Linguistics and Comparative Cultures) Volume 13, Vol. 2 (July) 2
3. Тимофеева Мария Кирилловна ТЕОРИЯ РИТОРИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ КАК ИНСТРУМЕНТ АНАЛИЗА СТИХОТВОРНЫХ ТЕКСТОВ // Вестн. Том. гос. ун-та. Филология. 2020. №68; Тимофеева Мария Кирилловна Опыт использования теории риторической структуры для представления логико-когнитивной организации поэтического текста // Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2020. №2.
4. Unsworth, Len. "Towards a metalanguage for multiliteracies education: Describing the meaning-making resources of language-image interaction." English Teaching: Practice and Critique 5, no. 1 (2006): 55-76.
5. Слупская К.А. Структурно-семиотические аспекты русскоязычной и англоязычной визуальной поэзии: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тюмень, 2011. – 199 с.
6. Crystal, D. The Cambridge encyclopedia of the English language Text. / D. Crystal.- Cambridge University Press, 2003. – 489 p.
7. Арзамасов. А. А. Феномен визуального в современной удмуртской поэзии (опыт анализа творчества П. М. Захарова): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ижевск, 2010. – 232 с.
8. Ражаб, Д. Йўлим куёш томондир (шеърлар, эртақлар, сценарийлар). Тошкент – 2019. – 272 б.
9. Фахриёр. Излам – Т.: Академнашр, 2017. – 363 б.
10. Тоға, Я. Қўклам қалдирғочлари. – Т.: “Ёш гвардия”, 1988. – 80 б.
11. Носирова, У. И. Поэтик матнларнинг прагматик хусусиятлари/Монография/”Classic” – 2020/ 118 б.

UO'K:894.375:7.044

Zebo YAXSHIYEVA,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: zebona.sevinch@gmail.com

Filologiya fanlari doktori, professor Damin To'rayev taqrizi asosida

O'ZBEK VA JAHON NASRIDA TARIXIY TETRALOGIYA YARATISH MEZONLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek va jahon adabiyotshunoslik ilmda o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan tarixiy romanlar yaratish, uning hajman va mazmunan farqlanish jihatlari haqida so'z yuritildi. Ayniqsa, romanchilik an'alarining epopeyaga xos ko'lamdorligi jihatdan tarixiy tetralogiya mansub asarlar tahlilga tortildi. Shuningdek, maqolada Amir Temur va uning vorislari yaratilgan asarlar, jumladan taniqli adib Muhammad Alining "Ulug' saltanat" tarixiy tetralogiyasi va uning bosh qahramoni bo'lgan Amir Temur obrazining dunyo adabiyotshunoslik ilmda bo'y ko'rsatgan tarixiy va badiiy talqinlari ilmiy asoslandi.

Kalit so'zlar: epopeya, tarixiy tetralogiya, motiv, epik polотно asarlar, realizm metodi, dilogiya, trilogiya, pentalogiya

CRITERIA FOR THE CREATION OF HISTORICAL TETRALOGY IN UZBEK AND WORLD PROSE

Abstract

In this article mentioned the historical novel, which has a special place in the science of Uzbek and World Literary Studies and its differences in size and content. Furthermore, especially analyzed the works belonging to historical tetralogy in terms of the scale of the novel traditions inherent in the epopee. Also in the article mentioned the works created about Amir Temur and his successors and scientifically based the well-known writer Muhammad Ali's tetralogy "The great Reign", his main hero Amir Temur's image and historical and artistic interpretations in the world literature.

Key words: epopee, historical tetralogy, motive, epic canvas works, method of realism, dilogy, trilogy, pentalogy

КРИТЕРИИ СОЗДАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТЕТРАЛОГИИ В УЗБЕКСКОЙ И МИРОВОЙ ПРОЗЕ

Аннотация

В данной статье говорилось об историческом романоветении, занимающем особое место в узбекской и мировой литературоведческой науке, о его различиях по объему и содержанию. В частности, были подвергнуты анализу произведения, относящиеся к исторической тетралогии, с точки зрения масштабности романской традиции, присущей эпосе. Также в статье указана некоторая историческая романы об Амине Темуре и его преемниках была научно обоснованы историческая и художественная трактовки в мировой литературоведении тетралогии известного писателя Мухаммеда Али "Великое Царство" и образа Амира Темура, главного героя.

Ключевые слова: эпосея, историческая тетралогия, мотив, эпическое полотно, метод реализма, дилогия, трилогия, пенталогия.

Kirish. Ma'lumki, o'zbek romanchiligi qariyb yuz yillik tarixiy jarayonni bosib o'tdi. Shu o'tgan vaqt oralig'ida shakllanayotgan milliy romanchilik an'alarining davomiy vorisi bo'lgan roman-dilogiya, roman-trilogiya, roman-tetralogiya, roman-pentalogiya kabi janriy-kompozitsion o'zgarishlarga tamal toshi qo'yildi. Ularga jahon adabiyot ilmda yaratilgan asarlar ta'sir etmay qolmadi. Taniqli o'zbek adibi Muhammad Alining Amir Temur bosh obraziga payvand tarzda uning Jahongir Mirzo, Umarshayx Mirzo, Mironshox Mirzo va Shoxrux Mirzo singari to'rt o'g'li taqdiri va Temuriylar sulolasi haqida hikoya qiluvchi "Ulug' saltanat" tarixiy tetralogiyasining jahon adabiyotidagi boshqa asarlar bilan aloqadorligini belgilaydigan intertekst elementlarni o'ziga singdirgan polотно asardir[1]. Davr nuqtai nazaridan olib tahlil qilinganda, maqolada ilgari surilayotgan masala mohiyatiga romaniy tafakkur salmog'ining ortishi, "Ulug' saltanat" tarixiy tetralogiyasi muallifi bo'lmish Muhammad Ali ijodiy dunyosida tarixiy haqiqatni qayta idrok qilish mahoratining kengligi, asarning makon va zamon motivlari va ularning jahon nasrida yaratilgan tarixiy va tetralogik asarlar bilan aloqadorligi nuqtai nazaridan yondoshish ahamiyatlidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). "Adabiyotshunoslik" lug'atida: "Epopeya" (yun. epopia, ya'ni epos – hikoya va poieo – yaratmoq, ijod qilmoq) – hajman yirik asosga umumxalq ahamiyatga molik muammolar qo'yilgan epik asarlarni nazarda tutadi Epopeyaning ilk namunalari sifatida qahramonlik eposi

ko'rsatilsa, keyinroq yozma adabiyotda o'rta asrlar voqealari va ularga taqlid tarzida yaratilgan epopeyalar qaror topdi. (Torkvato Tassoning 1580 yilda chop etilgan "Ozod qilingan Iyerusalim"; Volterning "Ozod qilingan qush Iyerusalim"; "Genriada") Badiiy nasrning, xususan, romanchilikning taraqqiy etishi barobarida, millat hayotining muhim tarixiy bosqichini qalamga olib, umumxalq ahamiyatga molik muammolarni badiiy idrok etishga qaratilgan roman-epopeyalar paydo bo'ldi"[2]. Darhaqiqat, tarixiy tetralogiya genezisi haqida so'z borganda – eposdan o'sib chiqqan epik ko'lam, zamon va makon orasida kechuvchi ziddiyatlar, tarixiy silsilalar uzviy har bir davrning qiyofasini to'laqonli anglashga yordam beradi. Yevropa va rus adabiyotining oltin davrida, ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmida epopeya yaratish an'anasi vujudga keldi. Epik ko'lamning zamon to'laqlarida evrilishi yoxud takomillashuvi L. Tolstoy, F. Dostoyevskiy, J. Joys, F.Kafka, A. Kamyu, M. Sholoxov singari yozuvchilar ijodida yanada ranginlasha boshladi. Insoniyat taqdiri bilan uzviy bog'langan, hayotiy haqiqatni o'z ko'zi bilan ko'rib, undan tegishli xulosalar chiqargan adiblar ijodiy kredosi "yangi inson ruhiyatini kashf etish to'laqlari" sifatida tarix zarvaraqalariga muhrlandi. Bu ijodiy jarayon takomilining yorqin namunasi jumlasiga L. Tolstoyning "Urush va tinchlik", M. Sholoxovning "Tinch Don", M. Aldanovning "Mutafakkir"[3] singari asarlarini kiritish o'rindir.

O'zbek adabiyotida esa yaratilgan ilk tarixiy tetralogiyaning yaratilishiga asos bo'lgan tarixiy voqealik

bo'lmish Amir Temur va uning vorislari haqida juda ko'plab asarlar yaratilgan. Dunyoning ko'pgina yozuvchilari Amir Temur shaxsiyatiga kuchli qiziqish bilan qaragan, ular bu shaxsni badiiy solnomada qay tarzda ifodalay oldi, buni vaqtning o'zi isbotlab turibdi. Jahon adabiyotida Kristofor Marlouning "Buyuk Temur" tragediyasi, Iogann Volfgang Gyotening "Temurnoma"si, ingliz adibi Charlz Saunders qalamiga mansub "Ulug' Temur" tragediyasi, Abdulla Xotifning "Temurnoma" dostoni, Yunus Ug'uzning "Amir Temur", fransuz tarixchisi Rene Grussenning "Sahro saltanati" singari Yevropa adiblarning asarlari buyuk bobomizning jahon tarixidagi o'rnini belgilab berdi. Rui Gonzales de Klavixoning "Temurning Samarqanddagi saroyiga sayohat" (1403-1406), Peti de La Kruaning "Temurning tarixi" (1722), Lyanglening "Temurning siyosiy va harbiy boshqaruvi" (1787), Jan Pol Runing "Sohibqiron Temur" (1989) asarlari shular jumlasidandir[4]. Bu kitoblar orasida fransuz va amerikalik olimlar yozgan asarlar ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, amerikalik sharqshunos olimlar Jon Vudsning "Temuriylar sulolasi" (Blyumington, 1990) singari qator asarlarni xorijiy temurshunoslikning yutuqlari sifatida baholash mumkin" [5]. Angliyalik temurshunos olim Hilda Hukhem o'z hujjatli qissasida («Yetti iqlim sultoni») Angliyada Amir Temur haqidagi asarlarga quyidagicha baho beradi: "Qirolicha Yelizavetaning saroy shoiri Kristofer Marlo XVI asrning 80-yillarida oq she'r usulida "Buyuk Temur" dramasi yozdi. O'shandan boshlab Ovrupoda buyuk sarkardaning hayoti afsonaga aylandi"[6].

Istiqlol davri o'zbek adabiyotida salkam o'ttiz yillik ilmiy badiiy izlanishlar samarasi bo'lgan "Ulug' saltanat" tarixiy tetralogiyasini yaratish istagiga yozuvchi Muhammad Alida "Sarbadorlar" asari yozilgandan keyingi izlanishlar juda katta turtki bo'lib, Turonzaminda Amir Temur shaxsi va uning vorislari xususidagi izlanishlari keyinchalik "Ulug' saltanat" singari muhtasham badiiy solnomasining yuzaga kelishiga zamin hozirlagan. Ushbu tarixiy tetralogiyaning yozishda shuningdek, yozuvchi Amir Temurning "Temur tuzuklari", Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", G'iyosiddin Alining "Xindiston g'azovoti kundaligi", Ibn Arabshoxning "Amir Temur tarixi" asarlari, Rui Gonzales de Klavixoning kundaliklari, Fasix Xafoviyning "Mujmal Fasixiy" xronikasi hamda Temuriylar davlatchiligiga oid qator boshqa manbalarga tayangan[7].

Mashhur fransuz yozuvchisi, akademik Marsel Brionning "Menkim, Sohobqiron – Jahongir Temur" nomli romani o'tgan asrning 50-yillarida dunyo yuzini ko'rdi. Roman muqaddimasi shunday boshlanadi: "Buyuk fohihning ruhiyati (psixologiyasi) hanuz bahstlab muammoldan biri bo'lib, bu borada aniq bir gap aytilish qiyin. Yevropalik yoxud Osiyolik muarrixlarning solnomalarini o'rganar ekanmiz, ko'z o'ngimizda Temurning boshqa fohihlar va saltanatlar asoschilaridan ancha murakkab, ziddiyatlarga to'la qiyofasi namoyon bo'ladi"[8]. Haqiqatdan ham, bu o'rinda fransuz adibi Marsel Brion qayd etgan kuch-qudratga to'la, aql-zakovat sohibi Amir Temur ruhiyati va qilgan amallari, olib borgan ichki va tashqi siyosatini joriy kunda ham jahon hamjamiyati qiziqish bilan o'rganib, uning mohiyatidagi sir-sinoat nimada ekanini bilishga intilib yashamoqdalar. XVI, XVII, XVIII asrlardayoq Ispaniya, Fransiya va Angliyada va dunyoning boshqa yerlarida Amir Temurga bag'ishlangan ilmiy va sahna asarlari yaratildi. Ularning aksariyatida Sohobqiron nomi ehtirom ila, "Gran Temurbek", ya'ni "buyuk Temurbek" deya tilga olinadi. Yurtimizda «Adabiy do'stlik – abadiy do'stlik» degan chuqur ma'noli tamoyilga amal qilgan holda, jahon adabiyotining durdona asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilish va nashr etish masalasiga g'oyat jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Amir Temur haqida horijiy davlatlarda va turli davrlarda bitilgan asarlarni o'rganish asnosida shunday xulosaga kelish mumkin. "Dunyo tarixidan boxabar har bir

ziyoli buyuk Sohobqiron haqida asar yaratishni orzu qilgan. Ajdodlarga xos qomusiy tafakkur, yuksak insoniy fazilatlar, mislsiz sarkardalik salohiyati har bir sog'lom fikrli insonni o'ziga rom qiladi"[9]. Mana shu iqtibosdan ko'rish mumkinki, har bir davrning o'z buyuk SHAXSLARI bo'ladi, uni qiziqish va yuksak muhabbat bilan o'rganish muayyan ilmiy, ijodiy, tarixiy, ma'naviy ehtiyojning yuzaga kelganini anglatadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Binobarin, tarixiy tetralogiya shakllanishi va uning kelib chiqish ildizlari o'zbek nasrida istiqbol arafasida yuzaga kelgan bo'lsa-da, o'tgan yillar davomida bu borada e'tiborga molik asarlar yaratilgan emas. Tarixning yirik davri, Sohobqiron Temur tuzgan durulsaltanatning o'zida ro'y bergan vaqtini qamragan asarlar orasida jahon adabiyotida yaratilgan, dunyo va o'zbek adabiyot ilmidagi mavjud tarixiy romanlardan oziqlangan "Ulug' saltanat" tetralogiyasi tarixiy roman-epopeyaning barcha asosiy talablariga javob beradi va u o'zbek adabiyoti tarixidagi tom ma'nodagi birinchi tetralogiya[10]. Roman-epopeyadagi jamiki voqealik Sohobqironning har bir o'g'li olib borgan islohotlar Amir Temur bilan bevosita bog'liq ravishda asar syujetida markaziy o'rin egallaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Tarixiy tetralogiyaning o'rganish asnosida uni shartli ravishda to'rt bosqichga bo'lib tadqiq etish nazariy mulohazalarni birmuncha oydinlashtiradi:

birinchi bosqich, ilk qahramonlik eposlarining yuzaga kelish vaqti;

ikkinchi bosqich, O'rta asrlar uyg'onish davri adabiyotida yaratilgan eposlar;

uchinchi bosqich, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning 30-40 yillar adabiyoti namunalari;

to'rtinchi bosqich, XX asr oxiri va XXI asr adabiyoti namunalari sirasiga kiruvchi epik ko'lamni yorituvchi tarixiy tetralogiya namunalari.

Bu bosqichlarda muallif olam va olamni poetik aks ettirish masalasiga turlicha rakurslarda yondashdi. Binobarin, tarixiy jabhada kechayotgan voqealarni qayta asoslash (vaqtning kechikkan shaklini badiiy idroklash) yozuvchi uchun biroz qiyinchilik tug'dirishi tabiiy. Ayniqsa, Sohobqiron Amir Temur davridagi tarixiy haqiqatga munosabat bildirishda yozuvchi reallik bilan jiddiy murosala qilish lozimligini esda tutmog'i muhim sanaladi. Taomilga ko'ra, Amir Temur o'zi yashagan davr manzarasini "Temur tuzuklari" da ham mufassal bayon qilib ketgan.

Sohobqiron "Temur tuzuklari"da shunday yozadi: "...tajribamda ko'rdimki, g'anim lashkarini yengish qo'shinining ko'pligi bilan emas, mag'lub bo'lish esa sipohning kamligidan bo'lmaydi. Balki g'olib bo'lmoqlik (Tangrining) madadi va bandasining tadbiri bilandir. Chunonchi, men kengashib va tadbir yuritgan holda ikki yuz qirq uch kishi bilan Qarshi qal'asi ustiga yurdim. Amir Muso va Malik bahodir o'n ikki ming otliq askar bilan qal'a va uning atrofini qo'riqlamoqda edilar. Lekin Tangri taoloning yordami yetib, o'zim qo'llagan to'g'ri tadbirlarim orqali Qarshi qal'asini egalladim"[11]. Haqiqatdan ham, mazkur lavhaning o'zidayoq Muhammad Alija ijodiy quvvat beradigan ikki xususiyatni alohida e'tirof etish kerak, birinchidan, Sohobqiron shaxsining ulug'ligi, zakiyligi, adolatpeshaligi, ikkinchidan, tadbir va kengash orqali o'z tajribasini muntazam oshirib borishidir. Muhammad Ali Sohobqiron shaxsiyatiga badiiy chizgilar berganida, o'z tilidan Chiqayotgan hayotiy mushohada zalvarining yuksakligini kashf etadi, natijada harb yurishlaridagi muvaffaqiyat va mag'lubiyatlariga badiiyat nuqtai nazaridan sinchkovlik bilan yondashadi.

Masalaning mohiyatini tahlil qilish asnosida rus va yevropa adabiyot namunalari mazmuniga nazar tashlash ham tarixiy tetralogiya yaratish mezonlarni keng jabhada anglab

yetishga ko'maklashadi. Rus tarixiy tetralogiya poetikasi bilan jiddiy shug'ullangan olim Nina Karamatsik yozuvchi Mark Aldanovning "Mutafakkir" (1921-1927) tarixiy tetralogiyasida makon va zamon kengliklarini juda murakkab uslubda tuzganligini e'tirof qilarkan, ijodkorga ilhom va ruh bag'ishlagan motiv tushunchasini ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq qiladi. Ko'pincha olomon tinchini buzadigan (harbiy jang, ziddiyatlar) ularning hayot tarzini izdan chiqaradigan muhim inqilobiy kurashlar tasvirida ochib berganligini asoslaydi. Unda shaxs psixikasi dinamik tarzda o'zgaruvchan ahamiyat kasb etib, muallif qanday ko'rsa, shunday tasvirlash muhim atribut ekanligiga mantiqiy urg'u beradi. Ko'rinadiki, N. Karamatsik tarixiy tetralogiyaning tadqiq qilishda yozuvchini yozishga undagan asosiy motivni tahlil qilishni maqsad qilgan. Ya'ni, motiv orqali tarix sahnasida sodir bo'lgan ziddiyatlar o'z-o'zidan ochila borishini urg'ulaydi. Bir so'z bilan aytganda, tarixiy tetralogiyaning markaziy yadrosini motivning kalitini topishga intilganligida, deb baholaydi [12]. Tarixiy tetralogiyaning rivojlanish bosqichlaridan biri Mixail Sholoxovning birinchi jahon urushi yillari voqeligini o'zida aks ettiruvchi "Tinch Don" nomli roman-epopeyasidir. Adib unda o'zining shafqatsiz realizm metodi negizida Donlik kazaklar va u yerda istiqomat qiluvchi qishloq aholini, aholi hayotini o'ta mohirlik bilan badiiy talqin qilgan. Asar Pol Dmitriyning doktorlik dissertatsiyasida ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etilgan. Dissertant P. Dmitriy tadqiq etishicha: M. Sholoxov inqilobning sabab va oqibatlarini shu qadar teran tasvirlaydiki, u barcha ijodiy maqsadlarini bosh qahramon Grigoriy Meloxov timsolida gavdalantira oldi. Yozuvchi tinch xalqning yashash tarzi va halokatini, uning asosiy belgilarini birinchi jahon urushi davri hayoti orqali ochib berishga harakat qiladi" [13]. Ko'rinadiki, Mixail Sholoxovning tarixiy tetralogiyasi badiiylik jihatidan ham, xarakter yaratish mahorati bilan ham o'ziga xos epik polotno sifatida shuhrat qozondi (biz bu o'rinda poetik jihatdan yaxshi ishlanganligini nazarda tutaymiz, ta'kid bizniki Z.Y)

Demak, jahon va o'zbek nasrida yaratilgan asarlarni shaklan va mazmunan o'zganishimiz asnosida tetralogiya bir-biriga mantiqan bog'langan (asarning g'oyaviy tayanch nuqtasi bir markazda uyushgan) romanga qaraganda syujet va kompozitsion jihatdan nisbiy mustaqillikka ega to'rt asar jamulamidani iborat degan fikrga kelish o'rinli. Bu fikrimizni akademik A. Saidovning quyidagi ixcham ta'rifi ham tasdiqlaydi: "Tetralogiya g'oyasi va mazmuni bir xil bo'lgan to'rtta adabiy yoki musiqiy asar deganidir" [14]. Atoqli olimimiz fikriga qo'shimcha qilib aytishimiz mumkinki, unda ijodkor g'oyaviy maqsadining yagonaligi, yaxlit konsepsiyaga ega bo'lgan epik ko'lamdorlik ma'lum jarayon, davr silsilalarini o'zida aks ettirganligi bilan boshqa janrlardan ajralib turadi. Shuningdek, tasvirda badiiy tafakkur, roviy nutqi nisbatan zamon siyratini aks ettirishda badiiy ifodani qoliplashda muhim ahamiyat kasb etishi diqqatga sazovordir. Professor D. To'rayev qayd etishicha: "Milliy

istiqlol siyosiy, iqtisodiy mustaqillik bilan birga badiiy adabiyot va san'at sohasida ham kommunistik mafkura mustabidligini tugatib, ijod erkinligiga yo'l ochdi. Adiblarimiz O. Yoqubov, P. Qodirov, Mirmuhsin, M. Qoriyev, Mirkarim Osim shonli tariximizni yoritishda Abdulla Qodiriy, Fitrat, CHO'lpon boshlab bergan an'analarini davom ettirdilar. Adiblardan Vasiliy Yanning "Chingizxon", "Botu", "So'nggi dengizgacha", Yavdat Ilyosovning "So'g'diyona" romanlarida O'rta Osiyo xalqlarining tashqi bosqinchilarga qarshi qahramonona kurashlarini tasvirladilar" [15]. Keltirilgan manbalardan bilish mumkinki, o'zbek adabiyotida tarixiy tetralogiya yaratilishiga omil bo'lgan Sohibqiron Amir Temur (davrlashiligi va uning) qudratli davlatchiligi tarixini badiiyat durdonasiga aylantirishni to'laqonli istiqol boshlab bergan imkoniyat tuhfası sifatida e'tirof etish o'rinli. Chunonchi, XX asrda tarixiy haqiqatni qayta tiklashdagi ilk urinishlar Muhammad Ali ijodida 70 yillarga to'g'ri keladi. Demak, Muhammad Ali boshlab bergan an'ana, ya'ni Amir Temur shaxsiga qiziqishning kuchayishi 90-yillarda "Sarbadorlar"dan keyin yangicha ruhda namoyon bo'ldi. Yozuvchining o'zi ta'kidlaganidek, "Har bir narsa qiyosda bilinadi, ayrim podsholarning o'z zaifalarini qiynab, azob berganligi tarixdan ma'lum. Amir Temur esa xotinlari, qizlari, nabiralari atab bog'lar barpo qildi, ularni asrab-avayladi, maslahatlariga quloq osdi. Mahdi-ulyo Saroymulkxonim butun umri davomida Sohibqironning eng yaqin maslahatchisi bo'lgan, tom ma'noda vaziri degulik katta xonimni yuksak obro'-e'tiborga, martabaga erishgani uchun ham yurtda "Bibixonim" deb ulug'ladilar"[16].

Xulosa. Yuqoridagi ilmiy-nazariy mulohazalardan kelib chiqqan holda birinchi fasl bo'yicha quyidagi xulosaga kelindi:

1. Tarixiy tetralogiya genezisi o'zbek nasrida XX asrning boshlarida yuzaga kelgan bo'lsa-da, uning haqiqiy rivojlanish pallasi istiqol davriga kelib takomillashdi. Shu tariqa janrning ichki rivojlanish qonuniyatlari va uning ilk ildizlari qahramonlik eposidan o'sib chiqqanligi e'tirof qilingan hodisadir.

2. Yevropa va Rus adabiyotining XIX asrning ikkinchi yarmida yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat taqozosi birinchi jahon urushi yillarida tarixiy tetralogiyaning yanada ravnaq topishida muhim ahamiyat kasb etdi.

3. Sohibqiron Amir Temur (davrlashiligi va uning) qudratli davlatchiligi tarixini badiiyat durdonasiga aylantirishda jahon va o'zbek adabiyotshunosligida yaratilgan qator ilmiy va badiiy asarlarni o'rganish Muhammad Alining "Ulug' saltanat" tarixiy tetralogiyasi yaratilishiga zamin hozirladi.

4. O'zbek nasrida mazkur adabiy polotnoning bundan ham keyingi davrlarda taraqqiy etishi, ichki rivojlanish bosqichlariga asos sifatida Muhammad Alining "Ulug' saltanat" roman-epopeyasi muhim omil bo'la oldi.

ADABIYOTLAR

1. Nazarov B. Yuksak tarixiy e'tiqodga munosib badiiy samara. "Ulug' saltanat vasi" nomli kitob. – Toshkent: Mashhur Press nashriyoti, 2017. – 55 b.
2. Qur'onov D. Mamajanov Z. Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 371 b.
3. Николина Н.А. Филологический анализ текста. – М: Академия, 2003 – 189 с.
4. Qahhor T. Amir Temur to'g'risida nodir roman // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – Toshkent, 1997. – 19 avgust.
5. Hamroyeva M.A. Tarixiy haqiqat va badiiy talqin (Amir Temur obrazining nasriy talqini) filologiya f.nomz. diss. – Termiz, 2008. 15 b.
6. Hukhem H. Yetti iqlim sultoni: hujjatli-tarixiy qissa. – Toshkent: Adolat, 1999. – B 3.
7. Muhammad Ali. "Ulug' saltanatni yozishda izlanganlarim" // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – Toshkent, 2021. – 26 fevral.
8. Marsel Brion. "Menkim, Sohibqiron – Jahongir Temur". – Toshkent: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2018. – 326 b.
9. Haydarov B. Sohibqiron fidoyilari. – Toshkent: Info capital group, 2018. – B.127.

10. Saidov A. Ulug' saltanat – ulug'vor ajdodlarimiz tarannum etilgan asar. “Ulug' saltanat vasfi” kitobi. – Toshkent: Mashhur press nashriyoti, 2017. – 352 b.
11. Amir Temur. Temur tuzuklari. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – B. 14-15
12. Карамацких Н. Поэтика тетралогии М. Алданова «Мыслитель» (мотивный аспект). АКД. Тюмень, 2009. – 300 с.
13. Поль Дмитрий. Универсальные образы и мотивы реалистической эпике М.А.Шолохова. А.Д.Д. – М., 2008. – 55 с.
14. Saidov A. Ulug' saltanat – ulug'vor ajdodlarimiz tarannum etilgan asar. “Ulug' saltanat vasfi” kitobi. – Toshkent: Mashhur press nashriyoti, 2017. – 353 b.
15. To'rayev D. O'zbek tetralogiyasi. – T: Akademnashr, 2017. – 212 b.
16. Muhammad Ali. O'z-o'zingni anglab yet. – Toshkent: Sharq, 2012. – 79 b.